

KÖZTES-EURÓPA

Társadalomtudományi folyóirat

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

2019/2. szám

XI. évf./2. szám No.26

Szeged
2019

KÖZTES-EURÓPA
Társadalomtudományi folyóirat
A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

Főszerkesztő:

Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD. Bali Lóránt – Pannon Egyetem, Georgikon Kar
Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Császár Zsuzsanna – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Domonkos Endre – Budapesti Gazdasági Egyetem
Dr. PhD. Győri Ferenc – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Kókai Sándor – Nyíregyházi Főiskola
Dr. PhD. Suba János – Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Dr. habil. Tefner Zoltán – Budapesti Corvinus Egyetem

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására (EKEK)
6727 Szeged Löwy Sándor utca 37.

Felelős kiadó személy:

Prof. Dr. Gulyás László, mint az EKEK elnöke
e-mail: laszlo.gulyas65@gmail.com

Technikai szerkesztő:

Rafai Gábor

Nyomda:

S-Paw Nyomda Üllés

ISSN: 2064-437X

Szeged, 2019

TARTALOMJEGYZÉK

Pelles Márton: A Fiumei Hitelbank Rt. története és vállalkozás generáló szerepe 1887–1907 között	5
Kurdi Krisztina: A központi hatalmak Ukrajna-politikája és a Szövetség Ukrajna Felszabadításáért kudarca 1914-1917	17
Leba József: A nulla év 1918 gazdasága, Popovics Sándor pénzügyminisztersége alatt	29
Fritz János: Területi problémák, területfejlesztési projektek a két világháború közötti Észak-Amerikában és Európában, különös tekintettel a német „keleti segítségre”	47
Baracsi Lóránt: Magyarországi jelzáloghitelezés a két világháború között	67
Szabó Pál-Szilágyi Ferenc-Gera Anna: Élelmiszer kiskereskedelmi láncok és helyi termékek kapcsolatának lehetőségei a poszt szocialista térségben	87
Bánkúti Gyöngyi: Kísérleti típusú matematikaoktatás a Kaposvári Egyetemen . .	99
Szerdahelyi Zoltán-Bácsné Bába Éva: Fizikai aktivitást befolyásoló tényezők elemzése a Debreceni Egyetem Gyermekeknevelési és Gyógy pedagógiai Karának hallgatói körében	117

PELLES Márton¹

Pécsi Egyetem KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
University of Pécs, Faculty of Business and Economics IPHD Program in Regional
Development

A FIUMEI HITELBANK RT. TÖRTÉNETE ÉS VÁLLALKOZÁSGENERÁLÓ SZEREPE 1887–1907 KÖZÖTT

THE HISTORY AND THE ENTERPRISE GENERATION ROLE OF THE
CREDITBANK OF FIUME BETWEEN 1887 AND 1907

ABSTRACT

The Creditbank of Fiume was established by the Hungarian General Creditbank and Arturo Steinacker in Fiume in 1881. First it operated in the name of Steinacker & Co. Ltd., but later in 1887 it became the Creditbank of Fiume. In 1907 the local company joined to the General Creditbank, and has lost its independence. Therefore, in my lecture and study, I present how this financial institution settled in the Hungarian port city of Fiume (which was the only pier to the world market for Hungary), and how it created many new and innovative factories like the first Hungarian Rice milling Ltd., the first Oil Refinery Company in the Austro-Hungarian Monarchy, and other important local industrial companies. In my research I rely on my collection in the Fiume State Archives and the sources found in the Hungarian Archives. From my work, I look forward to seeing how Fiume's financial life works 100 years ago and see how FDI investments in the port city were working during the dualism.

Kulcsszavak: Bank, Fiume, Gazdaságtörténet, Iparosodás, Kereskedelem

Keynotes: Bank, Fiume, Economical history, Industrial development, Trade

1. Bevezetés

Fiume városa 1776–1918 között megszakításokkal ugyan de Magyarország tengeri kijárata volt. A várost még Mária Terézia kapcsolta Magyarországhoz 1776-ban és az végleg 1918. október 28-án hagyta el Magyarországot.¹ A dualizmus idején, amikor a leghosszabb ideig tartozott megszakítás nélkül Magyarországhoz,

¹ PhD hallgató/PhD student; email: pelles.marton@ktk.pte.hu.

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP–18–3–I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

a település közlekedési lehetőségeit állami támogatással mesterségesen fejlesztették, melynek hatására Fiume modern kikötővé épült. A helyben megtelepült ipari és kereskedelmi vállalatok mellett, azonban a helyi és helybe települt pénzügyintézetek is legalább annyira fontosak voltak, mint előbbiek, hiszen ezek biztosították a pénz áramlását a gazdasági szervenek között. Azt, hogy Fiume mennyire fontos pénzügyi központtá vált az 1900-as évek elejére jól mutatja az is, hogy a pénzügyi vagyoni mérete szerint Magyarország 10 legnagyobb városa között volt.² Jelen tanulmányomban az egyik ilyen ütem, a Fiumei Hitelbank Rt. történetét mutatom be, mely nem csak a hagyományos pénzügyi szolgáltatásaival volt jelen a városban, hanem működőtőke beruházásokkal jelentős szerepet vállalt a város iparvállalatainak keresztül a gazdasági élet élénkítésében is.

2. A Fiumei Hitelbank Rt. története

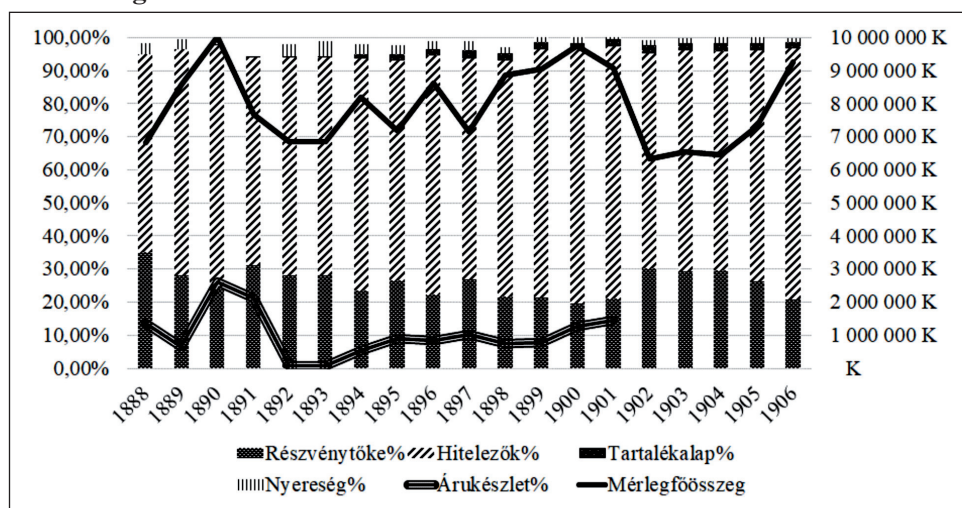
A Fiumei Hitelbank elődszervezete a Steinacker és Társa cég volt, mely Fiumében az 1880-as évek elején jött létre, hogy előmozdítsa a város pénzügyi és gazdasági életének fejlődését.³ Magának Steinacker Arthurnak az életéről keveset tudunk, ami bizonyos az az, hogy a család német és felvidéki cipszer gyökerekkel rendelkezett. Arthur apja Steinacker Gusztáv evangélikus lelkész volt többek között Gölnicbányán, ahol Arthur született (1845), majd 1846-tól Triesztben. A család szabadságharc után Weimarban telepedett le, és a Steinacker fiúk (Edmund, Sándor, Arthur) így képessé váltak, hogy magyar gyökereik mellett a nyugati fejlett világot is otthonuknak érezzék. Közülük Arthur a pénzügyi pályát választotta és előbb Stuttgartban (1861), majd Londonban lett bankár.⁴ Innen került a kiegyezést követően előbb Pest-Budára majd Triesztbe, ahol 1872. július 23-án a helyi szabadkőműves páholy tagja lett.⁵ Steinackert az 1880-as években már Fiumében találjuk, ahol „társával”, akiben Ossoinack Lajost sejtethetjük közösen fáradoztak a város gazdasági fellendítésén.⁶ A Magyar Általános Hitelbank 1880. évi üzleti jelentéséből kiderül, hogy a Steinacker és Társa cég finanszírozásában már ekkor részt vett a budapesti pénzügyintézet kültagképp.⁷

A Steinacker cég pénzügyi mutatóiról és konkrét tevékenységéről keveset tudunk. Nagy a valószínűsége, hogy rajtuk keresztül vagy az ő helyismeretükkel alapította a MÁH a fiumei rizshántoló és a kőolajfinomítógyárakat az 1881–1882-es években. Ugyanakkor a MÁH nyereségrészesedését ismerjük a Steinacker cégben, ennek összege 1884-ben 35 250 Ft, 1885-ben 73 416 Ft és 1886-ban 80 175 Ft volt, tehát növekvő tendenciát mutatott.⁸ Vélhetően ez volt az oka annak, hogy 1887-ben a társaságot a MÁH affiliálta és így ekkor alakult meg (1887. január 25-én) A Fiumei Hitelbank Rt. (Banca di Credito Fiumana S.A.) 1 200 000 Ft. alaptőkével; székhelye Fiumében a Via albergo vecchio és a Via Adamich sarkán volt.

A társaság elnöke Ciotta János Fiume polgármestere, alelnöke Ribáry Sándor lett, de a tényleges vezetői tisztséget a vezérigazgató Steinacker Arthur látta el.⁹ További igazgatók voltak: Rosenberg Félix, Engel Miksa, Ehrlich Emil, Cosulich

Lajos, Frank Antal, Meynier Henrik, Mautner Zsigmond, Radvánszky Géza és Walthier Gyula tehát helyi fiumei vállalkozók és a MÁH vezetőségének tagjai.¹⁰ A társaság a banküzemtanra jellemző pénzügyi üzletek mellett azonban a kor pénzintézeteire jellemző módon áruüzlettel is foglalkozott.¹¹ Egészen pontosan részt vett a fiumei rizshántoló és kőolajfinomítógyárak termékeinek eladásában és szerepet vállalt a fiumei liszt- és fakiviteli üzletágakban is.¹² Mielőtt azonban elemezzük a bank tevékenységét érdemes áttekintenünk, hogy fennállása alatt 1887–1907 között miből volt pénze a társaságnak. Már Szász Antal is leírja nagyívű munkájában, hogy a kor részvénytársasági formában működő bankjaiban is az lett volna az előnyös, ha részvénytőkén keresztül kerül finanszírozásra a banki tevékenység, hisz ez egy hosszútávú tőkeközvetítést jelentett volna a tőkések és az iparosok között.¹³ Ezzel szemben, ahogy látni fogjuk a Fiumei Hitelbank leginkább a hitelezői révén finanszírozta tevékenységét, azaz valószínűleg más bankok, akár az anyacég MÁH pénzét közvetítette saját csatornáin keresztül rövidlejáratú kölcsönök formájában. Az alábbi ábrán koronára váltott értékben mutatom be a Fiumei Hitelbank adott éves mérlegfőösszegén és annak részletin keresztül a bank működését, melynek magyarázatához fel fogom használni az éves pénzügyi jelentéseket. is.

1. ábra: A Fiumei Hitelbank Rt. néhány pénzügyi mutatója
Figure 1.: A few financial data from the Fiumei Hitelbank Rt.

Forrás: Compassok 1887–1907.

Értelemszerűen a jobb oldali tengely mutatja a Fiumei Hitelbank Rt. évenkénti mérlegfőösszegét koronában, a halmozott oszlopdiaagramok pedig négy forrását (részvénytőke, hitelezők, tartalékalap, nyereség) ezen évenkénti összegnek százalékokban; ezen négy többször 100%-ban kitette a mérlegfőösszeget, de olykor egyéb most fel nem tüntetett források bevonása miatt ez nem törvényszerű. Az ábrán

ugyancsak feltüntettem a megfelelő mérlegoldalról az árukészletet a mérlegfőösszeg százalékában, hogy lássuk ezen adat változást és hatását a bank összeteljesítményére.

Elsőre szembetűnő kell, hogy legyen, hogy a bank mérlegfőösszege magasan meghaladta a részvénytőke értékét; átlagosan 1887–1907 között a mérlegfőösszeg 26%-át adta a részvénytőke, míg a hitelezők 70%-át. A bank kezdeti 3–4 évét a gyarapodás és az üzleti tevékenység felfutása jellemezte, mely 1891-ben kezdett mélyrepülésbe. Ennek oka az üzleti jelentések tanúsága szerint a bank faáru üzlete volt, mely ekkoriban a világpiaci kereslet ingadozása következtében veszteséges üzemmé vált a fiumeiek részére. Maga a jelentés úgy fogalmaz „A fiumei hitelbank, ha egyszer dongakiviteli üzletétől megszabadult, többi üzleteiben bírja azon alapokat, amelyek részére a megfelelő jövedelmezőséget jövőre biztosítják”.¹⁴ Annak érdekében, hogy a bank finanszírozni tudja a veszteséget leértékeltek a részvényeket és így a társaság alaptőkéjét 960 000 Koronára szállították le. Az ábrán az árukészlet alakulásából is látszik, hogy 1892-ben a bank megszabadult a terhes faáruüzlettől és ekkortól egy 1902-ig tartó újabb gyarapodás vette kezdetét. ezen időszakban alapította a Fiumei Hitelbank 1892-ben Copaitich Zsigmond vezetésével a Fiumei Dock-társulat Rt-t, 1896-ban Gerbaud Emil vezetésével a Fiumei Cacao- és Csokoládégyár Rt-t, 1897-ben Anton Copaitich és Francesco Colazio vezetésével a Fiumei Kávépörkölt Rt-t, 1898-ban a Fiumei gőztégla- és agyagárugyárat és 1899-ben a Fatermelő Rt-t.¹⁵ Tehát láthatjuk, hogy nem csak a Fiumei Hitelbank alapítása feleltethető meg egy működőtőke beruházásnak, hanem maga a fiumei intézet is erőteljesen részt vett az iparvállalatok alapításában, melyek székhelye é igazgatósága sokszor megegyezett a pénzügyi intézet épületével és vezetésével.

1901-ben a bank is áttért az új pénzemre a koronára, de ez csak nominálisan növelte meg a pénzügyi mutatókat, hiszen reálértéken nem történt alaptőke emelés, csak konvertálás (1 920 000 K). Ugyanakkor nem ismert okokból ebben az évben szüntette be a bank az áruüzletét is. A pénzügyi jelentések ezután 1908-ig megszűnnek a Compassokban és akkor is csak szüksézávan tudósítanak minket arról, hogy a Magyar Általános Hitelbank Rt. „1908-ban a Fiumei hitelbankot fiókjává alakította át.” Ennek okán ekkor 1907–1908-ban a Fiumei Hitelbank Rt megszűnt és helyét a MÁH fiumei fiókja vette át, melynek részletes működéséről levéltári iratok hiányában semmit sem tudunk mondani. Az bizonyos, hogy annak is Steinacker Arthur volt fiókvezetője 1915. február 20-án Stuttgartban bekövetkezett haláláig.

3. A Fiumei Első Magyar Rizshántoló- és Keményítőgyár Rt.

A fiumei rizshántoló gyárat a Steinacker és Társa Rt. és Ossoinack Lajos a Magyar Általános Hitelbank finanszírozásával 1881. július 11-én alapította.¹⁶ A gyár budapesti székhellyel és 800 000 Ft (1 600 000 K) tőkével alakult, elnöke Zichy Nándor lett, alelnöke pedig Pallavicini Ede őrgróf (Magyar Általános Hitelbank) és Steinacker Arthur; az igazgatósági tagok Cunradi Jenő, Frank Antal, Kornfeld Zsig-

mond, Ossoinack Lajos, Singer Vilmos és Walthier Gyula voltak.¹⁷ Az évek során a vezetőség kis mértékben cserélődött, például 1901-ben Herz Ármin és Barcza Károly igazgatósági tagok lettek, valamint 1905-ben Kilényi Hugó és Rosenberg Félix is.¹⁸ A fiumei gyárépületnek 1904-ig Ossoinack Lajos volt a vezetője, aki kiváló munkájáért a vállalat közgyűlésétől 1886-ban 8.000 Ft jutalmat kapott.¹⁹

Maga az üzem Fiume külvárosában, Ponsalban épült fel és két gyárépületből állt: a rizshántolóból és a keményítőgyárból.

Az üzem már a kialakítás során korszerűnek számított. Amellett, hogy 520 lőerőnyi gépi hajtással bírt, a villanyvilágítást is bevezették. Évi gyártási kapacitása 500 000 q (400 000 q hántolt rizs, 30 000 q keményítő és 70 000 q melléktermék) volt, mellyel egész Ausztria-Magyarország legnagyobb hántolója lett.²⁰ Ezt követően Ossoinack vezetése alatt folyamatosan modernizálták az üzemet. Ez a gépesítésben érhető leginkább tetten: míg az alapítástól 1881–1892-ig 520 LE, addig 1893–94-ben 1 200 LE, 1895–1904 között 1 500 LE, 1905-től pedig 2 000 LE állt a vállalat rendelkezésére.²¹ Amikor már fia, Endre irányította a céget, 1910-ben bővítették a termelési kapacitásokat és így egyetlen évben az üzem már akár 700 000 métermázsa termék előállítására is képessé vált.²² 1891–1910 között átlagosan 450 fő dolgozott a vállalatnál, melynek 67%-a férfi, 27%-a nő, 2,5%-a fiú és 3,5%-a leány volt.²³

A hántoló 1889–1912 között folyamatosan növelni tudta a termelésének mértékét. Ezen időszak alatt az üzem átlagosan évi 318 905 q hántolt rizst, 66 829 q keményítőt és 67 924 q mellékterméket (leginkább állati takarmánynak használták fel) állított elő. Abszolút értékben mérve a vállalat 1889–1911 között 2,6-szorosára növelte termelését. Ez koronaértéken számítva azt jelentette, hogy a rizshántoló 1883-ban 596 093 K, 1885-ben 1 868 743 K, 1895-ben 8 333 333 K, 1904-ben 12 000 000 K és 1910-ben 16 675 000 K értékben állított elő termékeket. Ez 1882–1914 között legalább 194 697 568 K értékű termelést jelentett. Összességében a fiumei rizshántoló nagyon jó alapításnak bizonyult, melyet a Hitelbank és Ossoinack az olasz és osztrák versenytársak megjelenését követően is biztos kézzel tudott irányítani. Ezt támasztja alá az is, hogy a gyár átlagosan 15–20% osztalékot fizetett évente.

4. A fiumei Kőolajfinomító Rt.

A fiumei Kőolajfinomítógyár alapításának története kifejezetten kalandos volt. Az iparág Łukasiewicz Ignác kísérletei (1854) után jött létre, aki először állított elő lámpaolajat a kőolajból.²⁴ Ezt követően a világ több pontján kezdték kutatni a fekete aranyat. Az 1875–1885 közötti években, az akkor már elavultnak számító vitorlások nagy mennyiségű kőolajat szállítottak az Egyesült Államokból Európába, ugyanis az Amerikában zajló Rockefeller-féle árverseny lenyomta a kőolaj árát, és az olcsó áru elárasztotta az európai piacot.²⁵

Ezzel egy időben a Rothschild és Nobel családok is elkezdték kitermelni a kőolajat az orosz Batum és Baku térségében, ám szükségük volt arra, hogy Európában felépíthessék valahol kőolajfinomítójukat. Ossoinack Lajos győzte meg végül a Rothschild érdekeltségű Magyar Általános Hitelbankot arról, hogy mivel Fiume a Gibraltár-Batum képzeletbeli tengely felezőpontjánál helyezkedik el, egy oda telepített gyár tudna a legjobb eredménnyel működni. Az üzem a nagykikötőtől északnyugatra épült fel egy önálló, lezárható kőolajkikötővel amelyhez a Magyar Államvasutak saját költségén 1 320 000 Ft (2 640 000 K) értékben kiépítette a fiumei állomáshoz csatlakozó síneket, töltőállomásokat és rakodót.²⁶

A finomítót üzemeltető Kőolajfinomítógyár Rt. 1882. október 13-án alakult meg Budapest székhellyel. A társaság igazgatója Pallavicini Ede örgróf volt, az igazgatósági tagok: Deutsch Henry, Dub Mór, Kornfeld Zsigmond, Singer Vilmos, Ziffer Ede Ferenc; a felügyelőbizottságnak pedig Ghyczy Géza, Glatz Frigyes, Ossoinack Lajos és dr. Stapff Emil voltak a tagjai. A fiumei telephely műszaki igazgatója Milutin Barač lett. A társaság alaptőkéje 1 500 000 forint volt, melyet 1895-ben 4 400 000 K-ra, 1908-ban 6 600 000 K-ra, 1912-ben 8 800 000 K-ra emeltek.²⁷

Alapításakor a 40 000 m² alapterületű finomító évenként 500 000 mázsánál is nagyobb mennyiségű végterméket volt képes előállítani, ami az akkori Ausztria-Magyarország éves igényének 30%-át jelentette. Ezen felül a gyár képes volt naponta 5 000 q olajat hordókban, tartálykocsikban vagy saját kannákban elszállítani. Utóbbi igények miatt a vállalat fenntartott egy saját kannagyárat is 300 000 darabos évi gyártási kapacitással. Az üzemet a petróleumgyártáson felül kenőolaj, benzin, gázolaj és paraffin gyártására is berendezték, a termelési melléktermékek hasznosítására pedig egy műtrágyagyárat is működtettek évi 500 tehervagonnyi termelési kapacitással.²⁸ A finomító olyan világraszóló sikerré vált, hogy Ferencz József 1891. június 23-i látogatását követően 1913-ig megfordult itt több Habsburg főherceg (Ferenc Ferdinánd, Ferenc Salvator), de még a Sziám hercege, a későbbi V. Rama király is.²⁹ A részvénytársaság a termelés növelésének érdekében 1893-ban Oderbergben és Brassóban is kőolajfinomítót alapított.

A fiumei üzemben átlagosan 300 fő dolgozott, akiknek munkáját átlagosan 400 lőerőnyi gép segítette.³⁰ A finomító a vasárnapokat és az ünnepnapokat leszámítva folyamatosan üzemelt. Az 1900-as években rendszeresek voltak a munkásmozgalmi tüntetések Fiumében, és így a finomítóban is.³¹ A leghevesebb sztrájk az 1910-es volt. Szeptember 16-án 120 dolgozó tagadta meg a munkát, és követelte, hogy a napi 2,5 koronás bért 25%-al emeljék meg, csökkentsék a 12 órás napi munkaidőt és illesszenek bele két félórás szünetet, valamint, hogy május elseje legyen munkaszüneti nap. A sztrájkba csakhamar az összes (350 fő) dolgozó bekapcsolódott, sőt szolidaritásból a torpedógyári és hajógyári munkások is megtagadták a munkát. Arról nem szólnak az iratok, hogy a vállalat(ok) teljesítették-e dolgozóik követeléseit, de arról igen, hogy miután a rendőrök nem voltak képesek kezelni a helyzetet, a hadsereg bevetésével „rendeződtek” (sic!) a viszonyok.³²

A vállalat 1886–1895 között átlagosan 500 429 q, 1896–1905 között 257 848 q és 1906–1911 között 352 000 q árut állított elő, melynek átlagos évenkénti értéke 1895–1910 között 9 261 023 K volt. A források egybehangzó véleménye szerint olyan sikeres volt a kezdeti években az olajfinomítás, hogy a részvénytársaság a fiumei részleg után 1886-tól 1900-ig 60–80%-os osztalékot fizetett.³³ Ezt a képet árnyalja, hogy a Compassok a teljes Kőolajfinomító Rt. eredményeit közlik, azaz a fiumei, a brassói és vélhetően az oderbergi finomítókét is aggregálva. Ezen adatok alapján már nem volt olyan elsöprő mértékű a nyereségesség, de még így is átlagosan 18%-os osztalékot fizetett a vállalat a kezdeti években, majd 1892-től akár 40%-ot is (bár 1905-től kezdve volt olyan év is, amikor egyáltalán nem fizetett). A Kőolajfinomító Rt. tehát nem csak munkáslétszám alapján nevezhető a dualizmus korabeli Fiume egyik kiemelkedő nagyvállalatának, hanem a termelése és üzleti eredményei alapján is.

5. A kisebb vállalatalapítások

Fiumében az első komolyabb próbálkozás a gőzhajók építésére Copaitich Zsigmond nevéhez fűződik. Copaitich több hajózásban érdekelt vállalkozóval a Fiumei Hitelbank Rt. finanszírozásával 1892-ben megalapította a Fiumei Dokktársulat Rt. nevű hajójavító műhelyt Fiume Bergudi városrészében 300 000 Ft alapítókével. A társaság részvényesei az alábbiak voltak: Fiumei Hitelbank Rt. (33%); a kiel Howaldt György Hajógyár (33%); Copaitich Zsigmond (4%); Corrosacz Gilbert (5,3%); Gorup József (9%); Polich Máté (3%); Poschich Antal (7,5%); Dr. Randich János (4,3%) Sverljuga Máté (1%). A vállalkozás tíz évre, évenkénti 80 000 K állami támogatást is kapott egy úszódokk felállítására és üzemben tartására.³⁴ A vállalat alapszabályához híven a Fiuméba érkezett kisebb gőzösök és vitorlások javításával foglalkozott, míg 1893-ban a Howaldt-féle németországi hajógyár és a Magyar Leszámlító- és Pénzváltó Bank fel nem vásárolta a céget.

A Fiumei Cacao- és Csokoládégyár Részvénytársaság 1896-ban alakult meg a Fiumei Hitelbank támogatásával és Gerbaud Emil vezetésével, 200 000 Ft alapítókével. A vállalat átlagosan évi 155 tonna csokoládét, 1 750 tonna kakaóport, 120 tonna kakaómasszát, 150 tonna dzsemet és 300 tonna bonbont állított elő. A vállalat termelésének növekedését mutatja, hogy 1913-ban kakaóraktárt is építtetett Fiumében.³⁵ Bevétele 1897-ben 100 000 Ft, 1901-ben 595 303 K volt, 1906-tól pedig ez az érték már 1 100 000 K fölé emelkedett.³⁶ A Fiumei Kávépörkölt Rt. alapítását 1897-ben 140 000 K alapítókével hozta létre a Fiumei Hitelbank Rt. A gyár folyamatosan csökkenő mennyiségben tudott pörkölt kávé előállítani: 1900-ban 2 750 tonna, 1902-ben 2 045 tonna, 1906-ban 1 700 tonna, 1910-ben 350 tonna árut, melynek értéke átlagosan 600 000 K volt évente.³⁷

6. Összegzés

Tanulmányomban széleskörű forrásfeldolgozással (levéltári iratok, statisztikai források, szakirodalom) bemutattam a Fiumei Hitelbank történetét 1887–1907 között különös tekintettel a pénzügyi intézmény helyi működőkére beruházásaira. Összességében elmondhatjuk így száz év távlatából, hogy a Magyar Általános Hitelbank jól döntött azzal, hogy megalapította a kikötővárosban, hiszen az ottani gazdasági szereplők támogatásával és ötleteik finanszírozásával elősegítette a magyar kikötőváros és a hazai pénzügyi élet fejlődését is.

MELLÉKLET

A Fiumei Hitelbank Rt. elnökségében és igazgatóságában az alábbi személyek vállaltak a megjelölt időközökben szolgálatot:

Elnök: Ciotta János (1887–1895); Ribáry Sándor (1896–1897); Meynier Henrik (1898–1907).

Alelnök: Ribáry Sándor (1887–1895); Meynier Henrik (1896–1897); Kornfeld Zsigmond (1898–1907).

Igazgatóság: Steinacker Arthur (1887–1907); Rosenberg Félix (1887–1905); Engel Miksa (1887–1890); Ehrlich Emil (1887–1907); Cosulich Lajos (1887–1892 és 1897–1907); Frank Antal (1887–1892); Meynier Henrik (1887–1892); Radvánszky Géza (1887–1889); Walthier Gyula (1887–1892 és 1897–1907); Köflinger Frigyes (1890–1892); Dr. Reitz Emil (1890–1892 és 1897–1898); Goldmann János (1897–1907); Cunradi Jenő (1897–1902); Jálcs Kálmán (1897); Kornfeld Zsigmond (1897); Vranczyány György (1897–1903 és 1905–1907); Dr. Heinrich Béla (1897–1904); Barcza Károly (1897–1907); Dr. Dall' Asta Szaniszló (1904–1907); Mauthner Emil (1904–1907).

JEGYZETEK / NOTES

1. Gulyás –Bali 2012: 41-52. o.
2. Gál 2018:199.
3. Fest – Holek 1896a:261.
4. Gerhard 2008.
5. MNL. P–1083; P–1134.
6. Pelles 2018a.
7. Compass 1881.
8. Compass 1885–1887.
9. Compass 1888; Fest – Holek 1896a.
10. Vesd össze: Kövér 2005.
11. Kövér 1896:320.
12. Fest – Holek 1896a.
13. Szász 1947.
14. Compass 1891.
15. Compass 1899.
16. Fest – Holek 1896b.
17. Compass 1882.
18. Compass 1900/1; Compass 1904/5.
19. Fest – Holek 1896b; Budapesti Hírlap 1886.
20. Látva a fiumei vállalat sikerét, a szabadkikötői státusz 1891-es megszűnése után a magyar 1881:VI; XLIV. ipartámogató törvénycikkekhez hasonlóan az osztrák kormányzat is kedvezményekben részesítette a saját iparát, így 1893-ban megalakult a trieszti rizshántoló, mely utána erős versenyt támasztott a fiumei üzemnek (Fest – Holek 1896b).
21. DAR. PO–1. 198–201.
22. Karaman 1974.
23. DAR. PO–1. 198–201.
24. Pogány 2007.
25. Szurovy 1993.
26. 1883:XXVIII. tc.
27. Compass 1912.
28. Pelles – Zsigmond 2018.
29. Oil Refinery.
30. Érdekeség, hogy az 1910-es években már a teherautó forgalom is megjelent a kőolaj-finomító területén. Az akkori vállalati vezetést érdekelte is a kérdés, hogy veszélyes-e a belső égésű autók jelenléte a gyárterületen belül, ám egy korabeli szakértő megnyugtatta a vállalatot mondván, hogy „[...] korunkban már oly tökéletesek a benzin-

- motoros gépjárművek, hogy tűzveszélytől esetükben nem kell tartanunk [...]” (DAR. TH. 692–1913–VIII–832.).
31. 1905–1908 között 32 sztrájk volt Fiumében, amelyeken összesen 6027 munkás vett részt. Ezzel összesen 32 851 munkanap veszett el, amely összesen 144 141 K bérvesztést jelentett. Az 1908-as sztrájkban 14 darab (20 főnél többet foglalkoztató) nagyvállalat és 39 kisvállalat volt érintett (Thirring 1912).
 32. DAR. JU-5 Eln. 38–1911–I–88; DAR. JU-5 Ált. 377–I–2–8.
 33. Szurovy 1993; Oil Refinery.
 34. DAR. TH. 898–XXX-90.
 35. DAR. TH. Ált. 706–1913–IX–7140.
 36. DAR. PO–1. 198–201.
 37. DAR. PO–1. 199–201.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Budapesti Hírlap. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BudapestiHirlap>.
- Compass (1875–1922): A Mihók-féle- és a Nagy Magyar Compassok 1875 és 1922 között: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/MagyarCompass/>
- DAR–179. PO–1: Državni Arhiv u Rijeci – Rijekai (Fiumei) Állami Levéltár. Camera di Commercio e d'Industria Fiume (1851–1923) – A Fiumei Kereskedelmi- és Iparkamara iratai (1851–1923).
- DAR. JU-5.: DAR–7. Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje 1870.–1918. – A Fiumei és magyar-horvát tengerparti királyi kormányzó iratai 1870–1918.
- DAR. TH.: DAR–46. Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci (1870.–1918.) – A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai (1870–1918).
- Fest Aladár – Holek Sámuel (1896a): Fiume kereskedelme. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): Magyarország Vármegyéi és Városai. Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Budapest. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. 218–261.
- Fest Aladár – Holek Sámuel (1896b): Fiume ipara. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): Magyarország Vármegyéi és Városai. Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Budapest. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. 261–275. o.
- Gál Zoltán (2018): A magyar bankrendszer modernizációja és az egységes nemzetgazdaság kialakítása a századfordulón. In: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállamépítés: Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, Kronosz Kiadó. 181–211. o.
- Gerhard Péter (2008): Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete. AETAS 23. évf. 2008. 3. szám. 25–45. o.
- Gulyás László-Bali Lóránt (2012): Ten years from the history of Fiume, 1914-1924. The Twentieth Century. 2012/2. 41-52. o.
- Karaman, Igor (1974): Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. Századok 1974/1. 193–211. o.

- Kövér György (1896): Az Osztrák—Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle, XXXIII. évf., 3. sz. 312–324. o.
- Kövér György (2005): Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905). AETAS 20. évf. 2005. 1–2. szám. 93–114. o.
- Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. P–1083. Szabadkőműves szervezetek levéltára.
- Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. P–1134. Sirius páholy 1901–1915.
- Oil Refinery: <https://www.rothschildarchive.org/materials/ar2005rijeka.pdf>
- Pogány Ágnes (2007): A magyar kőolajipar első évszázada: 1882–1989. HISTÓRIA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA. 29. (9–10) 56–61. o.
- Pelles Márton (2018a): La storia delle società industriali di Luigi Ossoinack (1875–1913). FIUME – RIVISTA DI STUDI ADRIATICI. 37. Gennaio-Giugno 2018. – N. 1–6. 59–72. pp.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor (2018): A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918) – The Hungarian maritime trade history of Fiume (1868–1918). Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Szász Antal (1947): Banküzemtan. Budapest, TÉBE Kiadóvállalt M. Sz.
- Szurovy Géza (1993): A kőolaj regénye. Budapest. Hírlapkiadó Vállalat.
- Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest. Budapest székesfőváros házinyomdája.

KURDI Krisztina²

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Budapest

A KÖZPONTI HATALMAK UKRAJNA-POLITIKÁJA ÉS A SZÖVETSÉG UKRAJNA FELSZABADÍTÁSÁÉRT KUDARCA (1914-1917)

THE UKRAINIAN POLICY OF CENTRAL POWERS AND THE FAILURE OF THE
UNION FOR THE LIBERATION OF UKRAINE (1914-1917)

ABSTRACT

The focus of my paper is the activities of the Union for the Liberation of Ukraine (SVU). The organization was founded in 4. August 1914 in Lemberg (Galicia) by a number of Ukrainian emigré politicians from Russian Empire who had taken refuge in the Austro-Hungarian Empire before the outbreak of the First World War. The SVU initially headed by Dmytro Doncov and consisted also Mykola Zaliniak, Volodymyr Doroshenko, and Oleksander Skoropys-Yoltukhovsky. It was assisted also by few Galician and Bukovinian politicians. They hoped to establish an independent Ukrainian state with the support of the Central Powers. Initially, the SVU was oriented toward Vienna rather than Berlin. The activity of the Union was financed by Germany and Austria, although none would commit itself publicly or privately to an independent Ukraine. The most successful area of their activity was the information and publications work and the educational and cultural work in prisoners of war camps. As a result of Union efforts two Ukrainian army divisions were formed.

Kulcsszavak: First World War, Union for the Libaration of Ukraine, Central Powers,

Key notes: Első világháború, Szövetség Ukrajna Felszabadításáért, Központi hatalmak

Napjaink ukrán történeti emlékezetében az első világháború kiemelkedő helyet foglal el: a világ tulajdonképpen ekkor „fedezte fel” az ukrán népet, miközben a háború lehetőséget teremtett arra, hogy - ha rövid időre is - megvalósítsák nemzet-állami céljaikat.

2 PhD. email: kurdik@t-email.hu

A kelet-európai nacionalizmusok sorában az ukrán a legkésőbbiek között jelent meg. Az ukrán elnevezés is csak az 1890-es évektől használatos, korábban ruszin-nak, rutén-nak vagy kisorosznak hívták őket. Lengyelország 18. század végén történt felosztása nyomán a cári Oroszországban és a Habsburg Birodalom keleti területein, Galíciában, Bukovinában és Magyarország keleti vármegyéiben éltek.

Az 1830-as évekig nem beszélhetünk semmilyen rutén nemzettudatról, a többségében jobbágysorban élő parasztok legfeljebb azt tudták, hogy kik nem: nem zsidók, nem lengyelek, és nem németek. Meglehetősen kevés fogalmuk volt arról, hogy a Dnyeper vagy a Volga partján élőkhez mennyiben van közük.¹ A zömmel görög katolikus lelkészekből és csekély számú értelmiségiből álló rutén elit a 19. században kezdte csak azt gondolni, hogy a jobb és bal parti Ukrajna lakossága tulajdonképpen egy nép, amely különbözik mind a lengyelektől, mind az oroszoktól.²

Az ukrán nemzeti identitás kérdésében három irányzat létezett, amely fennmaradt egészen az első világháborúig. Az ún. óruténok hangsúlyozták, hogy kötődnek az orosz kultúrához, de elsősorban konfesszionális közösséget láttak az orosz ortodoxokkal, elutasítottak minden más vallást és Habsburg Birodalmat is. Az óruténok egy része ennél is tovább ment, belőlük lettek az ún. ruszofilok, akik ragaszkodtak a bizánci rítushoz, a Julianus naptárhoz és a cirill ábécéhez és legnagyobb politikai veszélynek a lengyeleket tekintették. Azt gondolták, hogy Oroszországgal szövetségben nagyobb autonómiát tudnak elérni, mint az Osztrák-Magyar Monarchián belül, ami leginkább Galíciában jöhetett volna szóba, ahol az 1870-es évektől a lengyelek váltak az uralkodó elitté.

A harmadik irányzat, az ún. ifjú ruténok tekintették magukat a leginkább ukrán-nak, identitásukban hangsúlyozták, hogy mind a lengyelektől mind az oroszoktól megkülönböztetik magukat. Köreikben vált használatossá az 1890-es évektől az ukrán elnevezés.

Az ukrán eszme és a ruszofil irányzat is Oroszországból került az Osztrák-Magyar Monarchiába. A cári Oroszországban az 1863-as lengyel felkelés elfojtása után kiadott ún. Valujev-dekrétum betiltott minden ukrán nyelvű sajtót és irodalmat, még a vallási tárgyú könyvek kiadását is, az ukrán nemzeti gondolat képviselőit pedig száműzték. Sokan a szomszédos Galíciába vagy Bukovinába menekültek. 1873-ban ez az oroszországi ukranofil csoport hozta létre Lembergben a Tarasz Sevcsenko Irodalmi Társaságot, amely az ukrán kulturális élet központja lett, később egyfajta tudományos akadémiaként működött. A Társaság munkáját felügyelte a szintén Oroszországból emigrált Mihajlo Hruszevszkij (1866-1934), a legjelentősebb ukrán történész, aki 1894-től a leMBERGI egyetemen tanított ukrán történelmet. Az Ukrajna-Rusz története című munkájában azt állította, hogy a Kijevi Rusz örököse a Halicsi fejedelemség lenne, amivel döntő lépés tett az ukrán identitás és eredettörténet megalapozásához. A II. Sándor által 1876-ban kiadott ún. emsi rendelet következtében az oroszországi ukranofilek tevékenysége végképp ellehetetlenedett, ebben betiltott mindenféle ukrán nyelvű kulturális és oktatási tevékenységet, sőt a nyelv használatát is. Az ezt követő 40 évben, egészen az

első világháborúig Galíciában adták ki az ukrán szerzők műveit, és a tartomány lett a nemzeti ébredés és nacionalista törekvések központja.

Az Osztrák-Magyar Monarchia más nemzetiségeihez képest az ukránok meglehetősen mérsékelt követelésekkel álltak elő, leginkább egy lengyel és ukrán részre felosztott Galíciát akartak, ahol Kelet-Galíciában széleskörű autonómiával rendelkeznének, de jövőjüket továbbra is a Monarchia keretein belül képzelték el.

Annak ellenére, hogy a galíciai és bukovinai ukránok körében is létezett egy jelentős ruszofil irányzat, a Habsburg Birodalom ukrán lakossága mindig is lojális maradt. Vezetőik, galíciai Kost Levickij³ (1859-1941) és a bukovinai Mikola Vasilko (1868-1924) a bécsi Reichsrat tagjai voltak és jó kapcsolatokat tartottak fenn osztrák kormányzati és pénzügyi körökkel is.

A Nagy Háború kitörése előtt az Osztrák-Magyar Monarchiában 4 millió ukrán élt, ebből közel fél millió Magyarországon, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben, a cári Oroszország területén pedig közel 30 millió. Ukrán nemzetiségű katonákat mindkét hadviselő szövetségi rendszer - az antant és a központi hatalmak - soraiban találhatunk: 4 és fél millió ukrán harcolt a 12 milliós cári orosz hadseregben és 250,000-300,000 az Osztrák-Magyar Monarchia 7,8 millió fős haderejében.

Az első világháború előtt és alatt a központi hatalmaknak nem volt koherens Ukrajna politikája. A Német Császárságban kevés ismerettel rendelkeztek az ukrán népről és törekvéseikről. Elsősorban Lengyelország és a Baltikum esetében akarták átrajzolni Európa térképét, Ukrajna, mint állam sem taktikai, sem stratégiai terveik között nem szerepelt. Más volt helyzet Ausztriával: jelentős ukrán nemzetiségű lakossága miatt számukra nem csak külpolitikai kérdés volt a helyzetük. Ausztria inkább egy a Monarchia részét képező Lengyelországot és Ukrajnát képzelt el, és a szövetségi rendszerük győzeleme esetén fontolóra vették volna a független ukrán állam lehetőségét, de külpolitikájukban leginkább az ausztrópolonista megoldás élvezett prioritást.⁴ Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy központi hatalmak Ukrajnával kapcsolatos elképzelései közül egyik sem került be a tényleges háborús célok közé.⁵

A háború kitörése utáni napokban a Reichsrat ukrán képviselői, Levickij és Vasilko Lembergben létrehozták az Ukrán Legfelső Tanácsot (Holovna Ukrainska Rada), amely a három legnagyobb ukrán pártból, (Ukrán Nemzeti Demokrata Párt, Ukrán Szociáldemokrata Párt, Ukrán Radikális Párt) állt, elnöke Kost Levickij volt. Proklamációjukban egyértelműen Oroszországot tartották a fő ellenségnek, ahol az ukránok elnyomás alatt élnek, és Ausztria iránti hűségre, elkötelezettségre szólítottak fel. Elképzeléseik szerint az oroszországi ukrán területek a háború után önállósodtak volna. Feladatuknak tekintették, hogy a Monarchia haderejét támogató önkéntesekből álló, ukrán légiót állítsanak fel, amelyről tárgyalásokat is kezdtek. Az így létrejött Ukrán Szicslövészek Légijárába, már augusztus folyamán közel harminc ezren jelentkeztek. A légió bázisát olyan a háborút megelőző években alakult ukrán ifjúsági- és sportegyesületek tagjai adták, mint az Ukrán Szics Szövetség, a Szokol Lövész Egyesület vagy a Plaszt cserkészegyesület. Az oszt-

rák-magyar kormányzat nem fogadta különösebb lelkesedéssel az ukránok kezdeményezését, az óriási érdeklődés és a nagyszámú önkéntes jelentkező ellenére csupán 2500 gárdista felfegyverzését engedélyezték.

Már 1912-ben Lembergben létrejött az ún. Ukrán Információs Tanács azzal a céllal, hogy az európai közvéleményt megnyerje az ukrán ügynek és az őket elnyomó népek, a lengyelek és az oroszok ellen agitáljon. A szervezetnek többségében olyan szociáldemokraták voltak a tagjai, akik 1905-ös oroszországi forradalom után menekültek el Oroszországból. Ezek a Dnyeper menti emigránsok hozták létre 1914. augusztus 4-én a Szövetség Ukrajna Felszabadításáért (Szojuz Vizvolenija Ukrajini, SVU) elnevezésű szervezetet, amelynek első elnöke Dmitro Doncov⁶ (1883-1973), tagjai pedig Olekszander Szkoropisz-Joltuhovszkij (1880-1950), Volodimir Dorosenko (1879-1963), Andrij Zsuk (1880-1968), Marian Mele-nevskij (1878-1938) és Mikola Zalizniak (1888-1950) voltak. Első kiáltványukban, amely a Mi platformunk címmel jelent meg, a központi hatalmak támogatására szólítottak fel. Az Oroszországtól elfoglalt területeken létrejött Ukrajnát akartak, német és osztrák protektorátus alatt, míg az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó részekben nemzeti kulturális autonómiát szerettek volna elérni. Néhányan közülük el tudták volna képzelni az alkotmányos monarchiát is, ugyanakkor demokratikus választásokat és agrárreformot terveztek. A keleti területeken élő ukránok érdekeit is képviselni akarták, de támogatták a Levickij vezette Holovna Radát is. A szervezetet fennállásának néhány éve alatt Ausztria és Németország is finanszírozta, de nyíltan egyik hatalom sem akart elköteleződni a független ukrán állam ügye mellett. Ausztria próbálta meg inkább kihasználni a mozgalomban rejlő politikai lehetőségeket, ezért a lemergi konzul, Emanuel Urbas a SVU megalakulása után rögtön felvette velük a kapcsolatot. A Szövetség és Urbas közötti találkozók a görög katolikus metropolita, Andrij Septickij⁷ (1865-1944) palotájában zajlottak.⁸

Azonban a Habsburg Birodalomban élő ukrán politikusok sem mind értettek egyet a Levickij-féle lojalitás-politikával és SVU megalakulásával. A későbbiekben jelentős szerepet játszó Jevhen Petrusevics⁹ (1863-1940) bírálta Levickijt és Vasilkot a központi hatalmakkal való szövetség miatt és határozottabban követelték a függetlenséget. A már említett Mihajlo Hruszevszkij, aki ekkor már Kijevben élt, a Galíciában töltött évek ellenére semmilyen lojalitást nem érzett Ausztria iránt, és éles hangú nyilatkozatokat tett a Szövetség megalakulása és tevékenysége ellen.¹⁰

1914 augusztusában felvetődött német politikusok részéről, hogy Oroszországot nemzetiségi problémáin keresztül kellene meggyengíteni, ezért olyan területeken, mint a Kaukázus és a Baltikum zavargásokat kellene kirobbantani. Egy ilyen akcióhoz az ukránokban is potenciális szövetségest láttak. Arthur Zimmermann külügyi államtitkár egy Finnországtól a Kaukázusig terjedő felkelést is el tudott volna képzelni. A Monarchia külügyminisztere, Leopold Berchtold gróf fenntartásokkal fogadta a németek terveit, aggasztotta, hogy ezt esetleg egy, a befolyásuk alatt álló szatellit állam létrehozására használnák. Ugyanakkor, mint ahogy azt látni fogjuk, maguk az osztrákok is tervezték ilyen jellegű akciókat.¹¹

Osztrák részről Alexander Hoyos gróf (1876-1937), a külügyminisztérium kabinetfőnöke foglalkozott az ukrán kérdéssel. A minisztérium az első hónapokban valóban komolyan gondolta az ukrán ügyet, bár a SVU-t csak titokban támogatták. A katonai a helyzet alakulása azonban nem kedvezett a Szövetség működésének, az oroszok már a háború első hónapjaiban elfoglalták Galíciát és Bukovinát, Lemberg 1914 szeptember 3-án került a cári csapatok kezére. A megszállt galíciai területek főkormányzójának kinevezett Georgij Bobrinszkij gróf vezette adminisztráció mindent megtett az ukrán nemzeti mozgalom elfojtásáért, azonnal betiltották a Tarasz Sevcsenko Tudományos Társaságot és más kulturális szervezeteket, továbbá az ukrán nyelvű sajtót és oktatást. Több ezer ukránt deportáltak Oroszországba, Andrij Septickij metropolitát Szuzdalba hurcolták, ahol fogságban tartották egészen 1917-ig.

Lemberg eleste után a Szövetség gyorsan Bécsbe tette át a székhelyét, de már a hónap folyamán három részre szakadtak. Kivált a társaságból maga az elnök Dmitro Doncov és Mikola Zalizniak is, ekkor Olekszandr Szkoropisz-Joltuhovszkij vette át a szervezet vezetését. Zalizniak¹² továbbra is szoros kapcsolatokat ápolt Urbas konzulon keresztül a külügyminisztériummal. Arról próbálta meggyőzni az osztrákokat, hogy az oroszországi szociálforradalmár kapcsolataival felkelést tud kirobbantani Dnyeper menti Ukrajnában. Terveihez jelentős anyagi támogatást is kapott a minisztériumtól. Azonban ahogy teltek a hónapok, semmilyen látható eredményt nem tudott felmutatni és hamarosan az osztrákok számára is világossá vált, hogy Zalizniak nem rendelkezik komoly oroszországi ukrán kapcsolatokkal. Maga is belátva kudarcát és nem utolsósorban Mikola Vasilko nyomására 500 ezer koronát vissza is adott a külügyminisztériumnak.¹³

A SVU eredményeit tekintve fontosabb volt a Bulgáriában, Romániában és Törökországban végzett munkájuk. Törökországi központjuk vezetője, Marian Melenevszkij¹⁴, találkozott a török kormány és a hadsereg képviselőivel, Enver pasával és Talat bejjel is. Tájékoztatta őket az ukránok terveiről, közvetítő szerepet és összeköttetést ajánlva a kaukázusi népek és központi hatalmak között.¹⁵ Melenevszkij kapcsolatban állt egy bizonyos Trias nevű grúz forradalmárral is, akit arról győzködött, hogy a hadifogolytáborokban próbáljon egy majdani grúz légióhoz megfelelő embereket toborozni. Ugyancsak kapcsolatban állt Alexander Helphanddal¹⁶ (1867-1924) is, a hírhedt Parvussal, akinek a Szövetség segített osztrák útlevélhez jutni 1914-ben. A SVU szófiai embere, Lev Hankevics szintén kapcsolatot tartott fenn Parvussal és valószínűleg Leninnel is.¹⁷

Miután Törökország is hadba lépett 1914 novemberében változott a szervezet tevékenysége, felmerült az is, hogy a SVU-t Isztambulba költöztetik. A költözésből nem lett semmi, elsősorban a Szövetség tiltakozása miatt. Olyan terv is született, hogy egy török-osztrák fedőakció keretében, 500 ukránból álló légiót küldenének a Fekete tengerhez. A katonák Andrij Septickij testvére, Sztaniszlav Septickij irányításával és a már említett Trias részvételével felkelést robbantottak volna ki a Kaukázusban. Az akció kivitelezését kalandregénybe illően tervezték el,

az ukránok ugyanis civilben utaztak volna vonattal Románián át, a fegyvereket és az egyenruhát pedig Konstantinápolyban kapták volna meg. Hoyos gróf is lelkesen támogatta az ötletet, de ő és a Monarchia hadvezetése is azzal számolt, hogy a törökök addigra már elfoglalják a Fekete tenger partvidékét. A katonai helyzet azonban nem így alakult.¹⁸

A Monarchia külügyminisztériuma 1914 decemberétől 200 ezer koronát és technikai segítséget is biztosított a SVU számára, pl. futárszolgálatot, postai szolgáltatást, telegráf használatot. Tevékenységük az első hónapokban főleg propagandaanyagok és röpiratok kiadására korlátozódott. Céljuk az volt, hogy bemutassák az ukrán népet és törekvéseit az európai közvéleménynek. Ezért információs irodákat tartottak fenn Törökországban, Romániában, Norvégiában, Nagy-Britanniában és Olaszországban és Svájcban, de az Egyesült Államokban is. Az oroszországi ukránok körében is próbáltak propagandamunkát folytatni, elsősorban nemzettudatuk felébresztése és erősítése céljából. Több folyóiratuk is megjelent: Dorosenko és Zsuk Bécsben a *Die ukrainischen Nachrichten*-t és a *Vistnyik Szozjuza Vizvolennija Ukrajini*-t adták ki, Lausanne-ban a *La Revue ukrainienne*-t. A Szövetség néhány éves fennállása alatt 50 könyvet és 30 brosúrát adott ki Ukrajnáról, számos európai nyelven, többek között Mihajlo Hruszevszkij *Geschichte der Ukraine* és Stepan Rudnickij *Ukraina, Land und Volk* című történeti és néprajzi munkáit.¹⁹

Mindeközben alaposan beárnyékolta az osztrák-ukrán viszonyt, hogy az oroszok gyors galíciai előrenyomulását az osztrák kormánykörök és a katonai vezetés az ottani ruszofil ukránok árulásával magyarázták, ezért több ezer embert a Graz közeli Thalerhofba deportáltak. A thalerhofi koncentrációs táboron kívül más helyeken is fogva tartottak gyanúsnak vélt ukránokat. Már 1914 novemberében egy járványban 1448-an haltak meg közülük. A legújabb kutatások szerint 1914 és 1918 között 16.400 embert deportáltak Thalerhofba.²⁰

1915 május 5-én Bécsben megalakult az Általános Ukrán Tanács (*Zahalna Ukrajinska Rada*), amelynek 34 tagja zömében a Nemzeti Demokrata Párt soraiból került ki, de az Ukrán Radikális Pártnak és az Ukrán Szociáldemokrata Pártnak is voltak képviselői. A SVU is három küldöttet delegált a testületbe. Programjuk szerint az oroszországi területből létrehoznának egy ukrán államot, míg az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó ukránok lakta területek széleskörű autonómiát kapnának.

1915-re világossá vált, hogy a felkelési tervek megvalósíthatatlanok, emiatt Bécs rendkívül csalódott volt. A SVU tavasszal Berlinbe tette át székhelyét, ez azonban nem jelentett teljes szakítást, a Szövetség tevékenysége Ausztriában is folytatódott, de már csak jóval szerényebb támogatást kaptak. Berlin nem közvetlenül támogatta az ukránokat, jól jellemzi ezt, hogy a német titkos iratokban nagyon kevés adat található a szervezet tevékenységével kapcsolatban. 1915 november 3-án Zimmermann külügyi államtitkár találkozott a SVU vezetőjével, Oleksander Szkoropisz-Joltuhovszkijjal. Egy magas rangú porosz hivatalnok, Friedrich von Schwerin egy ún. Közvetítő Ügynökségen keresztül finanszírozta és felügyelte az ukrán ügyeket, de a németek továbbra sem nem köteleződtek el az ukránok mel-

lett.²¹ Mindeközben a Szövetség folytatta információs munkáját külföldön és most már a keleti fronton is, de hatékonyságuk elég korlátozott volt. A szervezet gyengesége leginkább abban mutatkozott meg, hogy több év alatt sem tudott semmilyen kapcsolatot kiépíteni az oroszországi ukránokkal és politikai képviselőikkel.

A Szövetség a központi hatalmak által 1915-1916-ban elfoglalt területekre is kiterjesztette tevékenységét. Ez elsősorban Volhíniát és Podlasiet jelentette, ahol jelentős lengyel népesség is élt. Ausztria támogatta a volhíniai ukrán nyelvű kulturális programokat, annak ellenére, hogy az ottani ukránok között sokan inkább a ruszofil irányzattal szimpatizáltak. Ugyanakkor az osztrák magatartás meglehetősen kettős volt, mivel Podlasieben és Chełmben²² megtartották a lengyelekkel szembeni baráti magatartásukat.²³ 1916 folyamán a SVU ukrán tannyelvű iskolarendszer kiépítésébe kezdett Volhíniában, amelyhez a hadifoglyok közül toboroztak alkalmazottakat. Könyveket és újságokat jelentettek meg pl. a német csapatok által ellenőrzött podlasiei területen a *Ridne slovo* című lapot, amely egészen 1919-ig kiadtak.

A SVU egyik legfontosabb feladatának a hadifoglyok körében végzett munkát tekintette, ezen a téren érték el a legnagyobb sikereket. A cári hadseregből fogásba esett finneket és lengyeleket elkülönítve tartották az oroszoktól, később a grúz nemzetiségű katonáknak is kialakítottak egy külön táborn. Az ukránokat viszont egészen 1915 tavaszáig az orosz hadifoglyokkal együtt tartották fogva. Ekkor hoztak létre számukra is külön fogolytáborokat, ilyen volt Németország területén Rastatt, Salzwedel és Wetzlar, Ausztriában Freistadt és Josefstadt, Magyarországon Dunaszerdahely. Ukrán források szerint számuk kb. fél millió lehetett, német adatok szerint csak 300 ezer. A Szövetség megítélése szerint az oroszországi ukránok nemzeti öntudata meglehetősen alacsony szinten állt és nem nagyon érdeklődtek a SVU tevékenysége iránt. Ennek ellenére az ukrán nemzeti ügy potenciális támogatóit látták bennük, akiket meg lehet és meg kell győzni. A táborokban végzett munkájuk eredményeként közel 80 ezer fogoly részesült orvosi ellátásban, iskoláztatásban. Biztosítottak számukra könyvtárat, német nyelvtanfolyamot, kulturális programokat, történelem- és irodalomórákat szerveztek, színjátszó kört alakíthattak. Több, kifejezetten az ukrán katonák számára készült újságot is megjelentettek, pl. Rastattban a *Roszvit-et*, Salzwedelben a *Vilne Slovo-t*, Josefstadt-ban a *Nasz golos-t*.

1915 tavasza és 1917 márciusa között nehéz időszakot élt át a Szövetség. 1914 végén már látszott, hogy az osztrákokat egyre kevésbé érdekeli az ukrán ügy. A német politikai körökre gyakorolt befolyásuk és kapcsolatrendszerük azzal sem javult, hogy áttették a székhelyüket Berlinbe. A központi hatalmakat ekkoriban (1915-1916) elsősorban Lengyelország háború utáni határai és a Mitteleuropa-tervben betöltött szerepe foglalkoztatta. Az ukránok Ausztria iránti lojalitás-politikája 1916. november 4-én bukott meg végleg, amikor II. Vilmos és Ferenc József közös proklamációjukban kinyilvánították szándékukat, hogy a cári Oroszországtól szerzett területeken létrehozzák a lengyel államot. A hír csalódást és dühöt keltett a Habsburg Monarchia ukrán lakossága körében annak ellenére, hogy manifesztum

szerint Galíciát nem akarták a lengyel állam részévé tenni. A történetek jelentősen aláásták az Általános Ukrán Tanács pozícióját. Vasilkot el is távolították a Radából, mire szakadás állt be a bukovinai és a galíciai ukránok között. Az így kialakult helyzet jelentősen rontott az egész ukrán ügy megítélésén. Bebizonyosodott, hogy Ausztria számára a lengyel kérdés mindig is fontosabb volt, mint a fiatal és meglehetősen képlékeny, saját céljaiban sem biztos ukrán mozgalom. Az új uralkodó, IV. Károly ugyan kijelentette, hogy hajlandó figyelembe venni az ukrán szempontokat a háború után, de ez nem változtatott már az ukrán politikai körök azon véleményén, hogy szakítani kell a Levickij és Vasilko féle lojalitás korszakkal.

Az 1917-es februári forradalom utáni időszak jelentős változásokat hozott az ukrán államalapítási törekvések ügyében. Márciusban Kijevben megalakult az Ukrán Központi Rada, melynek elnöke Mihajlo Hruszevszkij lett. Az év folyamán kibocsátott mindhárom Univerzáléjukban deklarálták, hogy a föderatív Oroszországon belül autonóm Ukrajnát kívánnak elérni.²⁴ A Központi Rada egyik első lépése volt, hogy kinyilvánította együttműködési szándékát az oroszországi ideiglenes kormánnyal, amely folytatni akarta a háborút az antant oldalán. Az áprilisban összehívott Ukrán Nemzeti Kongresszus az ukránok számára széleskörű autonómiát akart elérni a föderálisan átalakított Oroszországban. A bolsevikok hatalomra kerülése azonban alapvetően változtatta meg a nemzetiégi autonómia törekvések lehetőségét, számukra az etnikai követelések elfogadhatatlanok voltak.²⁵

A bolsevik hatalomátvétel után a Központi Tanács november 20-án kiadott III. Univerzáléja kinyilvánította az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, de még ekkor is hangsúlyozták, hogy törekszenek az egység megőrzésére a megalakítandó orosz föderációval. Közben a december 11-én a Harkovban összeülő ukrajnai szovjetkongresszus az Ukrán Szovjetköztársaság megalakításáról döntött és egy bolsevikokból kormányt hozott létre. Ezek után a Központi Rada 1918. január 22-én kiadott IV. Univerzáléjával kikiáltották az Ukrán Népköztársaságot: megszületett az első ukrán állam.

A németek 1915 és 1917 között 743.295 márkát költöttek a SVU tevékenységének finanszírozására, miközben ugyanebben az időszakban jóval jelentősebb összegekkel támogatták a bolsevikokat a már említett Parvus közreműködésével.²⁶ Az összegek csökkenő tendenciát mutatnak, ami jelzi, hogy egyre kevésbé bíztak a németek abban, hogy a szervezet eredményeket tud felmutatni. 1917 áprilisától leginkább azt várták volna el, hogy a Szövetség próbáljon összeköttetést teremteni a kijevi Rada és a német hadvezetés között, azonban ebben sem jártak sikerrel. Ismét kiderült, hogy a SVU-nak nincs komoly befolyása az oroszországi ukránokra és nincsenek érdemi kapcsolataik az újonnan létrejött ukrán állam politikusaival sem. Ráadásul a Központi Rada nem bízott a németekben, akiknek még ekkor sem volt határozott álláspontjuk az ukrán helyzetről.²⁷

1917 második felétől a Szövetség csökkentette aktivitását a hadifoglyok között és inkább a központi hatalmak által megszállt területekre – Volhínia és Chelmi terület - fordították a figyelmüket, ahol az ott élő ukránok érdekeit akarták védeni.

Figyelemre méltó, hogy a németek nem vették részt a cári hatalom összeomlása utáni ukrainizációban, bár komolyabb összeggel támogatták ukrán nyelvű irodalmi művek és újságok kiadását. Többek között megbízták Galícia egyik legjelentősebb ukrán nyelvű könyvkiadóját, a kolomijai Halicska Nakladnia-t, hogy 50 ezer példányban adja ki Tarasz Sevcsenko verseit.²⁸

A 1917-es novemberi bolsevik puccs után az ukrán pártok és SVU is növelték a nyomást az osztrák kormányzaton. Sokkal határozottabb követelésekkel álltak elő, ez elsősorban Chołm környékére vonatkozott, ahol a lengyel közigazgatás embezeit ukránokra akarták leváltani. Kost Levickij ismét felvetette Habsburg Monarchiához tartozó Ukrajna ötletét, most hozzátette, hogy ennek magában kell foglalnia Chołmot, Volhíniát, Kelet-Galíciát és Bukovina ukránok lakta részeit is.

1917 decemberére azonban a kijevi Rada helyzete destabilizálódott, mivel a bolsevikok megalapították Harkovban az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságot és a Központi Radát elűzték Kijevből, akik Zsitomirba tették át székhelyüket. Ennek ellenére a december 22-én megkezdődött breszt-litovszki béketárgyaláson a Központi Rada volt a tárgyalófél, bár a pétervári szovjethatalom csak a harkovi szovjetköztársaság küldötteit ismerte el. Az ukrán képviselők 1918 januárjában találkoztak először a német delegációval. A SVU ebben már nem vett részt, szerepük egyre jelentéktelenebb lett. Bár egykori alapítójuk, Mikola Zalizniak az osztrák külügyminiszter, Ottokar Czernin tanácsadójaként részt vett a tárgyaláson, de ekkor már nem volt köze a szervezethez.

A SVU egyetlen, bár kétségtől jelentősnek mondható eredménye, hogy az 1918. február 9-én a központi hatalmak és Ukrajna közötti különbéke folyamánként sikerült két ukrán hadosztályt felállítani, amelyhez hozzájárult a szervezet hadifogolytáborokban végzett munkája is. Az ún. „Kéksapkásokat”, akik a német hadsereg kötelékébe tartoztak Viktor Zselinszkij parancsnoksága alatt, és a „Szürkesapkások” hadosztályát, akik az osztrák-magyar hadsereg részét képezték, Ivan Perlik irányításával. A hadosztályok négy gyalogsági és egy tüzérségi ezredből álltak.

A Szövetség Ukrajna Felszabadításáért 1918 május elsején formálisan megszűnt.

JEGYZETEK

1. Himka, John-Paul (1999) The Construction of Nationality in galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions In: Intellectuals and Articulation of the Nation. Ed: Ronald G. Suny - Michael D.Kennedy, University of Michigan Press, Ann Arbor, 125 old.
2. Uo. 126. old.
3. Kost Levickij már az első galíciai ukrán politikai formáció, a Népi Tanács (Narodna Rada, 1885) létrejötténél is bábáskodott, 1899-ben alapítója majd elnöke lett a Monarchia legfontosabb ukrán pártjának, az Ukrán Nemzeti Demokrata Pártnak, 1908-tól a Reichsrat tagja.
4. Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikájáról lásd: Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest és Uő (2004): Hohenwart, Beust, Andrássy és a lengyelkérdés. Valóság, 2004/8. szám.
5. Lieb, Peter – Dornik, Wolfram (2015): The Ukrainian Policy of the Central Powers during the First World War. In: The Emergence of Ukraine. Self-Determination, Occupation and War in Ukraine, 1917-1922. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 44-45.
6. Dmitro Doncov régi zaporozsjei kozák családból származott. 1905-től az Ukrán Szociáldemokrata Párt tagja. 1909-től Bécsben majd Lembergben élt. 1918-ban Pavlo Skoropadskij kormányában a sajtó ügyek felelőse lett. Az ún. integrál nacionalizmus ukrán verziójának megalkotója, az 1930-as években az Ukrán Nacionalisták Szervezetének (OUN) főideológusa lesz.
7. Andrij Septickij az ukrán nemzeti mozgalom egyik legjelentősebb személyisége. Ellengyelesedett ukrán nemesi családban született és már ősei is fontos egyházi, politikai funkciókat töltöttek be. 1900-ban nevezték ki Galícia görög katolikus metropolitájának, a bécsi Reichsrat és a galíciai szejm képviselője is volt.
8. Grebing, Helga (1959): Österreich - Ungarn und die „Ukrainische Aktion“ 1914-1918. Zur österreichisch-ungarischen Ukraine-Politik im ersten Weltkrieg. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Bd 7 H 3. 270-296. old
9. Jevhen Petruszevics szintén az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt tagja volt, 1907-től a Reichsratban képviselő. Az 1918 október 18-án alakult Nyugat-Ukrán Népköztársaság elnöke lett.
10. Fedyshyn, Oleh S. (1977) The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914-1917. 305-322. In: The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. Ed: Taras Hunczak, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Massachusetts 308. old.
11. Lieb, Peter – Dornik, Wolfram (2015) 41-42. old.
12. Mikola Zalizniak 1908-ban menekült Lembergbe. Oroszországban, mint a Szociálforradalmár Párt tagját többször letartóztatták. 1910-ben Galíciában is letartóztatják mivel egy ukrán nyelvű egyetemért tüntet. A következő évben ki is utasítják, Németországban, Magyarországon és Olaszországban is megfordult majd hamis név

- alatt visszatért Bécsbe. 1912-ban Stockholmban létrehozott egy ukrán információs irodát 1913-ban megengedték, hogy feltételesen visszatérjen Galíciába, ahol a Dilo ukrán nyelvű napilap munkatársa lett. 1918-ban részt vett a breszt-litovszki béketárgyalásokon, mint az osztrák delegáció tanácsadója, az ott szerzett élményeiről könyvet is írt, 1919-1920 között ő volt az Ukrán Népköztársaság nagykövete Finnországban.
13. Grebing (1959) 279. old
 14. Melenevskij Kijevben volt egyetemista, ahol többször részt vett tüntetések szervezésében, ezért eltanácsolták az egyetemről. A Forradalmi Ukrán Pártban (RUP) tevékenykedett, amely az első hivatalos ukrán párt volt a cári Oroszországban. Tevékenysége miatt 1899 és 1901 között börtönben ült, szabadulása után elhagyta Oroszországot. 1903 és 1913 között Lembergben élt, majd egy rövid londoni kitérő után visszatért Galíciába és tagja lett az akkor létrejött Uniónak.
 15. A Szövetség törökországi tevékenységéről lásd bővebben Kirimli, Hakan (1999): The activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the first world war. In: Turkey Before and After Atatürk. Internal and External Affairs. Ed: Sylvia Kedourie, Frank Cass, London, Portland, Or, 177-201. old.
 16. Eredeti nevén Israel Lazarevics Gelfand. Marxista teoretikus, a permanens forradalom elméletének egyik megalapozója. A német és az oroszországi szociáldemokrata párt tagja. Az első világháborút megelőzően több évet élt Törökországban, ahol az ifjútörök mozgalom embereivel közeli kapcsolatba került és politikai tanácsadójuk lett. 1915-től Berlinben élt, ahol sikerült meggyőznie német kormányzati és pénzügyi köröket, hogy támogassák a bolsevikokat. Fontos szerepet játszott Lenin oroszországi visszatérésében.
 17. Grebing (1959) 280. old.
 18. Uo. 281. old.
 19. SVU publikációs tevékenységéről bővebben lásd: Mark, Rudolf A. (1984): Zur ukrainische Frage der im Ersten Weltkrieg. Flugschriften des „Bundes zur Befreiung der Ukraine und ihm nahestehender Publizisten, 1914-1916. In: Zeitschrift zur Ostforschung 33. 196-224 old.
 20. Lieb – Dornik (2015) 49. old.
 21. Fedysyn (1977) 313. old.
 22. Napjainkban a lublini vajdaság része, németül Kulm, ukránul Holm.
 23. Fedysyn (1977) 314. old.
 24. Az 1918. január 22-én kiadott IV. Univerzáléban kiáltják ki az Ukrán Népköztársaságot és ezzel az állam függetlenségét is.
 25. Font Márta – Varga Beáta (2006): Ukrajna története. Bölcsész Konzorcium, Szeged, 192. old.
 26. Fedysyn (1977) 320. old.
 27. Uo. 321-322. old.
 28. Uo. 319. old

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Himka, John-Paul (1999) *The Construction of Nationality in galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions* In: *Intellectuals and Articulation of the Nation*. Ed: Ronald G. Suny - Michael D.Kennedy, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Fedyshyn, Oleh S. (1977) *The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914-1917*. In: *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*, Ed: Taras Hunczak, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Massachusetts.
- Grebing, Helga (1959): *Österreich - Ungarn und die „Ukrainische Aktion“ 1914-1918. Zur österreichisch-ungarischen Ukraine-Politik im ersten Weltkrieg*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Bd. 7. Heft 3.
- Kirimli, Hakan (1999): *The activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the first world war*. In: *Turkey Before and After Atatürk. Internal and External Affairs*. Ed: Sylvia Kedourie, Frank Cass, London, Portland.
- Lieb, Peter – Dornik, Wolfram (2015): *The Ukrainian Policy of the Central Powers during the First World War*. In: *The Emergence of Ukraine. Self-Determination, Occupation and War in Ukraine, 1917-1922*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto.
- Mark, Rudolf A. (1984): *Zur ukrainische Frage der im Ersten Weltkrieg*. Flugschriften des „Bundes zur Befreiung der Ukraine und ihm nahestehender Publizisten, 1914-1916. In: *Zeitschrift zur Ostforschung* 33.
- Tefner Zoltán (2007): *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Tefner Zoltán (2004): *Hohenwart, Beust, Andrássy és a lengyelkérdés*. Valóság, 2004/8. szám.

LEBA József³

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Budapest
Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities, Budapest, Hungary

A NULLA ÉV 1918 GAZDASÁGA, POPOVICS SÁNDOR PÉNZÜGYMINISZTERSÉGE ALATT

THE ECONOMY OF THE ZERO YEAR 1918, DURING THE PERIOD OF FINANCE
MINISTER SÁNDOR POPOVICS

ABSTRACT

In my essay I deal with the economic events of the last year of the First World War in Hungary. In the last year of the first big war the industry of the Austro-Hungarian monarchy was barely capable of supplying the fighting troops. There was a shortage of clothing, weapons and food in the army. Also the land became poor in the long war. I want to present the intense exhaustion which was characterized this period. The process that depleted all human, material and financial resources. The war effort has weakened the country within.

I show the strong state intervention which in the last year of the First World War determined the everyday of the Hungarian economy.

The most important economic things in this time was the food affair, the question of coal supply, the situation of the railway and the destiny of the common money of the Austro-Hungarian monarchy. I try to illuminate these elementary factors a little bit better.

Kulcsszavak: széntermelés, vasút, bankjegy, kimerülés, élelmezés.

Key notes: coal production, railway, banknote, depletion, catering

1. Bevezetés

Köztudott, hogy a vizsgált időszakban hazánk sok gyötrelmen ment keresztül. Gazdasága az erőfeszítések hatására kimerült, lakossága a háború miatt pusztult és elszegényedett. Ez volt a Monarchia és benne a történelmi Magyarország utolsó éve, mely után hazánk kis állammá vált egy kisállami térségben. Egy domináns hatalmi tényező meghatározó részéből gyenge, kicsi, hasonló méretű állammá vált hazánk.

Tanulmányom célja bemutatni az első világháború utolsó évének hazai gazdasági eseményeit a mezőgazdaság, az ipar és a pénzügy korabeli helyzetének elemzésével. A legfontosabb hazai gazdasági ágazatokat egymás után vizsgálom,

3 PhD hallgató/PhD. student; email: herr.onkelz@gmail.com

fókuszálva a háború által leginkább igénybe vett területekre és a már korábban elkezdődött, de igazán 1918-ban kiteljesedett romboló folyamatokra.

2. Előzmények: a hadi helyzet a háború utolsó éveiben

1916 november 21-én meghalt Ferenc József, utóda a Ferenc Ferdinánd környezetében nevelkedett Károly főherceg lett, aki Ausztriában I. Károly, Magyarországon IV. Károly néven uralkodott. ¹Károly sürgette a békeakciót, miként Burián István írta naplójában 25-én: "Hosszú beszélgetés az uralkodóval. A békeakciót siettetni kívánja a német halogatással szemben." ²

Az antant fölénye 1917-ben már vitathatatlan volt. Azonban a német hadvezetés bízott a győzelemben. Úgy vélték, hogy a tengeralattjáró-háború eredményeként a nyugati front erőviszonyai néhány hónapon belül kiegyenlítődnek, a keleti frontot pedig hamarosan likvidálja az orosz forradalom. ³

Tavasszal és nyár elején 1917-ben az antant indított támadásokat, főként a nyugati hadszíntéren, de döntő áttörésre nem került sor.

A keleti fronton megindult a Kerenszkij-kormány offenzívája Lemberg irányába Bruszilov vezetésével. A támadást a német és az osztrák-magyar csapatok megállították. A központi hatalmak előnyomulása némi nyereséget hozott Bukovinában, sikerült elfoglalni Czernowitz városát. ⁴

A német és osztrák-magyar erők szeptember és október folyamán előrébb nyomultak Kelet-Galíciában, Bukovinában és szeptember 3-án elfoglalták Rigát, majd újabb sikert könyvelhettek el, októberben megszerezték a Rigai-öböl előtti szigeteket is.

Nem sokkal később az olasz fronton is történt előrelépés. A hadműveletek ezután már ezen a hadszíntéren is az ellenség területén folytak. Az olasz hadsereg nagyon jelentős veszteségeket szenvedett. Összesen az talján haderő mintegy 700.000 katonája került ki ekkor a harcokból. ⁵ A megroggyant olasz front megtámasztására hat francia és öt angol hadosztály érkezett nagyon rövid idő alatt.

Az antant seregek Flandriában indítottak újabb rohamokat. Ekkor alkalmaztak először tömegesen tüzérségi és repülőgép támogatással tankokat.

Mindezeket áttekintve elmondhatjuk, hogy 1917 őszén nagyon úgy tűnhetett, hogy a katonai helyzet a központi hatalmak számára alakult kedvezően. ⁶

A központi hatalmak 1918 tavaszán minden erejüket összeszedve megkísérelték a döntés kierőszakolását. Minden létező tartalék kimerülése, a gazdasági bomlás és a forradalmak megjelenésének jelei egyértelműen arra utaltak, hogy a harcok további elhúzódása véglegesen felőrli erőiket. Emellett katonai megfontolások is indokolták azt, hogy még 1918 nyara előtt próbálkozzanak a mindent eldöntő támadással. Az újonnan hadba lépő USA seregeinek kiképzése feszített tempóban haladt, katonáikat gyors ütemben szállították Európába és mindenki számára látható volt, hogy ez az ármádia olyan erővel vonul fel már nyáron, ami ellen az akkor már négy éve hadban álló központi hatalmaknak nem sok esélyük lehet a győzelemre.

Több támadás is indult, előrébb is jutottak, megközelítették Párizst, de az áttörés ezúttal sem sikerült. Az utolsó próbálkozás július 15-én indult, de ez már két nap múlva kifulladt és az antant ellentámadása következtében visszavonulással végződött.

Ennél is nagyobb kudarcot eredményezett az olaszok elleni támadás. Az addigra már jelentősen legyengült Monarchia sajnos nem tudott kellő túlsúlyt és megfelelő felszerelést biztosítani. Az itáliai hadszíntéren előfordult, hogy éheztek a katonák. A más frontokról hazatért volt hadifoglyokat tízezzrel irányították erre az arcvonaltra, de az emberek akkor már torkig voltak a vérontással. Annak ellenére, hogy a Piave-folyón több helyen is sikeresen átkeltek, az offenzíva néhány nap alatt összeomlott. Időközben a folyó is megáradt, így a visszavonulás is megnehezült, az átkelés csak nagy veszteségekkel volt lehetséges. Az itt bevetett haderő jelentős része elpusztult.

A Monarchia haderejének kudarcát elsősorban nem a hadászati tervezés hibái vagy a hirtelen kedvezőtlenre vált időjárási viszonyokban kell keresnünk. Ütőképes sereget kiállítani és eredményes hadműveleteket folytatni azzal a harci szellemmel és háterszággal, ami a Monarchiát 1918-ban jellemezte, már nem lehetett.⁷

Az általános felháborodás nyomán, mely a júniusi észak-olaszországi támadás összeomlását követte, a hadsereg legfelsőbb vezetése jelentést kért a parancsnoktól és vezérkari tiszteket küldött az egyes csapattestekhez, hogy a vereség okait kivizsgálják. A beérkező jelentések sok hibára mutattak rá. Bíralták a haditervet, a vezetők egyet nem értését, de a vereség mélyebb, alapvető oka láthatóan a Monarchia katonai és gazdasági erőforrásainak egyre teljesebbé váló, lassan minden téren kiütköző kimerülésében rejlett.⁸

A háború végi állapotokra nagyon jellemző a huszárok sorsa. A harcok folyamán a hadvezetés arra kényszerült, hogy a lovasságuktól megvonják a lovaikat. A ló veszteség folyamatos, óriási és legfőként pótolhatatlan volt. A Monarchia kezdetben csupán hét lovashadosztályát alakította át, majd lassanként a többi alakulat is erre a sorsra jutott. Mindettől függetlenül a csapatok elnevezésüket megtarhták. Az egykori lovas alakulatok 1918 januárjától kerültek át az olasz hadszíntérre. az új ellenség és a szokatlan terep miatt azonban először az arcvonal mögött némi gyalogsági kiképzésben részesültek mielőtt harcba vetették volna őket.⁹

Ebben az időszakban már nem volt elegendő és megfelelő hadianyag, élelem, ruha, és ami a legfontosabb hiányzott a harci elszántság. A háterszági alakulatoknál 1918 tavaszán előfordultak kisebb-nagyobb lázadások és dezertálások is.

A végső vereséghez és a Monarchia haderejének a felbomlásához az utolsó lökést a balkáni front összeomlása adta meg. A bolgár arcvonalat hamar áttörte a szeptember 15-én támadásba induló 600.000 fős, jól felszerelt antant sereg. Franchet d'Esperay vezetésével az antant offenzívája elérte, hogy Bulgária kivált a háborúból.¹⁰

Az egy ideig csendes olasz fronton október 24-én megindult az antant régóta előkészített támadása. A Monarchia csapatai néhány nappal később a felbomlás jeleit mutatták.

Ebben a helyzetben a Monarchia számára a fegyverszünet és a béke mielőbbi elérése volt a cél. ¹¹ Az első világháború vérzivatarában így küzdöttek honfitársaink hosszú hónapokon, éveken át, áldozták életüket és vérüket millió szám, de nézzük meg, hogy a háború mindent elnyelő torka miként fogyasztotta el a hátsó országot, miként ette meg erőnket, miként lett a dualizmus korában szépen fejlődő országból csonka, szegény hon.

3. A mezőgazdasági viszonyok/mezőgazdaság helyzete

A Monarchia gazdasága 1918-ban a bomlás jegyeit mutatta. A rendkívül rossz élelmezési helyzeten Ukrajna kifosztása csak kicsit javított. A megszerzett javak nagy részét amúgy is Németország biztosította magának ¹² 1918 február 21-én Berlinben Németország és Ausztria-Magyarország képviselői között megállapodás jött létre az Oroszországból, illetve Ukrajnából származó nyersanyagok felosztására vonatkozóan. Viták voltak a Monarchia vezetői között is, mivel az osztrákok az ipari teljesítőképesség elvét akarták elfogadtatni, szemben a magyarokkal, akik ragaszkodtak a kvótának megfelelő részesedéshez. ¹³

A megegyezést követően többek közt mezőgazdasági termékeket is hoztak be a megszállt területekről. Érkeztek hüvelyesek, olajos magvak, zsírok, olajok, vágó állatok, hús és tojás. ¹⁴

Ausztriában, 1918 áprilisában már mindennapos jelenség volt az éhhalál. A helyzet Magyarországon is súlyosbodott, a közéleti miniszter szerint 200.000 sertés hiányzott februárban a minimális szükséglet biztosításához. A kormány elhatározta közéleti kormánybizottságok létesítését és a fejadag leszállítását. a földművelésügyi miniszter három héttel később arról tájékoztatót, hogy "a hadsereg élelmezése az utóbbi időben válságos helyzetbe jutott". A kormány újabb rekvirálásokat rendelt el. ¹⁵ Május 22-én a minisztertanács elrendelte, hogy a magyar királyi határrendőrség az elrejtett, eltitkolt élelmiszereket és közszükségleti cikkeket kutassa fel és gátolja meg a csempészt. ¹⁶

Az új termés betakarítása előtti hetekben a lakosság ellátása nagyon hiányos volt, sajnálatos módon ekkor hazánkban is előfordult az éhhalál. Az új termés is csak bizonyos, ideiglenes enyhülést hozott, mivel az 1918 évi gabonatermés a szükségleteknek csak az 53%-át fedezte. A burgonyatermés az 1914 évi huszonkét-millió mázsáról 1918-ban kilenc-millió mázsára esett vissza. ¹⁷ Az 1918-as termés a mezőgazdaság elhanyagolt állapota és a kedvezőtlen időjárás miatt minden addiginál gyengébbnek bizonyult. A termés jelentős részét a hadsereg részére elszállították, egy további jelentős hányada pedig a nyári és őszi hónapokban iparcikkek ellenében Ausztriába került. ¹⁸

A magyar mezőgazdaság teljesítőképességétől sok minden függött, a teljes hazai és részben az osztrák közéleti megoldása ránk hárult. Ezt felismerve a hadügyi kormányzat mindent megtett az ágazat segítésére, például a vidéki katonákat igyekeztek szabadságotolni a betakarítások idejére. Ennek ellenére már 1916-

tól munkaerőhiány lépett fel, így a közigazgatási hatóságok felhatalmazást kaptak, hogy az aratási munkákra minden otthonmaradt munkaerőt igénybe vegyenek. A hazai munkaerő mellett a hadifoglyokat is beosztották a gazdasági üzemekbe.¹⁹

A csökkenés a többi termesztett növényt is érintette. A dohánytermelés az egész háború alatt folyamatosan hanyatlott. Míg 1913-ban 82.583 katasztrális hold volt bevetve, addig 1917-ben már csak 50.727 holdnyi területen termeltek dohányt. A visszaesés legfőbb oka az volt, hogy a dohánytermelés sok megmunkálást igényelt és a rendelkezésre álló munkászekrek számának csökkenése egyre nehezebb helyzetbe sodorta az ágazatot. Emellett szerepet játszott az is, hogy a dohány beváltási ára nem emelkedett a termelési költségek arányában.²⁰

A mezőgazdaság produktivitására jelentős hatással volt, hogy az első világháború idején sokáig az időjárás rendkívül kedvezőtlen volt az ágazat számára. Répával 1917-18-ban 25%-kal nagyobb területet vetettek be, mint az azt megelőző évben, de a hiányos megmunkálás és az előbb említett rossz időjárás következtében a termés ismét csökkent és a számukra kedvezőtlenül megállapított legmagasabb ár miatt a gazdák nem adták át az egészet feldolgozásra. Ezzel összefügg, hogy mivel a gyárak nem tudtak idejében szenet kapni, a répamennyiség egy igen jelentős része, mintegy húszezer vagon, gyártásra alkalmatlanná vált. Az évben a cukortermelés felére csökkent pont akkor, amikor a cukorfogyasztás a szesz-, sör- és élelőztőipar növekvő felhasználási igénye miatt jelentősen megnövekedett. A cukortermelés 1918-ban mindösszesen alig volt 25%-a a békebeli mennyiségnek.²¹

1. Táblázat: Cukortermelés

1. Table: Sugar production

Évek	Répatermelés (ezer métermázsában)	Termelt Cukor (ezer métermázsában)	Kivitel (ezer métermázsában)
1913	47.758	5.320	3.694
1914	40.143	4.625	3.110
1915	25.324	3.943	364
1916	20.066	1.619	265
1917	15.903	1.875	89
1918	21.536	1.476	72

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 205.old.

A mezőgazdasági ágazat termelékenységét az igavonó állatállomány jelentős csökkenése érzékenyen érintette. Jelentősen csökkent a lóállomány. A mezőgazdaságban alkalmazott, egyébként csekély számú gép a benzinhiány, az alkatrész-

pótlás esetlegessége és a szükséges javítási munkák elmaradása miatt leállt, így szintén kiesett a termelésből.

A háború előtti élelmezési viszonyok jelentősen megváltoztak a világháború utolsó évére, a lisztellátottság napi 384 grammról 210-re csökkent, burgonyából pedig a korábbi fogyasztás felét sem tudták biztosítani. A lakosság hús- és zsírellátása napi 3,4 dekagrammra zsugorodott.²² Elgondolkodhatunk azon, hogy egy hónapokon keresztül ennyi húst fogyasztó felnőtt férfi milyen munkára képes és milyen vehemenciával.

A folyamatosan csökkenő termelés, az akadozó behozatal teljesen lemaradt a háború utolsó évében a hadsereg folyamatos, feneketlen igénye, a gigantikusra duzzadt kereslet mögött. A Monarchia hadseregének élelmezési létszáma 5.128.000 fő volt 1918 május elsején.²³ Ezt a több millió embert napról napra élelmezni kellett.

A belföld a háború és a gyenge termékek következtében elszegényedett.²⁴ Az élelmiszerhiány következtében természetesen felvirágzott a feketekereskedelem és a batyuzás. 1918 folyamán, a polgári lakosságon már a súlyos kimerülés jelei látszódtak. A magyar hátország helyzete nagyon nehézre vált.²⁵

A problémát tovább növelte, hogy a románok erdélyi betörésekor a pusztítás mellett a megtámadott terület állatállományának mintegy 20%-a az ellenség kezére került.²⁶ Ennek, és a háború egyéb terheinek következtében, Erdélyben a Maros bal partjától az ország határáig eső részeken a birtokosok helyzete rendkívül súlyossá vált.²⁷ A menekült lakosság segélyezésére a minisztertanács 66.595.082 korona összeget bocsátott rendelkezésre 1918 május 22-ig, és az erdélyi mezőgazdászok állatállományának pótlására 5.316.747 korona értékű szarvasmarhát osztottak ki. Az erdélyi városok szintén szűkölködtek, például Csíkszereda 120.000 korona rendkívüli segélyért folyamodott a román betörés kárának elhárítására.²⁸

2. Táblázat: Bortermelés és kivitel

2. Table: Wine production and export

Évek	Bortermelés (ezer hektóliterben)	Kivitel (ezer hektóliterben)
1913-14	3.871	525
1914-15	2.905	306
1915-16	3.129	1.137
1916-17	2.460	1.020
1917-18	5.798	1.886

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 188. old.

Az eddigiekből látható, hogy a hazai mezőgazdaság milyen sokat szenvedett a háborús évek alatt, ez alól csak a borkészítés volt kivétel. A háború során a bor

volt az egyik legfontosabb kiviteli cikkünk, melynek termelése még 1918-ban is jelentős volt.

4. Ipar és szállítás²⁹

A háború utolsó évének elején a Monarchia ipara már alig tudta a fronton harcoló csapatokat a legszükségesebb hadi, ruházati és egyéb anyagokkal ellátni. Érdemleges pótlást itt sem jelentettek az ukrainai szállítmányok. Az ipari termelés súlyos helyzetén azzal próbáltak enyhíteni, hogy a gazdasági élet minden területére kiterjedő központosítást szerveztek meg. Központokat és bizottságokat hoztak létre, amelyek 1918 már kiterjedt tevékenységet folytattak és sok területet ellenőriztek.³⁰

Az állam erőteljesen beavatkozott a gazdasági életbe. Ebben az időben már negyven központ és huszonöt bizottság létezett, melyeket a nyersanyagelosztásra és a háborús termelés szabályozására hoztak létre.³¹

Létezett Olaj- és Zsiradékügyi Bizottság, Lenipari Bizottság, Magyar Pamutközpont, Textilhulladék Bizottság, Zsákbizottság, Népruházati Bizottság, Bőripari Központ, Gyapjúközpont Rt. és Kenderközpont.³² Volt Bőrbeszerzési Rt. és Készbőrközpont is.³³ Mikor már a gazdaság szinte teljes vertikumát bizottságok és központok ellenőrizték, a felső szervek létrehozták a Központokat és Bizottságokat Ellenőrző Hivatalt.³⁴ A rendszer teljessé vált.

A nyersanyaghiány egyre nagyobb méreteket öltött, az ipari növények közül elsősorban a kender és a len jelentősége növekedett meg.

Állandósult a szénhiány és ezen a megszervezett Szénbizottság sem tudott segíteni. A hatalmas méreteket öltő szénhiány miatt a hadiszergyártás is csökkent. Egyre nagyobb arányban ráálltak az üzemek a hulladék- és pótanyag beszerzésre, de ez nehézségekkel járt.³⁵ A rézhiány következtében 1918 tavaszától már nem csak a harangokat vitték el és olvasztották be, hanem a tetőkön található rézborításokat és az ott lévő villámhárítókat is leszerelték és hadi célokra hasznosították.³⁶

Alig volt már olyan áru vagy anyag 1918-ban, amelynek termelését, összegyűjtését, szétosztását, feldolgozását, szállítását és felhasználását ne részletes rendeletek szabályozták volna és alig volt olyan ipari munkás, aki szabadon választhatta volna meg munkahelyét és nagyon kevés olyan jelentős gyár volt, melynek nem volt legalább formai szempontból katonai vezetője.

Az anyagfelhasználás állami szinten három fokozatban történt. Az első lépés a készletek kötelező bejelentése volt, ezt követte a második fokozat, a zár alá vétel, majd a harmadik, a konkrét igénybevétel. Az ily módon zárolt anyagok kizárólag hadi vagy más, előre megállapított állami célokra voltak felhasználhatóak, esetleg legfeljebb nagyon kicsi részüket engedték át közfogyasztásra és kizárólag engedéllyel voltak elidegeníthetőek vagy feldolgozhatóak. A beszerzett anyagok vállalatok közötti felosztását a már említett központok és bizottságok végezték.

Más eszközt is használtak a forgalom korlátozására és ellenőrzésére. Ez volt a szállítási igazolványok rendszere, amelynek feladata a tiltott lánckereskedelem kiküszöbölése volt.

A polgári fogyasztást is korlátozták, ez legfőképpen vonatkozott a hadiszerekkel feldolgozható fémekre, a bőrre és textilanyagokra, elsősorban a pamutra.

A vastermelésnek mindössze 10%-a volt nem hadi célokra felhasználható, ez azt eredményezte, hogy egy idő után már a gazdasági eszközök is nehezen voltak pótolhatóak.³⁷

Rendeleteket hoztak a vasanyagok forgalmazásának a hadsereg érdekében szükséges szabályozásáról és annak kiterjesztéséről is. Az acélanyagok, acélöntvények és szerszámacélok forgalma a Vasbizottság ellenőrzése alá került, melyet kiterjesztettek a rendelkezésre álló összes vas- és acélanyagoknak minél takarékosabb felhasználása érdekében.³⁸

A fémedények rekvizíciója miatt a pótlásul szolgáló edények legmagasabb árát a minisztertanács megállapította, majd többször emelte, hogy a maximalizált árakkal a gyáraknak érdemes legyen termelni.³⁹

Hoztak korlátozásokat a közéletmezés biztosítása érdekében is, például a söriparban, malomiparban és a szesziparban is.

Arról, hogy a termelés mennyisége, hogy alakult a munkáslétszám adhat valamennyi felvilágosítást, mivel az egyéb adatok az összeomlás és az azt követő forradalmi események miatt nem állnak rendelkezésre.

Ha összevetjük, az 1918-as adatokat a békebeliekkel azt figyelembe kell venni, hogy a munkások legjobb és legnagyobb teljesítőképességű rétege a háború elején bevonult és a veszteséges harcok folyamán elpusztult. A később helyükre lépők kiképzése és munkateljesítménye az előző szintet már közel sem érte el, nem volt annyira megfelelő.

Később a hadvezetőség már rokkantakat és katonai szolgálatra alkalmatlanokat is vezényelt a hadigyárakba, azonban ezeknek az embereknek a munkaereje, érthető okokból, szintén alacsonyabb értékű volt.

A kirendelt munkások 1918-ban a teljes létszám 15,4%-át tették ki, a hadifoglyok, akiket szintén beosztottak dolgozni 8,2%-ot képviseltek. Megnövekedett a női munkások száma is.⁴⁰ Megjelentek a diákok is, a hadianyaggyárakban, az iskolai szünetekben középiskolai tanulók dolgoztak félnapos váltással.⁴¹

A munkások összlétszáma a háború végső szakaszában 12,6%-kal volt kevesebb, mint a békeidőben. A munkáslétszám csökkenésével arányosan csökkent az össztermelés is.

A létszámcsökkenés mellett jelentős gondot okozott a munkateljesítmény csökkenése is, amiben annak is része volt, hogy a munkaeszközök és az üzemanyagok minősége leromlott, a gépek nagy része leamortizálódott, sok elromlott, az alkatrészek pótlására nem volt lehetőség.⁴²

3. Táblázat: Munkateljesítmény csökkenése egy gazdasági gépeket gyártó üzemben

3. Table: Decrease of work performance in a manufacturing plant of economic machines.

	1913	1916	1917	1918	1919
Munkások száma	1.048	514	539	689	675
Előállított gépek száma	1.789	599	424	223	138
Egy gépre fordított munkaórák száma	1.760	2.580	3.820	9.260	-----

Forrás: Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest. 195. old.

Az ábrán látható csökkenés nagyon szignifikáns, 43,7%, ami nem csak a munkások létszámával és annak csökkenésével hozható összefüggésbe, hanem szerepet játszott benne a szénhiány is.

A szén elosztását az Országos Szénbizottság felügyelte, ők szabályozták a termelést és az ármegállapítást is. Munkájuk azonban számos nehézségbe ütközött, fontos hadseregszállító üzemek sem tudták a tevékenységükhöz szükséges szenet megkapni.

A bányák is nehézségekkel küzdöttek, a bányafa ára rendkívül magasra emelkedett.

Folyamatosan korlátozásokat vezettek be a világításban és a fűtésben, emellett megkezdődött az addig figyelemre sem méltatott szénhulladékok felhasználása.

A széntermelés további csökkenését okozták az 1918-ban a drágaság és az élelmezési viszonyok rosszabbodása miatt kirobbant sztrájkok is.⁴³

A vasművek gördülékeny működésének 1918-ban már nagy akadályai voltak, a problémák minden oldalról érkeztek. A munkásmozgalmak és sztrájkok miatt üzemszünetek álltak be, a szénellátás egyre növekvő nehézségei is gondot okoztak, a vagonhiány miatt pedig a nyersanyagok és a készgyártmányok szállítása folyamatos késedelembe volt. A gyáraknak maguknak kellett beszerezni a munkások részére az élelmezési és ruházati cikkeket.

A fémiparban az üzemek berendezkedtek az ócska fémek és fémhulladékok feldolgozására is. Az üzemek csak hadi célokra dolgoztak, a békebeli fémárugyártás teljes egészében megszűnt.⁴⁴

Szénből Magyarország már a háború előtt behozatalra szorult, mivel a hazai szén nagyrészt gyengébb minőségű volt. A teljes szükséglet harmadát behozatalból fedették, ez egyúttal a jó minőségű feketeszen pótlását is jelentette. A közlekedés, az ipari termelés, a lakosság tüzelővel való ellátása mind a rendelkezésre álló és kiutalható szénmennyiségtől függött, ennek következtében a szénhiány messze-menő következményekkel járt. A korábban nagy jelentőségű németországi szén-szállítmányok, melyeket Sziléziából indítottak, részben a német helyzet, részben a

szlovák konfliktus miatt leálltak. A belföldi termelés is a felére esett vissza a pécsi, a Nyitra megyei, majd a Zsil-völgyi bányák kiesése következtében.

A vasúti közlekedésben is zűrzavaros helyzet alakult ki. A mindenféle felszereléssel, utánpótlással, áruval megrakott vagonok október utolsó napjaiban ezerszám torlódtak össze a jelentősebb vasúti csomópontokban. Ezeket a szerelvényeket a tömeg megrohanta a forradalom kitörésekor és a rakományukat széthordta. Az egykorú források az így eltulajdonított javak értékét több milliárd koronára tették.

A háború végén katonák százezrei tértek haza Magyarországra és katonák százzezrei távoztak Magyarországról. Az óriási katonatömegek elszállítása a gyakorlatban azt jelentette, hogy a rendszeres vasúti forgalom szünetelt, mindenki úgy utazott, ahogy tudott, és ami a legnagyobb gond volt, ingyen. A vasutat előzőnlő katonák elvonulása után is akadozott a forgalom a személyzet kimerülése, a berendezések leromlása és a szénbehozatal leállása következtében.⁴⁵

A ruházati ipart szintén a hadi céloknak rendelték alá, polgári szükségletre 1918-ban már csak olyan szövetek készültek, amelyeknek nyersanyaga hulladékok, használt szövetek, valamint pótanyagok keveréke volt. Textilpótló anyagként használták a papírt, eleinte csak zsákok, később azonban felsőruha és fehérnemű pótlására és bélések, sátorszövetek készítésére is. Felértékelődött és fontos szerephez jutott a csalán is. A katonaposztó az 50% tiszta gyapjú mellett 50% gyapjúhulladékból és használt katonai egyenruhából készített műgyapjú volt.⁴⁶

A textilbehozatal a háború idején megszűnt, az országban található készleteket a hadsereg igényeinek kielégítésére vették igénybe, ruhához, fehér neműhöz jutni gyakorlatilag lehetetlen volt. Akadozott a bőr- és lábbeli ellátás is.

A háború alatt a lakásépítés is szünetelt, üres lakást Budapesten találni 1918-ban nem lehetett.⁴⁷

A téglagyárak termelése hihetetlen módon lezuhant, míg 1911-ben ezek a gyárak még háromszáz millió téglát gyártottak, addig 1918-ban mindössze tizennégy millió darabot készítettek.⁴⁸

A világháború a külkereskedelemben is nagy változásokat hozott. Ennek egyik oka a belső fogyasztás nagyarányú megemelkedése volt, másik pedig a gazdasági elszigetelődés, a zárlat, amely lehetetlenné tette a behozatalt, a szükséges nyersanyagok pótlását. Az antant a központi hatalmakkal szemben tengerzárát hozott létre. Az angolok minden árut, ami hadicélokra szolgálhatott elkoboztak, ha német vagy osztrák-magyar kikötőbe irányították bárhonnan. Bevezették a "feketelista" intézményét és ez alapján igyekeztek mindennemű üzletkötést megakadályozni az ellenséges államok polgáraival. Ezek a korlátozások nagymértékben fellendítették a csempészetet.

A háború utolsó évének januártól október végéig terjedő időszakában a 3,8 milliárd értékű behozattal 1,6 milliárd értékű kivitel állt szemben. A behozott áruk döntő részben fogyasztási cikkek voltak, főleg élelmezési termékek, ebből következtetni lehet a gazdaság aggasztó helyzetére.⁴⁹

5. Pénzügyek helyzete

5.1. A korona helyzete, az árak és az infláció

A békeévekben a Monarchia költségvetésében a védelmi kiadások nem haladták meg az európai átlagot, a nemzeti jövedelem 4%-a körüli összeget jelentettek, így a háború kitörésével adódott új helyzetben szükségintézkedéseket kellett hozni. Az adórendszer bővítésére nagyon csekély tér kínálkozott. Magyarországon már 1909-ben törvénybe foglalták, de a világháborúig elhalasztották a személyi jövedelemadó beszedését. 1916-tól kezdődően már sort kerítettek erre, de a belföldi adóztatás távolról sem fedezte az egyre növekedő kiadásokat.⁵⁰

A háborús gazdálkodás fő jellemzői a kötött devizagazdálkodás, a külkereskedelmi tevékenység engedélyhez kötése, a központi anyaggazdálkodás, a hatósági ár- és bérszabályozás és egyes fogyasztási cikkekkel való ellátás korlátozása voltak. A nagyon hosszú háborús időszak ellenére a kormányzat viszonylag hatékony gazdasági rendet volt képes fenntartani és az inflációt is a még elviselhető keretek között tudta tartani.⁵¹ Minden erőfeszítés ellenére azonban a helyzet 1918-ra jelentősen romlott. Fokozatosan kibontakozott a pénzromlás és a világháború végére felgyorsult az infláció. A gazdasági szakemberek 1918 őszén tisztában voltak azzal, hogy az ország közvetlen gazdasági csőd előtt áll, s még egy háborús telet aligha fog átvészelni.

A bérek ugyan folyamatosan emelkedtek, de 1918 végére a megélhetési költségek a békebelinek nyolc és félszeresére emelkedtek. A reálbérek folyamatosan és erőteljesen zsugorodtak. Az embertömegek a szó szerinti értelemben lerongyolódtak.⁵²

Az áremelkedések az élet minden területét érintették. A háború utolsó szakaszában a rendkívüli mértékben megemelkedett üzemi költségek miatt a magyar királyi államvasutak és a helyi érdekű vasutak díjszabásukat jelentősen, tulajdonképpen duplájára felemelték. Ettől az intézkedéstől 224.160.000 korona bevételi többletet reméltek az 1913 évi üzleti eredményekhez képest.⁵³

Súlyos helyzetbe kerültek az államháztartás pénzügyei is. Az évi költségvetési előirányzatból 1918 elején 886 millió korona hiány mutatkozott. Ez a helyzet szükségessé tette a legszigorúbb takarékosági intézkedések bevezetését.⁵⁴

A pénzügyi helyzetet zűrzavar, deficit, infláció és óriásira nőtt háborús adósság jellemezte. A költségvetésben meglevő óriási hiányt a kormányzat fedezetlen hitelekkel, a bankóprás szakadatlan működtetésével igyekezett csökkenteni. Ilyen körülmények között az infláció erősödni kezdett, a korona értéke hozzávetőlegesen a felére csökkent öt hónap alatt. Az értékcsökkenés azért nem volt nagyobb arányú, mert az inflációra fékezően hatott, hogy sokan a bankjegyeket elrejtették a bizonytalan helyzet és a Monarchia pénze iránti, amúgy semmivel nem indokolható bizalom miatt.

Az utolsó háborús év őszén már bankjegyihiány lépett fel, mivel az Osztrák-Magyar Bank pénznyomdái a kisebb címletekből nem tudták a szükséges mennyiséget előállítani a bankjegykibocsátás gyors növekedése miatt. A forradalom első

időszakára is jellemző volt a bankjegyihiány, mivel ekkor a bécsi Főintézetnek már nem csak a pénzek nyomása, hanem azok Budapestre szállítása is komoly gondot okozott. A probléma áthidalására a bécsi bankvezetőség az új bankjegyek kibocsátásáig átengedte szükségpénzként az 1918 októberében bevezetett 25 és 200 koronás papírpénzek kliséit. Így vette kezdetét az úgynevezett fehérpénz budapesti előállításá, s a későbbiekben egy ideig ez képezte az állam legfőbb bevételi forrását. Az új bankókat a lakosság érthetően bizalmatlanul fogadta. Ennek nem csak az volt az oka, hogy a bankjegyeket eleve több száz milliós tételben állították elő, hanem az is, hogy eleve szükségpénzként kerültek forgalomba. "E jegy 1919 június 30-ig más bankjeggyel felcserélhetik." Ez volt olvasható a rossz kivitelű papírpénzen, melynek hátoldala nyomat nélkül maradt, nevét is innen kapta, ezért volt fehérpénz.

Az államadósság kérdése is tovább nehezítette a pénzügyi helyzetet. A magyar állam háborús adósságát a pénzügyminiszter 1918 végén 33-34 milliárd koronára becsülte.⁵⁵

Mint már említésre került a költségek jelentős növekedése megterhelte a költségvetést, ami ellen kölcsönök felvételével igyekeztek védekezni. Különböző kibocsátásokkal kísérleteztek az európai országokban, megcélozva esetenként az akkor semleges politikát folytató dánokat és svédek. Hitel- és áruegyezményeket igyekeztek létrehozni, ezen belül rabatt hitel és állami pénztárjegyek ottani elhelyezését próbálták elérni.⁵⁶

Az állami pénzszerzés másik módja a hadikölcsön volt, melyet a háború során többször is kibocsátottak. Ennek 1918-ban már szinte kialakult szisztémája volt. A hadikölcsönt országosan reklámozták plakátokon, nagyrészt magyar, kisebb részt német és horvát nyelven. A plakátokat fővárosi és vidéki pénzügyintézetekben, a MÁV-nál és a törvényhatósági városok polgármestereinél függesztették ki. Hirdették kávéházakban levelezőlapon, kaptak belőle a Borsszem Jankó előfizetői, iparkamarák, kaszinók és szállodák. Népszerűsítették röpcédulákon, melyeket gyakorlatozó repülőgépek szórtak le. Készültek propagandafüzetek, melyekben népszerű személyek értekeztek róla. A leghatékonyabb reklámterület azonban a mozi volt, ahol bemutatását a film előtt a rendőrség és a főispánok ellenőrizték. A hadikölcsön megjelent fényvetítéssel a színházakban és teret szenteltek neki a fővárosi lapok is.⁵⁷

A háború végén a pénzpiac szomorú képét látjuk. A gazdasági élet az áruhiány és a kimerülés miatt vergődött ugyanakkor a bankmérlegek a pénzhígítás nyomán hatalmas forgalmat mutattak be és a papírvagyong óriási mértékben megnövekedett. A pénz értéke azonban nem volt állandó. A pénzügyintézetekben elhelyezést nyert a magyar gazdaságba beözönlő pénz, azonban a bankok ezt már nemigen tudták gyümölcsösztetni. A pénzügyintézetek tőkéiket többször felemelték és ezzel látszólag megszilárdultak az alapjaik. A látszólagos gyarapodás mögött azonban a gazdasági élet küszöbön álló összeomlása rejtőzött, mely valósággá vált a központi hatalmak veresége nyomán.⁵⁸

5.2. Popovics Sándor pénzügyminisztersége

Ebben a küzdelmes időszakban volt pénzügyminiszter Popovics Sándor. Állam-szolgaként 1909-től az Osztrák-Magyar Bank kormányzója volt, működésébe beleesett a világháború első három esztendeje annak minden súlyával. A harmadik Wekerle-kormány pénzügyminiszterévé IV. Károly nevezte ki 1918 tavaszán. Neki köszönhattuk, hogy a háborús gazdálkodással járó infláció valutaromboló hatása viszonylag lassú ütemben jelent meg.⁵⁹ Popovics pénzügyminiszteri jelölése a háború során többször felmerült, de végül csak Wekerle kimondott kívánságára fogadta el a kinevezést. A súlyos pénzügyi helyzetet jól mutatja, hogy minisztersége alatt mindössze tizenegy törvényjavaslatot nyújtott be és ezek közül öt indemnitási javaslat volt, kettő pedig a hadi helyzet által kikényszerített adó-emelés, mely a jövedelem- és vagyonadóról, valamint a hadinyereség adóról és a szénadóról szólt.

Popovics tisztán látta, hogy a háború pusztítása miként eszi meg a pénz belső értékét és milyen nagymértékben a jegybankra zúdíttja a mesterséges pénztelítésnek veszedelmes kötelességét⁶⁰. Látható, hogy miniszteri tevékenysége döntően a korona stabilitásának megőrzésére irányult.

6. Összefoglalás

Dolgozatom célja 1918 hazai gazdasági eseményeinek bemutatása volt. Látható, hogy a magyar gazdaság a világháború végére már a teljes kimerülés állapotába került. A mezőgazdaság teljesítménye a kevesebb és gyengébben teljesítő munkás és a hiányos művelés miatt jelentősen, néhol akár majdnem 50%-kal is csökkent. Az ipar összkibocsátása szintén visszaesett a bevonultatott szakmunkások és a nagyon erősen jelentkező szén- és fémhiány miatt. Az elmaradt karbantartások és az üzemanyaghány ugyancsak csökkentették az ipari termelést. A háborús igénybevitel és a hazaözönlő katonatömegek a magyar vasutat is jelentősen leterhelték és leamortizálták. A pénzgazdaság szintén nagyarányú veszteségeket szenvedett el 1918-ban. Elindult az infláció, a korona értéke és stabilitása egyre inkább csökkent. A reálbérek folyamatosan és erőteljesen zsugorodtak, mely a lakosság széles tömegeinek nagyfokú elszegényedését vonta maga után.

Az első világháború bár döntően nem az ország területén zajlott, mégis lényegét tekintve csak negatív következményekkel járt.

A magyarországi gazdaság szinte teljesen dezorganizálódott. Tulajdoni szerkezetét tekintve megtartotta magánjellegét, de a hadi céloknak alárendelődött. A háború végén már kilencszáz üzem állt katonai irányítás alatt, bevezették az éjszakai munkát, korlátozták a munkások jogait. Több helyen háborús nyomor alakult ki, sok volt a hadiözvegy és a hadiárva.

1918 őszén a magyarországi románok, délszlávok és szlovákok kimondták az elszakadásukat. A nagyhatalmak támogatták az elszakadási törekvéseket és így a dualista korszak gazdasági összeszerveződését decentralizációs folyamat váltotta fel.⁶¹

A Monarchia összeomlott a padovai fegyverszünetet követően, majd a forradalom az addigi társadalmi rendet is megváltoztatta.

Magyarország jelentősen legyengült a négy és fél éves intenzív küzdelem során.⁶² A lakosság leromlott fizikai és egészségügyi állapotát jól mutatta, hogy csupán 1918 októberében 44.000 ember halt meg a hazánkban pusztító spanyolnátha következtében.⁶³

A korszakot háborzongatóan idézi fel és zárja le a képviselőház 1918 november 15-i, utolsó ülésének jegyzőkönyve: Elnök Szász Károly. Elnök az ülést megnyitja. Elnök javasolja, miszerint a még 1910-ben összeült képviselőház a teljesen megváltozott viszonyokra tekintettel mondja ki feloszlását. A Ház az elnök javaslatát egyhangúan elfogadja. Olvastatván a mai ülés jegyzőkönyve, a Ház azt észrevétel nélkül hitelesíti. Elnök az ülést bezárja.⁶⁴

JEGYZETEK / NOTES

1. Galántai József (1978): Magyarország története. 1890-1918. 7/2. XV. fejezet In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története. 1890-1918. 7/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1144.old.
2. Uo. 1145.old.
3. Uo. 1173.old.
4. Uo. 1172.old.
5. Uo. 1173.old.
6. Uo. 1175.old.
7. Uo. 1189.old.
8. Siklós András (1978): Magyarország 1918-1919 Események, képek, dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó - Magyar Helikon. Budapest. 29. old.
9. Kelenik József, Ságvári György, Szabó Péter, Zachar József (2000): A magyar huszár, Corvina Kiadó, Budapest, 115.old.
10. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) Ránki György (főszerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 25. old.
11. Uo. 28.-34. old.
12. Galántai József (1978): 1190.old.
13. Ol K 255 902.cs.10. tétel 1918
14. Uo.
15. Galántai József (1978): 1190.old.
16. Ol K 255 902.cs.10 Tétel 1918
17. Galántai József (1978): 1190.old.
18. Magyarország története 8/1-2. 126.old.
19. Eckhart Ferenc (1941): A Magyar Közgazdaság 100 Éve 1841-1941. Posner Grafikai

- Műintézet Rt. Budapest. 183.-186.old.
20. Uo. 187.old.
21. Uo. 203.-204.old.
22. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.164.old.
23. Siklós András (1978): 30. old.
24. Eckhart Ferenc (1941): 211.old.
25. Gunst Péter (1996): Magyarország Gazdaságtörténete 1914-89, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. Budapest.16-18.old.
26. Eckhart Ferenc (1941): 187.old.
27. Ol K 255 902.cs.10. tétel 1918
28. Ol K 255 10. tétel 1918 902.cs.
29. Uo. 188.old.
30. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1190-1191.old.
31. Berend T. Iván - Ránki György (1958): A Monopolkapitalizmus Kialakulása és Uralma Magyar-országon 1900-1944. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 52.old.
32. Ol K 255 892 PM Elnöki Iratok
33. Ol K 255 PML Elnöki Iratok 892 1918-1-1916
34. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1191.old.
35. Eckhart Ferenc (1941): 191.old.
36. Siklós András (1978): 29. old
37. Eckhart Ferenc (1941): 192.old.
38. Ol K 255 902.cs.10. Tétel 1918
39. Uo.
40. Eckhart Ferenc (1941): 194.old.
41. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 157.old.
42. Eckhart Ferenc (1941): 194-195.old.
43. Uo. 196.-197.old.
44. Uo. 199.-200.old.
45. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976): 125-126.old.
46. Eckhart Ferenc (1941): 201.old.
47. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) 127-128.old.
48. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 165.old.
49. Eckhart Ferenc (1941): 205-208.old.
50. Kövér György (1996.) IV. fejezet. In: Honvári János (szerk.) Magyarország Gazdaság Története a Honfoglalástól a 20. század közepéig. Aula Kiadó. Budapest. 325.-326. old.

51. Csikós-Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest. 35. old.
52. Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): 157-166.old.
53. Ol K 255 902.cs.10. Tétel 1918
54. Magyarország története. 1890-1918. 7/2. 1191.old.
55. Magyarország története 8/1-2. A kötet alcíme: 1918-1919/1919-1945. (1976.) 123-129.old.
56. Ol K 255 899.cs.1918-8.tétel (14-3743)
57. Ol K 255 PM Elnöki Iratok 908.csomó
58. Eckhart Ferenc (1941): 218.old.
59. Magyar politikai lexikon (Magyar politikusok) 1914-1929 (1929): szerk.: Dr. T. Boros László. Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 340.old.
60. Hegedüs Lóránt (1940): P. S. Emlékezete. MTA Emlékbeszéd, B. Akadémia Kiadó. Budapest. 9.-23. old.
61. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs. 262.-265.old.
62. Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
63. Tarsoly István főszerk. (1996.): Magyarország a XX. században I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Babits Kiadó. Szekszárd. 33. old.
64. Ol K2 / 867 OGYLT

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván - Ránki György (1958): A Monopolkapitalizmus Kialakulása és uralma Magyarországon 1900-1940. Kossuth Könyvkiadó. Budapest
- Berend T. Iván - Szuhay Miklós (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest
- Csikós - Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Eckhart Ferenc (1941): A magyar közgazdaság 100 éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet Rt. Budapest.
- Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
- Gunst Péter (1999): Magyarország gazdaságtörténete 1914-89 Magyar gazdaságtörténet 2. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt, Budapest.
- Galántai József (1978) Magyarország története. XV. fejezet In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890-1918. 7/2. Akadémiai Kiadó. Budapest

- Hegedüs Lóránt (1940): Popovics Sándor emlékezete, MTA Budapest
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs
- Kelenik József, Ságvári György, Szabó József, Zachar József (2000): A magyar huszár. Corvina-Magyar Millennium. Dürer Nyomda és Kiadó Kft. Gyula
- Kövér György (1996): Magyarország gazdaságtörténete IV. fejezet In: Honvári János (szerk.) Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Aula Kiadó. Budapest
- Magyarország története (1976) Ránki György (főszerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest
- Siklósi András (1978): Magyarország 1918-1919 Események, Képek, Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó- Magyar Helikon Budapest
- Magyarország a XX. században I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. (1996.) főszerk.: Tarsoly István. Babits Kiadó. Szekszárd
- Magyar politikai lexikon (Magyar politikusok) 1914-1929 (1929): szerk.: Dr. T. Boros László. Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Ol K 255 902.cs.10.Tétel 1918
- Ol K 255 892 PM Elnöki Iratok
- Ol K 255 PML Elnöki Iratok 892 1918-1-1916
- Ol K 255 899.cs.1918-8.tétel (14-3743)
- Ol K 255 PM Elnöki Iratok 908.csomó
- Ol K 2 / 867 OGyLT

FRITZ János⁴

Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
University of Pécs, Faculty of Humanities, Interdisciplinary Doctorate School

TERÜLETI PROBLÉMÁK, TERÜLETFEJLESZTÉSI PROJEKTEK A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI ÉSZAK-AMERIKÁBAN ÉS EURÓPÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉMET „KELETI SEGÍTSÉGRE”

REGIONAL PROBLEMS, LAND DEVELOPMENT PROJECTS IN AMERICA,
EUROPE BETWEEN THE TWO WAR, WITH SPECIAL REGARD TO THE
GERMAN EASTERN HELP

ABSTRACT

The purpose of this study is not to explore the unknown facts, but to sum up the common knowledge about the topic to systematize them in an unified international context. The economic crisis of 1929-1933 – whose first signs appeared in the agriculture – affected several rural areas disadvantageously. These were those regions, which were the losers of the capitalist economic development as well as the fulfillment of the nation state with their unfavorable demographic indices, high migration rates, and frequent environmental problems. In the end, it was the Great Depression which forced the states to start launch programs to catch up on these undeveloped regions. First of all, these programs tried to help the indebted agricultural producers, but parallely it was intended to connect them with some restructuring, too. Therefore in America the electricity-production, in Italy the drainage and the expansion of the cultivable land were bought into focus. Whereas in Germany it was also a focal point to develop the infrastructure. Although, in Hungary there was not any similar program to a specific region – because the farmer's suffered equally from their debts in every area of the country. Nonetheless the Great Hungarian Plain must be highlighted, because this was the only Hungarian region which the contemporaries were particularly interested in. Out of these programs the historians are mostly interested in the „Eastern Help” as a misguided initiation which was the last straw to come the party of Hitler into power. Not neglecting these threads, the study strives to approach the issue in a technocratic way.

Kulcsszavak: gazdasági válság, Tennessee Valley Authority, “bonifica integrale”, Alföld, gazdaadósságok rendezése, Keleti Segítség

4 PhD. hallgató/PhD. student; email: fritz.janos.adam@gmail.com

Keywords: Great Depression, Tennessee Valley Authority, “bonifica integrale”, Great Hungarian Plain, settlement of farmer’s debts, Eastern Help

1. Bevezetés

A két háború közötti vidéki társadalmakkal foglalkozó mentalitástörténeti művek többnyire azzal indítanak, hogy miközben a politikai – főleg a nemzetpolitikai – szempontok felértékeltek a parasztságot, addig az gazdasági értelemben egyre inkább veszített súlyából. Ám e diszkrepancia feloldására már korábban is számos társadalmi-politikai kezdeményezés indult. Itt mindenekelőtt a dán népfőiskolákat és belőlük kinövő szövetkezeteket kell kiemelni¹, amelyeknél voltaképpen egy protestáns iniciatíváról volt szó, amennyiben ezek atyjának Grundtvig püspök számított. Ettől nem akartak lemaradni az olasz katolikusok sem, akik viszont XIII. Leó pápa „Rerum novarum”-ának szellemétől vezérelve – ami a későbbi hivatásrendiséget alapozta meg – a földbérlet-szövetkezetek alapítását kezdeményezték, melyekre később rátelepedett a fasiszta mozgalom.² A keleti kereszténység – előbbieknél elmaradottabb társadalmi közegű – országait tekintve, itt mindenekelőtt Romániát és Bulgáriát kell megemlíteni. Előbbiben az első világháború előtt a Gusti professzor által kidolgozott szociográfiai módszer a városi középosztály szolidaritását volt hivatott megnyerni a parasztság számára. Míg az 1918 utáni Sztambolijfszki-féle Bulgáriához a munkaszolgálat intézménye kötődik, ahol katonai szervezetben fontos meliorációs- és közmunkákat láttak el.³ Ezen országokkal kapcsolatban napjaink szociológusai arra hívnák fel a figyelmet, hogy azok Európa „zöld gyűrűjébe”, a Kovách Imre által kreált „Green Ring”-övezetbe tartoznak.⁴

Ám ezen iniciatívák többségénél nem állami szerepvállalásról volt szó és arról sem, hogy ezek adott körzetekre lettek volna kihegyezve! Ezért jelen tanulmányban elsősorban a „centrumországok” azon kiemelten hátrányos térségeire fókuszálunk, amelyek felzárkóztatására a világgazdasági válság idején nagy visszhangot kiváltó állami programok indultak! Az már korábban is nyilvánvaló volt, hogy egy-egy országon belül számos olyan régió van, amelyeket rossz gazdasági mutatóik, kedvezőtlen demográfiai helyzetük – gyakran ökológiai problémáik – alapján bízást lehetett mind a nemzetállami, mind a kapitalista fejlődés mostoha gyermekeinek tekinteni. Ám igazában a gazdasági válság – amelynek első jelei a mezőgazdaságban mutatkoztak meg –, volt az, amely úgy tűzte napirendre az állami szerepvállalást, hogy ezen körzetekben a gazdaadósság-rendezeit vidéki infrastruktúra-fejlesztéssel, gazdasági szerkezetváltással kapcsolták egybe.

1. térkép: A „Green Ring”-országok a harmincas évek Európájában Map 1. The „Green Ring”-countries in Europe in the Thirties

Forrás: <https://www.censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>
alapján saját szerkesztés.

Nemzetközi méretekben itt mindenekelőtt az USA déli államait és ezen belül is a Tennessee völgyét kell megemlíteni, ezen kívül ide sorolható Olaszországban a Mezzogiorno, valamint Németországban a kelet-elbai térség. A program-megvalósítást illetően a „Tennessee Valley Authority” megfelelt az Amerikáról alkotott képnek, az olasz „bonifica integrale” sikere mindenki számára meglepetés volt, azt igazi sikertörténetként kommentálták. Ezzel szemben a német „Keleti Segítség” („Osthilfe”-t) már a maga korában kudarcos vállalkozásnak tekintették és az később el is laposodott. Ugyanakkor magyar vonatkozásban mindenképpen szólni kell itt az Alföldről, amennyiben annak felzárkóztatására mindenki valamilyen átfogó programot várt volna, de ebből nem lett semmi. Ám ezek az utókor történéseit mindig is leginkább a „Keleti Segítség” foglalkoztatta, mint az a kisiklott kezdeményezés, ami az utolsó csepp volt a pohárban ahhoz, hogy a szavazók Hitler pártját juttatták hatalomra. Nem mellőzve ezen szálakat sem, jelen tanulmány-nyal mégis inkább technokrata megközelítésnek adok zöldutatót.

2. Az amerikai „Tennessee-völgy Hatóság”

Az Egyesült Államokban a gazdasági válság leküzdésére az 1933-ban hivatalba lépő Roosevelt-kormány elindította a „New Deal”-t. Ezen belül az „Agricultural Adjustment Act” (AAA) nevű program volt az, amely az agrárválság kezelését célozta. Ez az intézkedéscsomag ugaroltatással, a monokultúrák oldásával kívánta a feleslegeket eltüntetni. Ezt szociális oldalról az a „Farm Security Administration” (FSA) nevű hivatal támogatta, amelynek hatáskörébe a vidéki szegénység kezelése, illetve a bérlők tulajdonossá tétele tartozott. Mind az AAA-nél, mind az FSA-nál az a Rexford Tugwell nevű agrárközgazdász bábáskodott, aki Roosevelt körül az ún. „agytrösztnek” is tagja volt.⁵

A hátrányos helyzetű területek Délen koncentráálódtak, ahol a társadalmi viszonyok ültetvényes rendszer utáni átalakulását főként az olyan szépírók örökítették meg, mint William Faulkner. Ezek a művek a paternalizmusról és – Dél-Franciaországhoz, Olaszországhoz hasonlóan – a részes bérletről („share cropping”) szólnak. A válság hatására a farmerek itt is lesüllyedtek: előbb részesaratók lettek, majd egyszerű munkások, végül pedig munkanélküliek. Erre az időre ugyanis sokan már mindenüket elveszítették és csak a munkájukat tudták kínálni, de erre sem volt kereslet. A másik oldalon közben egy nagy birtokkoncentráció ment végbe, ahol az új nagybirtokokon traktorokkal és munkaerő-takarékos módszerekkel dolgoztak. Ezzel együtt ökológiai problémák is felleptek, így 1927-ben kiöntött a Mississippi és 16,5 millió acre terület került víz alá.⁶ Az ország más területeit a „dust bowl”, a nagy porvihar és talajerózió sújtotta, amely Európában is nagy visszhangot váltott ki.

A másik oldalon viszont itt is pozitív fejlemény volt, hogy a húszas években – más tengerentúli országokhoz és a Mediterráneumhoz hasonlóan – az öntözés itt is jelentős technikai fejlődésen ment át. Ennek lényege az volt, hogy az öntözést sikerült egybekapcsolni a villamosenergia-termeléssel.⁷ Az USA-ban ilyen erőmű volt a Délen, a Tennessee-völgyben épült létesítmény, amely amiatt is reflektorfénybe került, mert itt ezen innovációval a környék rossz szociális helyzetét is kezelni kívánták. Itt ugyanis 2,5 millió lakos élt igen elmaradott viszonyok között. Ezt jól mutatja, hogy 100 farmból 25-ben volt villanyvilágítás.⁸

Ennek a helyzetnek a felszámolására indult 1933. áprilisában a Tennessee-völgy Hatóság (TVA) néven ismertté vált projekt. Ebben a körzetben 2,5 millió lakos élt igen elmaradott viszonyok között. Ezt jól mutatja, hogy Tennessee államban 100 farmból 25-ben volt villanyvilágítás. A TVA célja az volt, hogy a Tennessee folyó vizét a szövetségi kormány erőműveiben hasznosítsák, az így termelt áramot – a monopóliumok visszaszorításával – elosszák, a jövedelmet pedig ennek a vidék fejlesztésére fordítsák. Mindennek együtt kellett járnia az elvándorlás megállításával és a nagyfarmok erodálásával. Ezért a kormány családi farmok szaporítását és mintagazdaságok létesítését irányozta elő.⁹

2. térkép: A „Tennessee-völgy Hatóság” a harmincas évek Amerikájában

Map 2. The Tennessee Valley Authority in the USA in the Thirties

Forrás: <https://www.census.gov/geographies/mapping-files/time-series/geo/carto-boundary-file.html> alapján saját szerkesztés.

3. Az olasz „bonifikációk”

Sokak szerint a TVA inspirálta az olasz „bonifikációkat”! Ám figyelembe kell venni, hogy a félszigeten a sokfelé maláriát okozó mocsarak felszámolása már régóta napirenden volt. Az olasz agrárstruktúra kapcsán mindenekelőtt a paraszti birtokok erőteljes széttagolódását, valamint a részesbérlet elterjedését kell kiemelni.¹⁰ Utóbbi megfelelt az olyan viszonyoknak, ahol sem a tulajdonos, sem bérlő nem akart a földbe fektetni. Miközben a leghátrányosabb helyzetű területeknek a Dél, a Pó-síkság, valamint a szigetek számítottak. Ezen térségekben a nagybirtok volt az uralkodó, amelyeken a juhtenyésztés terjedt el. Ezért nem véletlen, hogy ezek voltak egyben a kivándorlás által leginkább sújtott területek.

Közben 1922-ben az országban hatalomra jutottak fasiszták és 1926-ban már érezte hatását a gazdasági válság is. Ebben a magát új társadalmi rendként meghatározó rezsim számottevő kihívást érzett. A fasiszta politikusok úgy látták, hogy ennek elfajulása politikai válsághoz vezetne. Hiszen, ha a termelés pang, az állam nem tudja teljesíteni azokat a tömegeknek tett ígéreteit, amelyekre őt a fasiszta ideológia kötelezi. Ha pedig az olasz állam elveszíti fasiszta jellegét, akkor miben különbözik a liberális országoktól?¹¹ Nyilván ezért is vezették be 1927-ben a korporációs rendszert, amelynek normáit a munkaalkotmány, a „Carta del Lavoro” rögzítette.

Mivel a mezőgazdaságban a fasiszta rendszer az élelmiszerekben való önellátásra törekedett, ezért elindította a „búzacsatáját”, a „battaglia del grano”-t. Ennek volt az eszköze a „bonifica integrale”, azaz a mocsarak lecsapolása a termőterület növelésével, majd a hozamok fokozása. Erre nézve ugyan már 1882-ben – a

„Lex Baccarini” keretében – voltak kezdeményezések, de ez akkor nem járt eredménnyel. Ám dr. Walter Busse szerint – aki Németországnak a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézethez delegált képviselőként tájékoztatta a hazája közvéleményét ezen munkálatok állásáról¹² – igazából csak a fasiszta rendszer kezdett neki komolyan a meliorációs munkáknak. (Mivel ez főként a Délt érintette, Busse kifejtette abbéli véleményét is, hogy a Mezzogiorno-nak az elhanyagoltságát alapvetően a Bourbon-uralomra lehet visszavezetni, hiszen a középkorban még rendszerben volt itt a vízgazdálkodás.¹³)

Ami a latifundiumokat illeti, noha a rendszer az 1924-es „Lex Serpieri” – a „trasformazione fondiaria” jelszavával – előírányozta azok feldarabolását, Schérer Péter Pál szerint 1936-ban az 500 ha-on felüli nagybirtokok még 1936-ban is a mezőgazdasági terület közel 20%-át tették ki, azok átlagterülete is (mintegy 2800 hold) nagyobb volt a mienkénél.¹⁴ Az olasz bonifikáció” sikerében az is közrejátszott, hogy itt város a kevésbé különül a vidéktől, mint Észak-Európa országaiban.¹⁵

3. térkép: Az olasz „bonifica integrale” kiterjedése Map 3. The extension of the Italian „bonifica integrale”

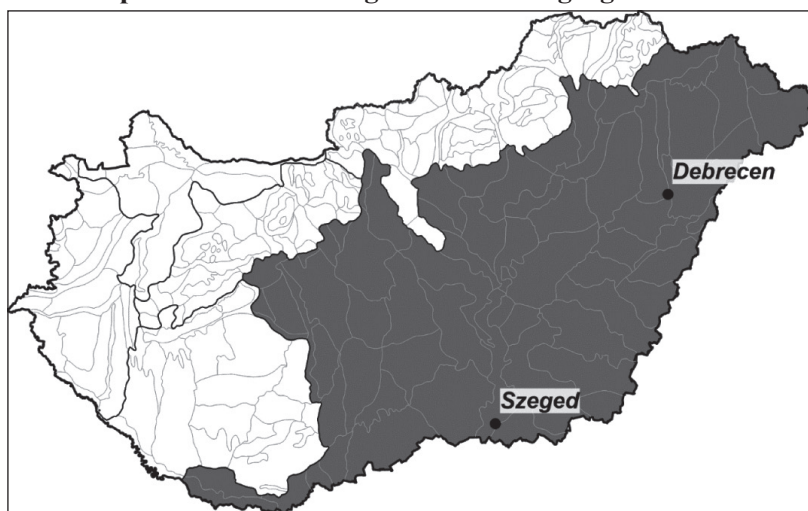

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

4. Egy meg nem valósult program: a magyar Alföld kérdése

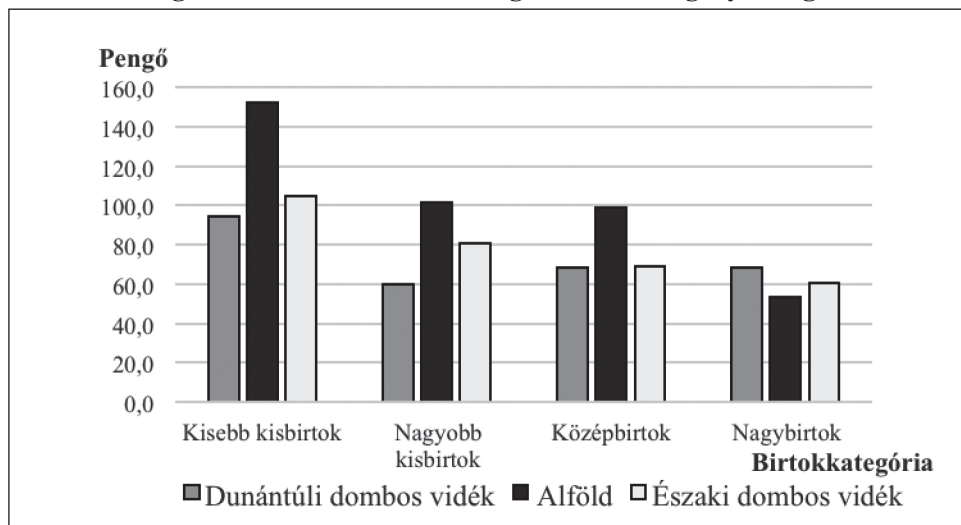
Ám mielőtt rátérnék a német „Keleti Segítségre” érdemes megvizsgálni. Noha a Gömbös-kormány által 1933-ban elindított gazdaadósság-rendezésnél nem volt olyan területi lehatárolás, mint a századfordulónak a hegyvidéki akciójánál, mégis megkockáztatható, hogy ezen intézkedéscsomagnál alapvetően az Alföld viszonyaiból indultak ki. Egyrészt a területi arányokat tekintve, míg a kelet-elbai tartományok a weimari köztársaságnak a 39%-ára terjedtek ki, addig az Alföld a „csonkaországnak” a 56%-ára. Másrészt a KSH 1929–1930-as adatai szerint az egy kat. holdra eső átlagos adósságteher nagysága minden birtokkategóriában a régiók közül az Alföldön volt a legmagasabb, miközben ez az összeg az alacsonyabb kategóriáktól a magasabbak felé haladva egyre csökkent.¹⁶ A tendenciákat külön-külön vizsgálva azt láthatjuk, hogy az alföldi termelők – általában véve vett – rossz helyzetét meghatározta a gabonatermelés túlsúlya, valamint a szárazság, szikesedés. (Egyes korabeli vélemények szerint a parasztpártosodás is lényegében a gabonaágazaton alapult.¹⁷) Nem véletlen, hogy az Alföld öntözésére külön hivatalt állítottak fel, aminek élén korábban Kállay Miklós, a későbbi miniszterelnök állt.¹⁸ Az Alföld fásításának tervét Kaán Károly erdőmérnök készítette el.¹⁹ Abban pedig, hogy ez leginkább a törpebirtokot sújtotta, azt kell figyelembe venni, hogy sokan kisbérlők voltak a mezővárosoknál, ami sok helyen a tanyasi viszonyokból adódóan rossz infrastruktúrával párosult.²⁰ Ehhez vegyük hozzá a korábbinál nagyobb adóterheket is! Ami a nagybirtokokat illeti, ők nyerstermékeknél jobban tudták érvényesíteni a méretbeli előnyeiket.

4. térkép: A földrajzi értelemben vett Alföld
Map 4. The Great Hungarian Plain in geographic sense

Forrás: <https://www.novenyzetiterkep.hu/node/407>

1. ábra: Az egy kat. holdra eső adósságteher Magyarországon, pengő
Figure 1. The Debt on one Jugerum in Hungary, Pengő

Forrás: Konkoly-Thege Gyula: „A magyar földbirtokok jelzálogilag bekebelezett terhei az 1929. év végén és az 1930. év közepén”, „Statistikai Szemle”, 1930. december, 1110–1111. old.

Kaán Károly szerint, aki Alföld-szakértőként is szaktekintélynek számított, a megoldás egyrészt az lenne, ha az Alföldön is fokozatosan a dunántúlihoz hasonló község-hálózat felé mozdulnának el. A Nagyatádi-földreform legfőbb hibáját abban látta, hogy azt itt nem kötötték egybe önálló falvak létrehozásával. Másrészt szükségesnek látta az infrastruktúrájának, különösen a vasútnak, a villamosítás fejlesztését.²¹

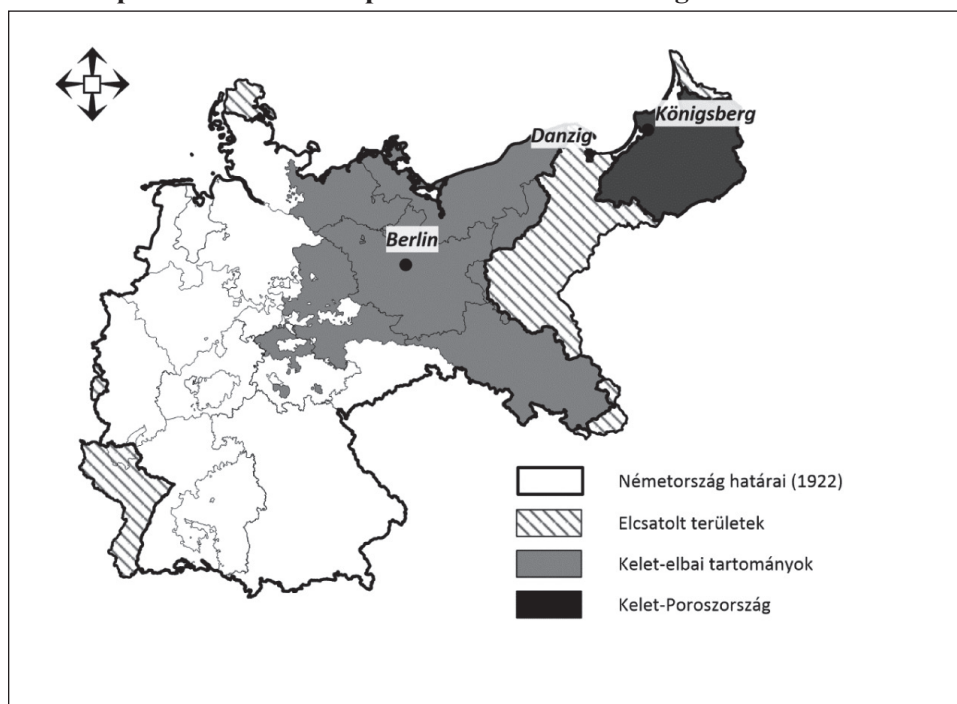
5. A német „Ostpolitik”

Azt, hogy a német kelet-elbai térségben nagyok voltak a bajok, jól mutatják a nácikra leadott proteszt-szavazatok területi arányai. Ralf Dahrendorf az 1960-as években úgy látta, hogy ezek az akkori államterületekre vetítve a következőképpen néztek ki: 1932 novemberében a későbbi NSZK-ban 37,2, az NDK-ban 45,1, az elcsatolt területeken pedig 51,6% szavazott nácikra.²² Hogy mi állt ennek hátterében, azzal kapcsolatban először is nézzük meg, hogy mit értettek a korban „Keleti politika” alatt! Egyrészt mindazon – a német és a porosz állam által fogatósított – intézkedések összességét, amelyeket az ottani nehéz gazdasági helyzet enyhítése érdekében hoztak. Másrészt a keleti határok problémáját. Harmadrészen pedig a keleti telepítés kérdését, ami az addigi félévszázad alatt nem veszített aktualitásából és a szociálpolitika egyik vezérfonalát jelentette.²³

Ami a nehéz gazdasági helyzetet illeti, ez a térség kimondottan mezőgazdasági arculatú volt, ráadásul az adottságok olyan rosszak voltak adottságai, hogy jószerével csak rozst és burgonyát lehetett termesztetni. Fontos azt is látni, hogy a nyugati német területekhez képest itt a nagybirtokok domináltak. Ám a gazdasági válság Magyarországtól eltérően itt nem a kisbirtokokat, hanem sokkal inkább a nagybirtokokat hozta rosszabb helyzetbe! A „Rentenbank”, a telepítések pénzügyi részét lebonyolító pénzügyi intézet jelentése az agrárválsággal kapcsolatban egyrészt azt emeli ki, hogy az eladósodott gazdaságok száma Keleten arányában minden birtokkategóriában nagyobb volt, mint Nyugaton.

A kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokon túl a nagybirtok versenyhátrányát okozó tényezőknél érdemes Friedrich Martin Fiederlein-ra, egy hatvanas évekbeli szerzőre hivatkozni. Szerinte ennek három fő oka volt: az intenzifikálásra való rátérés a húszas évek közepétől, az adóterhek jelentős megnövekedése, valamint a weimari köztársaság szociális intézkedéseinek hatása. Az utóbbi jegyében ugyanis a „Landarbeiter”-ek bérezésében naturáliákról át kellett térni a pénzbeli kifizetésekre.²⁴

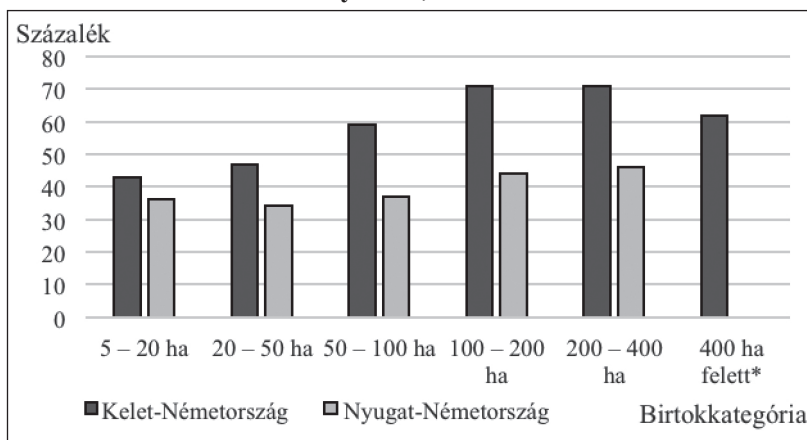
5. térkép: A kelet-elbai tartományok a határváltozások után
Map 5. The Eastelbian provinces after the Changes of the Borders

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

**2. ábra: Az eladósodott gazdaságok aránya Németországban
1930. július 1-jén**

**Figure 2. The Rate of the indebted Holdings in Germany on
1 July 1930, Percents**

Forrás: A „Deutsche Rentenbank Kreditanstalt” „Die Kreditlage der deutschen Landwirtschaft im Wirtschaftsjahr 1929/30” c. jelentése. * Nyugat-Németországra nincs adat.

Keleten az 1918 után bekövetkezett határváltozások csak tetézték a problémákat. Olyan területek kerültek fel a vesztegséglistára, mint a Memel-vidék, a korridor, Posen, Alsó- és Felső-Szilézia bizonyos részei. Danzig önálló városállam lett. Összességében Keleten az államhatárok hossza 550 kilométerrel nőtt. Ennek következtében tetemesen megnöttek a szállítási költségek. Ennek következtében az itteni mezőgazdaság elveszítette azt a versenyelőnyét, amit alacsony termelési költségei által a berlini piacon élvezett, ahol egyre inkább a középnémet konkurencia kerekedett felül.²⁵

6. A keletporosz enklávė kérdése

Ahol mindezek a problémák halmozottan jelentkeztek, az Kelet-Poroszország volt. E tartományból már az első világháború előtt a legtöbben vándoroltak el és az enklávėvá válással csak fokozódott. A két háború között 2,3 millióan éltek itt, közülük az állandó foglalkozottak száma 1,6 milliót tett ki. Utóbbiak helyzetét roppant módon nehezítette a balti államok, Lengyelország autarkiaipolitikája. Ráadásul a lengyelek, hogy elkerüljék Königsberget és Danzigot, felépítették a Gdynia (Gdingen) kikötőt. A tartomány és a königsbergi kikötő mindig is „átjáróház” volt az Oroszországgal folytatott kereskedelem szempontjából. Ebből a szempontból az ottani politikai fordulat is kedvezőtlen volt! Nem csoda, ha kevés tőke jött a tartományba.²⁶

Tulajdonképpen a későbbi „Keleti Segítséget” már a tartomány felzárkóztatását célzó 1928-as „Kelet-Poroszország-Segítség” („Ostpreußenhilfe”) bevezette. Ezt még a koalíciós Müller-kormány kezdeményezte abból a célból, hogy segítsen az enklávává vált tartomány nehéz gazdasági helyzetén. Ezt ugyanis a balti államok, Lengyelország autarkiapolitikája elszigetelte. Ám a „Kelet-Poroszország-Segítségnek” is meg voltak az előzményei. Ilyen volt az 1922-es „Kelet-Poroszország-Program”, az 1926-os „Sofortprogram” és az 1927-es „Hindenburg-Program”. Ezek olyan határvidéki segélyakciók voltak, amelyeknél a közlekedéspolitika és mezőgazdaság helyzetének javítása állt a fókuszban. Fontos itt Hindenburg szerepe is, aki a kelet-elbai ügyek legfőbb védőjének lépett fel. Elvégre ő nem azért győzte le Tannenbergnél az oroszokat, hogy ezeket a területeket utóbb elveszítsék.

A Müller-kormány kétszer is nekiszaladt a „Kelet-Poroszország-Segítség” projektnek és a második etapnál alakult ki az az apparátus, ami a későbbiekben is jellemzővé vált. Tehát egy állami biztos vezényelte le a projektet, akit egy – a hitelezőkből, a földbirtokosokból és az adóhatóságból és álló – bizottság segített munkájában. A birodalmi és porosz állami pénzekből létrehozott alapot közterhek csökkentése („Lastensenkung”), szállítási díjak mérséklésére („Transportkosteners-tattung”), mezőgazdasági kistermelőknek nyújtott olcsóbb hitelekre („Kredithilfe”), régebbi hitelek átütemezésére („Umschuldung”), illetve árveréstől való védelemre, tehermentesítésre („Vollstreckungsschutz”, „Entschuldung”) fordították.²⁷

Abban, hogy a „Kelet-Poroszország-Segítség” zátonyra futott, a Müller-kormány két egymással szembe menő dolgot akart összeegyeztetni. Miközben napi politika szintjén igyekezett megfelelni a Hindenburg által támasztott elvárásoknak – amelyekről látszott, hogy nem vezetnek sehová –, megpróbált előre menekülni, de ez nem tetszett „establishment”-nek. Tehát az egyik oldalon a támogatásokat és kedvezményeket egyoldalúan olyan eladósodott nagybirtokoknak adták, amelyeket már nem lehetett szanálni és sokat közülük el kellett árverezni. A másik oldalon viszont a Müller-kormány elkövette azt a súlyos hibát, hogy a lengyelekkel készült kereskedelmi megállapodásra, amivel magára haragította az igen befolyásos agrár-lobbyt.

7. A politikai háttér: elnöki kormányzás

A „Keleti Segítség” – és főleg a keleti telepítés – kapcsán pedig nem lehet nem elvonatkoztatni bizonyos belpolitikai összefüggésektől. A kérdés kiindulópontját az jelenti, hogy 1930. márciusában megbukott a Müller-kormány és a politikai inga átlendült a másik oldalra! Elnöki kormányzással, a parlamentarizmus, a jóléti vívmányok megnyesésével kívánták helyreállítani az ipar és a mezőgazdaság között megbomlott „szolidaritási blokkot”. Az elnöki kormányzás („Präsidentialregierung”) nem azt jelentette, hogy közvetlenül a birodalmi elnök, Hindenburg alakít kormányt – aki egyébként is 80 éves volt –, hanem azt, hogy egy „erős ember” eljár a nevében. Ez a kiszemelt személy egy ellenzéki politikus volt, Heinrich Brüning

keresztényszocialista Centrum-párti pénzügyi szakember volt, aki a katolikus rétegeket képviselte. Ennek a jelölésnek az volt üzenete, hogy az egész jobboldal felsorakozott Brüning mögött. Brüningnek, két fő ígérete volt: az ipari körök számára egy, az osztrákokkal kötendő vámunió, az agrárköröknek a „Keleti Segítség”.

A keleti segítség megvalósításának kereteit tekintve – a finanszírozástól függetlenül – a következő kérdésekben kellett kompromisszumra jutni: illetékesség, területi és ágazati lehatárolás, gazdasági szerkezet átalakítása. Tehát, hogy a Birodalomra vagy Poroszországra háruljon a megvalósítás, illetve Poroszországot ebbe milyen mértékben vonják bele? Földrajzilag hol húzzák meg a kedvezményezett körzetek határait? A segítség mennyire korlátozódjon csak a mezőgazdaságra? Ezen belül a nagybirtok lebontásában, illetve a telepítésben milyen messze menjenek el?

A pénzügy-technikát tekintve a skála a közterhek és fuvar költségek csökkentésétől, a hitelek átütemezésén át a teljes adósvédelemig. Ezek alapján első körben területileg három zónát különítettek volna el, ahol az elsőbe a legrosszabb helyzetben levő körzeteket sorolták volna be, ahol minden támogatást és kedvezményt megadtak volna. Az átmeneti zónába sorolt területeknél csak a gazdálkodást közvetett módon segítő kedvezmények jöttek volna szóba. Végül a harmadik legjobb helyzetben lévő körzetek csak az adósságok átütemezését vehették volna igénybe. Azért ezekkel kapcsolatban két szélsőséges álláspont világosan látszott. Az egyiket a kelet-elbai nagybirtokosok képviselték, akik legszívesebben az első világháború előtti patriarchális viszonyokhoz tértek volna vissza. A másik extremitás pedig a szociáldemokrata porosz kormányhoz volt köthető, amennyiben hozzájárulását csak a hitelek átütemezésére korlátozta volna.

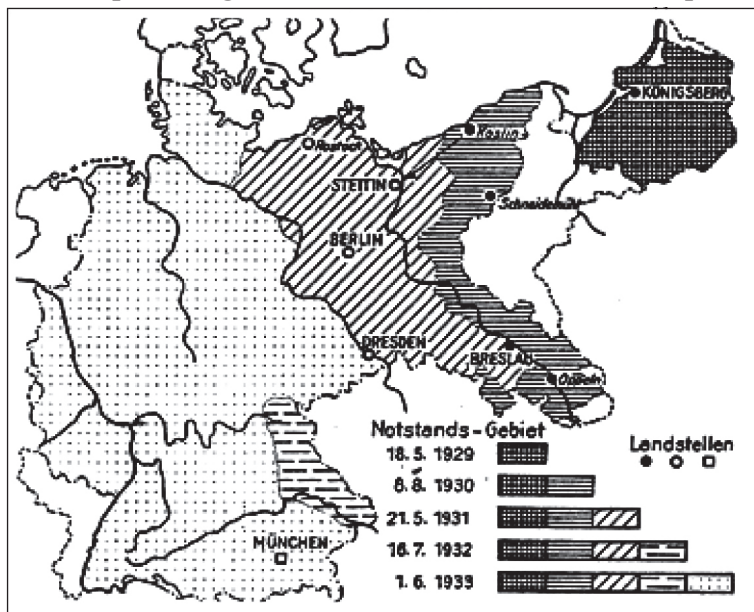
A „Keleti Segítségnek” a legsikamlósabb vonatkozását mégis a telepítés jelentette. Hiszen míg az előbbi alapvető célja a tulajdonviszonyok stabilizálása volt, addig az utóbbi éppen, hogy azok átalakítása. Viszont a kelet-elbai nagybirtok megmentésének az volt ára, ha a többi agrárrétegnek is adnak valamit. Ez pedig napirenden tartotta a telepítés felpörgetését. Más oldalról viszont a telepítés hagyományosan porosz ügy volt, amely tagállam erre az időre szociáldemokrata fellegettvá vált. Nem véletlen, hogy a nagybirtok a porosz részvételt teljesen kizárta volna.

8. A „Keleti Segítség” lebonyolítása

A Brüning-kormány által elindított „Keleti Segítség” előzetesen két alapkoncepció volt: a Silverberg-terv és a Hugenberg-terv. Paul Silverberg az exportiparok képviselője volt, Alfred Hugenberg pedig a nehéziparé, mezőgazdaságé. Silverberg abból indult ki, hogy a Young-tervre való áttéréssel megszűnt az iparnak a jóvátétel-fizetési kötelezettsége. Ám Silverberg szerint ezt az összeget a nagyipar továbbra is összegyűjtené és azt a keletnémet mezőgazdaság szanálására fordíthatná. Ezzel egyrészt elejét vehetnék a további sarcoknak. Másrészt megerősítenék a belső piacot, amivel megnőne így a kereslet az ipari termékek iránt. Harmadrészen adókedvezményeket is kicsikarhatnának. Hugenberg ennél is tovább ment, ő

összekötötte volna ezt az adósvédelemmel. Ennek érdekében egy köztes szervezetet látott volna jónak, ami hosszútávra átvállalja a törlesztést. Később azonban a Silverberg-tervnek adtak zöldutát.²⁸

6. térkép: A „Keleti Segítség” fokozatos kiterjesztése
Map 6. The gradual Extension of the Eastern Help

Forrás: Sering, M. Deutsche Agrarpolitik, Berlin 1934 s. 117.;
 abgebildet bei: Drescher, L. Entschuldung, 1938. s. 9.

A „Keleti Segítség” területi hatályát időközben fokozatosan kiterjesztették: először Kelet-Poroszországról a határvidékre, majd a kelet-elbai tartományokra, utána Kelet-Bajorországra, végül pedig az egész országra. Mindezzel párhuzamosan az apparátus is egy egyre sokrétűbb lett. Az „Oststelle” élén – így hívták ezt a birodalmi kancelláriának alárendelt szervet – először két biztos állt, ahol az egyik a birodalmat, a másik Poroszországot képviselte. A kezdeti négy határmenti kirendeltség is további hárommal bővült. 1931. márciusában törvényi rendelettel egy pénzügyetről is gondoskodnak az ezzel kapcsolatos kifizetések lebonyolítására. Ez volt a „Bank für Industrie-Obligationen”, amely korábban a Dawes-tervvel kapcsolatos kifizetéseket intézte.²⁹

1931 végéig még „szektorszemleges” volt a pénzek elosztása A bajok ősszel kezdődtek, amikor a bankkrízis nyomán elmélyült a gazdasági válság és a kelet-elbai agráriusok elérték, hogy a porosz állam kiváljon a „Keleti Segítségből”. Innentől kezdve egy birodalmi biztos vezette az „Oststelle”-t. Ezzel együtt az átütmezés helyett jobban a tehermentesítés került a fókuszba, ahol a nagybirtokosok arányai-

ban nagyobb mértékben részesedett a „Keleti Segítségből”, mint a kisbirtok. Az 1932 nyarán hivatalba lépő Papen-kormány egyértelműen a tulajdonmegőrzés („Besitzerhaltung”) mellett tette le a voksot, ám ezzel párhuzamosan a projekt is ellaposodott. Még inkább így volt a Harmadik-Birodalom idejében, amikor már az egész ország beletartozott a „Keleti-Segítség”-törvény hatálya alá tartozott, míg végül 1937-ben megszüntették a programot.³⁰

9. A telepítés kérdése

Ebben bonyolította a helyzetet, hogy a telepítés ideológiai megalapozására – „pro” és contra” – az a fajta „sérelemi politizálás” nyomta rá bélyegét, amely a dolgokat száz évre visszatekintő történelmi perspektívába helyezte. Így már a Max Sering nevéhez köthető 1919. évi birodalmi telepítési törvény arra restitúciós alapállásra helyezkedett, hogy a nagybirtok tegye jóvá azokat a bűneit, amiket a 19. század folyamán a parasztsággal szemben elkövetett. Míg a másik oldal úgy látta, hogy a helyzet kísértetiesen emlékeztet az száz korábbi agrárválságra, amikor szintén állami alapot hoztak létre az eladósodott nagybirtok megmentésére, de a Theodor von Schön által levezérelt akció nem járt sikerrel és Kelet-Poroszország olyan régi családjai veszítették el birtokaikat, mint Goltz, Schlieben.³¹ A szociáldemokraták viszont, hogy a telepítésnek a Sering, Schwerin által követett útja túlságosan átideologizált. Ezért, hogy ezt oldják, alternatívaként a kertvárosok létesítését („vorstädtische Kleinsiedlungen”) támasztották.³²

A kérdés megítélésében új szempontot hozott be az 1931 ősztől elmélyülő gazdasági válság és az ezzel járó tömeges munkanélküliség. A kormánynak a szakszervezeti vonalához tartozó Dietrich pénzügyminiszter és Stegerwald munkaügyi miniszter úgy vélték, hogy ennek a megoldása a „reagrárosodás”, a munkanélküliek mezőgazdaságba való átvezénylése lehet! Németországban különösen a Roosevelt-kormány a farmsegítő programját tartották igen sikeresnek, azt egyenesen a friderizianusi műhöz hasonlították.³³

Itt jön a képbe Hans Schlange-Schöningen az új „Kelet Segítség”-biztos! Amikor 1931 végén Poroszország kivált az „Osthilfe”-ből Brüning felkérésére ő lett az „Oststelle” egyszemélyi vezetője. Schlange-Schöningen ebben a minőségében hozzálátott az apparátus átszervezésének. Ő korábban a DNVP tartományi elnöke tisztelet is betöltötte, ám amikor ott az országos elnök Hugenberg lett, aki szélsőséges irányba vitte a pártot, kivált onnan. Schlange-Schöningen a Stegerwald-féle felvetésre úgy reagált, hogy ha a „reagrárosodásban” nem alkalmazkodnak az agrárpolitika által diktált feltételekhez, akkor csak agrárproletárokat teremtenek. Ám, ha már ez a helyzet, akkor már teremtsenek egy igazi – hivatásrendi kötöttségektől mentes – paraszti osztályt! Magyarul legyenek olyanok a viszonyok, mint Kelet-Európában a földreformok nyomán. Schlange-Schöningen ezzel átlépett egy Rubicont, mert a „földreform” szitokszó volt.³⁴

Az, hogy a Brüning-kormány politikája ilyen fordulatot vett, riadóztatta a nagybirtokos lobbyt is. Hindenburg elnök felszólította Brüninget hogy a jobboldali pártok tagjaiból alakítson kormányt, ezzel adva garancia rá, hogy elvetik ezt a telepítési tervet. Brüning megragadta az alkalmat, hogy 1932. május 31-én lemondjon. A Papen-kormány, a „bárók kormánya” a telepítésben „agrárbolsevizmust”³⁵ látta és egyértelműen igyekezett háttérbe szorítani. Később a Harmadik Birodalom idejében pedig – különösen Schleswig-Holstein-ban – az olasz típusú „bonifikáció” irányába mentek el.³⁶

10. Összefoglalás

Összességben ezen – megvalósult és nem megvalósult – programok problémás régiók részesbérllőinek, mezővárosi kisbérllőinek, mezőgazdasági munkásainak, „Landerbeiter”-einek problémáin próbáltak enyhíteni. Erre olyan új erők vállalkoztak, akik ezzel a saját fontosságukat akarták igazolni. Ha nem is az európai jobboldal értelmében, de az amerikai „középutas” viszonylatban ilyen új erők számított a részvénytársaságok uralmával szembe forduló Rooseveltkormány is, amely mögött a szakszervezetek, a farmerek és az egyetemi oktatók, tudósok új rendje sorakozott fel.³⁷ A szélesebb politikai kontextust tekintve még Amerikában az itteni projektet a múlt lezárásának vágya is ösztönözte, addig Olaszország esetében inkább arról volt szó, hogy egy új agilis rendszer meg akart felelni az önmaga számára magasra helyezett mércének. Németországban pedig a kihívást látott a keleti szomszéd, Lengyelország feltámadásában. A német és a magyar programok az amerikainál, olasznál jóval konzervatívabb hozzáállást tükröztek, amennyiben azoknál sokkal inkább a tulajdonosvédelmet helyezték előtérbe. A németeknél és az amerikaiaknál és a fontos volt a központi és regionális tagállami hatáskör megosztása is.

A német „Kelet Segítségél” a kortársak közül sokan leginkább a telepítések zátonyra futását sajnálták, melynek eredményeképpen meghíúsult a kelet-elbai nagybirtok lebontása. Ám ezzel kapcsolatban azt is látni kell, hogy „ilyen fordulatnak komoly természetföldrajzi, gazdasági korlátjai voltak. Német statisztikusok már 1932-ben arra a következtetésre jutottak, hogy a nagyvárosba áramlás ellen-szere nem nagybirtok felparcellázása. Ebben az esetben ugyanis a rossz földek miatt csak az irremotabilisen gazdálkodó kisbirtokokat szaporítanák. Szerintük az kétségtelen, hogy a vidéki népességet helyben kell tartani és ki is kell aknázni az annak magasabb termékenységi mutatóiban rejlő potenciált, de ennek az eszköze ne a telepítés legyen, hanem inkább az ipar decentralizálása.”³⁸

JEGYZETEK / NOTES

1. Lisányi Endréné Beke Judit (2010) 2010: Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulságai, *A falu*, (2010) 25. évfolyam 1. szám. 49–59.
2. Szabados Mihály (1934): Földbérletszövetkezeti mozgalom és munkáskérdés Olaszországban, Magyar Társaság Falukutató Intézete, Budapest.
3. Kovács Imre (1940): A munkatábor. In. A parasztéletforma csődje, Bolyai Akadémia, Püski Kiadó, Budapest. 77–112. old.
4. Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.) (2001): *Europe's Green Ring*, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney.
5. Láng Imre (1988): Az Egyesült Államok gazdaság- és külpolitikája 1933–1939, Akadémiai Kiadó, Budapest. 33. old.
6. Daniel, Pete (1981): The Transformation of the rural South 1930 to the Present, *Agricultural History*, 1981. július. 231–248. old.
7. Matolcsy Mátyás (1934): A mesterséges öntözés, *Magyar Szemle*, XXI. kötet, 1934, 5-8. szám. 133–141. old.
8. Láng Imre (1988): Az Egyesült Államok gazdaság- és külpolitikája 1933–1939, Akadémiai Kiadó, Budapest. 71. old.
9. U. o. 70–72. old.
10. Eheberg Karl Theodor (1886): *Agrarische Zustände in Italien*, Duncker&Humblot, Leipzig. 95. old.
11. Kovrig Béla (1928): Az olasz gazdasági válság leküzdése, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet. 5–8. szám. 312–321. old.
12. Haushofer, Heinz (1959): *Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien. 156. old.
13. Busse ismerteti is a főbb projekteket, ahol a mocsarak lecsapolását többnyire az öntözés fejlesztésével, vízierőművek, duzzasztógátak létesítésével kötötték egybe. Ezek közül csak a legfontosabbak: Val-Tidone, Maccarese, pontinai mocsarak, Marzano- és Lunense-csatorna. (Busse, Dr. Walter [1933]: *Das italienische Meliorationswesen in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77.* kötet, Parey, Berlin.)
14. Schérer Péter Pál (1939): *A nagybirtok*, Saját Kiadás, Budapest. 88. old.
15. Fonte, Maria (2001): Reconstucting Rurality in Mediterranean Italy. In. Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.): *Europe's Green Ring*. Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney. 263–285. old
16. Konkoly-Thege Gyula (1930): A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1929. év végén és 1930. év közepén, *Statisztikai Szemle*, 1930. december, 1110–1111. old.
17. Ifj. Leopold Lajos I. világháború előtti polgári radikális író már az Áchim-féle pár megalakulása kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy az új formációt az alföldi tanyasi búzatermelő néplélekre szabták. (Ifj. Leopold Lajos [1908]: *A parasztpárt programja*, Huszadik Század, 1908. augusztusi szám, 134. old.

18. Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna szerk (2008).: Agrárvilág Magyarországon: 1848-2004, Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 257. old.
19. U. o. 223. old.
20. Szeged környékén például annyira rossz helyzetben voltak a kisbérlők, hogy Milotay István, a korszak vezető jobboldali publicistája egyenesen egy új Ruténföld rémképét festi fel. (Milotay István [1930]: Az ismeretlen Magyarország, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest. 152–171. old.)
21. Kaán Károly (1929): Az Alföld problémája, Dunántúl Ny. Pécs.
22. Dahrendorf, Ralf (1965): Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, Deutscher Taschenbuch Verlag, München. 127. old.
23. Fiederlein, Friedrich Martin (1966): Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -Universität zu Würzburg, Würzburg. 28. old.
24. U. o. 58. old.
25. U. o. 32. old.
26. U. o. 47. old.
27. U. o. 258. old.
28. U. o. 319–321. old.
29. U. o. 408. old.
30. Gömmel, Rainer: Die Osthilfe für die Landwirtschaft unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning. In. Schultz, Günther (Hrsg.): Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag, Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich. 274. old.
31. Fiederlein, Friedrich Martin (1966): Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -Universität zu Würzburg, Würzburg. 362. old.
32. Schoenbaum David (1968): Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin. 186. old.
33. Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnick, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn. 35. old.
34. Sering, Max (1930): Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa, Walter de Gruyter&Co., Berlin und Leipzig.
35. Hindenburg ezzel a jelzővel illette Schlange-Schöningent. (Haushofer, Heinz [1959]: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien. 354. old.)
36. Smit, Jan G. (1983): Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie

- und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel.
37. Galbraith, John Kenneth (1970): Az új ipari állam, Jogi és Közgazdasági Könyvkiadó, Budapest. 386. old.
38. Ez volt a végkövetkeztetése Friedrich Burgdörfer könyvének, amelynek demográfus szerzője az autarkia-gondolatot proponáló Friedrich List Társaság megbízásából azt vizsgálta, hogy ezt a gazdaságpolitikai irányt mennyiben támogatják a támogatják az aktuális és a várható népesedési folyamatok. (Burgdörfer, Friedrich [1933]: Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald.)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Drescher, Leo (1938): Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben. Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin.
- Gessner, Dieter (1977): Agrardepression und Präsidialregierungen in Deutschland 1930–1933, Droste Verlag, Düsseldorf.
- Granberg, Leo–Kovács Imre–Tovey, Hilary (eds.) (2001): Europe's Green Ring, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney.
- Kindleberger, Charles P. (1973): Die Wirtschaftskrise in Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 4., Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München.
- Láng Imre (1978): Keynes és a New Deal, Történelmi Szemle, 1978. XXI. évfolyam, 1. szám
- Merkenich, Stephanie (1998): Grüne Font gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933. Droste Verlag, Düsseldorf.
- Molnár József (2002): Áchim L. András élete és halála, 1871–1911, Püski.Kiadó, Budapest.
- Müller, Dietmar–Harre, Angela (Eds.) (2011): Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte für ländliche Raumes. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen.
- Richter, Wolfgang (2013): SPD und Agrarkrise 1928–1933, Osthilfe als Modellfall sozialdemokratischer Agrar- und Strukturpolitik. Ihre Bedeutung für Bildung und Sturz der Präsidialkabinette sowie die Machtübernahme Hitlers, Shaker Verlag, Aachen.
- Roberts, Charles Kenneth (2014): Clients, Failures and Supervised Credit in the Farm Security Administration, Summer 2014. Volume 87, Number 3.
- Roidl, Angelika (1994): Die „Osthilfe“ unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Heft 5., eurotrans-Verlag, Weiden und Regensburg.
- Schumpeter, Joseph A. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Topf, Erwin (1933): Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50.

Zachar Péter Krisztián (2014): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válasz kísérletek Európában a két világháború között, L'Harmattan Kiadó, Budapest.

BARACSI Lóránt⁵

Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola
University of Pécs, Faculty of Sciences Doctoral School of Earth Sciences

**MAGYARORSZÁGI JELZÁLOGHITELEZÉS A KÉT
VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT**

MORTGAGE LENDING IN HUNGARY IN THE INTERWAR PERIOD

ABSTRACT

Following the currency reform in 1892 majority of new, necessary sources to the mortgage lending arrived in foreign exchange, while the provided loans remained on domestic currency basis. These liabilities helped a lot the country's development then but in the years during and following the war mortgage loan amounts dropped back significantly together with devaluing of the crown and its value did not make possible the repayment of sources. Hungary needed further loans from abroad but in the post-war period was very difficult the access to credit for an insolvent country. In the period of accelerating of inflation between 1914 and 1924 the majority of loan amounts was repaid, and about the part remained on areas allocated to neighbour countries it was necessary to make an agreement with the successor states. The financial services and provision of mortgages restarted their activities following stabilization of crown is 1924, on a volume which were nowhere near at this one before the war. Until the Great Depression started at 1929 majority of foreign sources arrived in dollar, and the outstanding loans were on the same basis. Following the moratorium for repayment foreign exchange from 1931, Hungarian banks could not repay their debt, so they could not get more liabilities from abroad. Attempts for intervention from the state remain without success in helping mortgages lending sector, which only suffered until nationalization.

Kulcsszavak: banktörténet, regionális fejlődés története, jelzáloghitelezés, két világháború közötti időszak, pénzügyi válság, Magyarország

Keywords: Bank History, Regional development history, Mortgage Lending, Interwar period, Financial crisis, Hungary

1. Bevezetés

A magyarországi pénzintézeti jelzáloghitelezés története három részre tagolódik: a kezdetektől (1840-es évek eleje) az első világháború végéig terjedő első részre,

5 PhD-hallgató / PhD student; email: baracsi.lorant@gmail.com

a két világháború közötti második részre, és a 2000-es évek jelzáloghitelezésére. Míg a második és harmadik szakasz elkülönülése már csak a közöttük meghúzódó legalább ötven, de (más megközelítésben) inkább hetven éves kényszerű, rendszerváltozások miatti „szünetnek” köszönhetően viszonylag természetes, az első és második szakasz akár egy egységet is alkothatna. Valójában azonban az első világháború előestéjére 4 milliárd fölé emelkedő jelzáloghitelállomány a háború során meginduló, majd azt követően felerősödő, 1924-ig tartó infláció során részben névértéken előtörlesztésre került, részben elértéktelenedett, nem is beszélve a Trianon utáni magyar államhatáron kívülre kerülő követelésekről. A hitelezés nagy részben külfölről bevont forrásokból történt, amely banki kötelezettségek domináns része külföldi valutában is volt denominálva. Bár a koronához hasonlóan a német márka is devalválódott, a győztes hatalmak valutái jóval kevesebbet veszítettek az értékükből, így számos magyar hitelintézetnek voltak a '20-as években olyan kötelezettségei, amelyekre eszközei nem nyújtottak fedezetet. Pénzügyi szempontból a tíz éves szünet (1914-24) után újrainduló jelzáloghitelezés tehát anyagi értelemben a semminél is rosszabb helyzetből indult; ami a világháború előtti időszakból átmentésre került, az a szakértelem, az üzletmenet, a know-how.

Dolgozatomban elsősorban annak kiemelésére törekedtem, hogy a meglehetősen rossz gazdasági adottságokkal (ipari fejletlenség, tőkehiány) bíró, félperiférikus helyzetben lévő Magyarország mind állami, mind reálgazdasági szinten eladósodott a (gazdasági centrumban elhelyezkedő) külföldi államok felé, hatalmas makrogazdasági kockázatot vállalva ezáltal. A gazdasági-pénzügyi viszonyok átrendeződése a háború után (és következtében) nagyban megkönnyítette a magyar hitelintézetek és közvetlen hitelfelvevők számára a külföldi kölcsönök igénybevételét, záloglevelek kibocsátását, mivel Nagy Britanniában és a feltörő Egyesült Államokban jóval tisztább lappal indulhattak, mint tehették volna azt például Franciaországban. Alig néhány év után azonban a centrumban kitört a nagy világgazdasági válság, amely, elmaradott, félperifériális mezőgazdasági ország lévén, erősen sújtotta Magyarországot. Szükségszerűvé vált az Európában 1931-ben eszkalálódó válság kezelése, amit az állam akkori vezetése vitatható, unortodox lépésekkel tett meg.

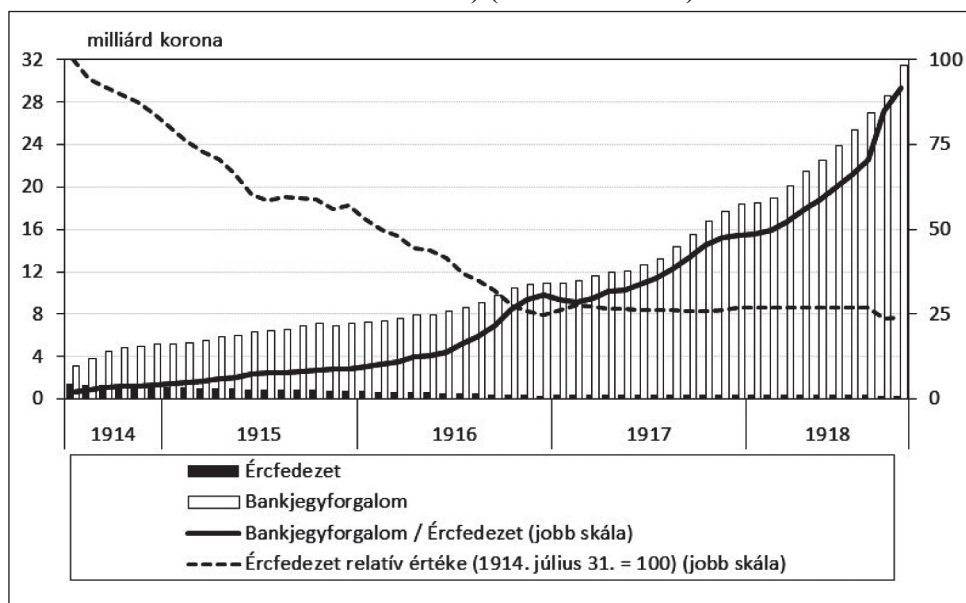
2. Az I. világháború pénzügyi következményei

A magyarországi jelzáloghitelezés-történet első világháború kitörését követő időszakának megkerülhetetlen része az 1914-ben kezdődő infláció, ami lényegében determinálta a hitelezési folyamatokat. Az infláció reálgazdasági okait könnyű belátni: az állam drasztikusan megemelkedett pénzigénye párosult egy még csak nem is stagnáló, hanem – részben a behívások okozta munkaerőhiány, részben az addigi kereskedelmi partnerek egy részének hadviselő ellenféllé válása miatt – kimondottan visszaeső gazdasági termeléssel. A háború kitörése után egy hónappal már 10%-kal esett a korona árjegyzése (a svájci frankkal szemben) a zürichi

tőzsdén.¹ Az Osztrák-Magyar Bank bankjegykibocsátási korlátai (például, hogy csak maximum a nemesérc fedezet 2,5-szereséig hozhat forgalomba bankjegyeket) leépültek, illetve a bank ezirányú működésének transzparenciája is megszűnt, egyszerűsítve így a kormány hadsereg-finanszírozási igényeinek kielégítését. A háború során Magyarország 9,1, Ausztria pedig 25,1 milliárd korona adósságot halmozott fel a bankkal szemben. Az összegek nagyságrendjének érzékeltetésére: a háború kitörésekor az Osztrák-Magyar Bank bankjegyforgalma (a címletek összértéke) 3,1 milliárd, a végén 31,5 milliárd korona volt. Mindeközben a bank – bankjegyek fedezeteként szolgáló – érckészlete 1,4 milliárd koronányi értékről 343 millió koronányira apadt, elsősorban a külkereskedelmi deficit finanszírozása miatt. (1. ábra)

1. ábra. Az Osztrák-Magyar Bank bankjegyforgalmának és aranytartálékának alakulása az I. világháború során (1914. július – 1918. október) (milliárd korona) (saját szerkesztés)

Figure 1. Changes of issued banknotes in circulation and of the value of stock of gold minerals of Austro-Hungarian Bank during World War I. (July 1914 – October 1918) (billions crowns)

Forrás: Popovics S. 1926, I-II. táblázat, pp. 136-137.

Finanszírozási igényei miatt az állam ún. hadikölcsönkötvényeket bocsátott ki, magas kamatozással. Ezek lényegében felszívták a rendelkezésre álló forrásokat, illetve ellehetetlenítették a záloglevelek kibocsátását, jobb feltételeik miatt. Miután a gazdasági szereplőknek nem volt honnan legyen tapasztalatuk az ilyen

értékpapírok visszafizetési kockázatait illetően, vonzónak tűnt számukra. Az ún. pénzbőség pedig – többek között – két következménnyel járt: nem igazán volt igény jelzálogkölcsönökre, illetve a meglévőket is tömegesen előtörlesztették az adósok. (Innen is látszik, mennyire nem láttak még a közeli jövőbe sem az emberek: nem várták, hogy a pénz tovább romlik jelentős mértékben, így tartozásaik nominális értéke egyre kisebb reálértéket fog képviselni, vagyis a törlesztés pár éven belül elhanyagolható mértékű terhet fog jelenteni.) A jelzálogkölcsönök iránti mérsékelt igény azzal járt, hogy csak mérsékelt kamaton vették volna azt fel az adósok, a finanszírozáshoz szükséges jelzálogleveleket pedig csak a magas kamatozású hadikölcsönöknél magasabb kamatozással lehetett volna kibocsátani. Más szóval: a hadikölcsönök akkorára lótték be a kamatszintet, amin már nem lehetett – érdemi mértékű – jelzálogkölcsönt nyújtani. A háború előtt virágzó községi kölcsön üzletág pedig teljesen megszűnt. Kijelenthető, az ország jelzálogkölcsönökön alapuló fejlődési lehetőségei a háború alatt teljesen megszűntek. (Nem mellékes, hogy szinte minden, háború előtti klasszikus bankügylet-típus visszaszorult, ellehetlenült: a váltóleszámítás a pénzbőség miatt esett vissza, a devizaügyletek lehetőségei részben a háború miatt szorultak vissza, részben 1916-ban felállításra került az ún. Devizaközpont, ami begyűjtötte a kivitelből származó devizát, az értékpapír-üzletágnak pedig a tőzsde háború kitörésekor történt bezárása vetett véget. A bankok így, kényszerből ekkor reálgazdasági befektetések, tevékenységek felé kezdtek fordulni.)

A háborút követően elcsatolták az ország addigi területének kétharmadát. Mivel banki szempontból Budapest még a reálgazdaságban megfigyelhetőnél is inkább volt vízfeje az országnak, a trianoni szerződés végrehajtását követően Magyarországon maradt pénzügyi intézetek részesedése a szektor egészéből az 1915. évi mérlegek adatai alapján: forrásoldalon a betétek 63%-a, a záloglevelek 90%-a, eszközoldalon a váltótárca 59%-a, a jelzálogkölcsönök 80%-a, az értékpapírtárca 75%-a. Budapest túlsúlya így tovább nőtt, szintén 1915-ös adatokat figyelembe véve mind a saját tőke, mind a mérlegfőösszegek alapján számolva alapján 71%-os részesedése volt a budapesti székhelyű pénzügyi intézetek összességének az ország teljes szektorából.²

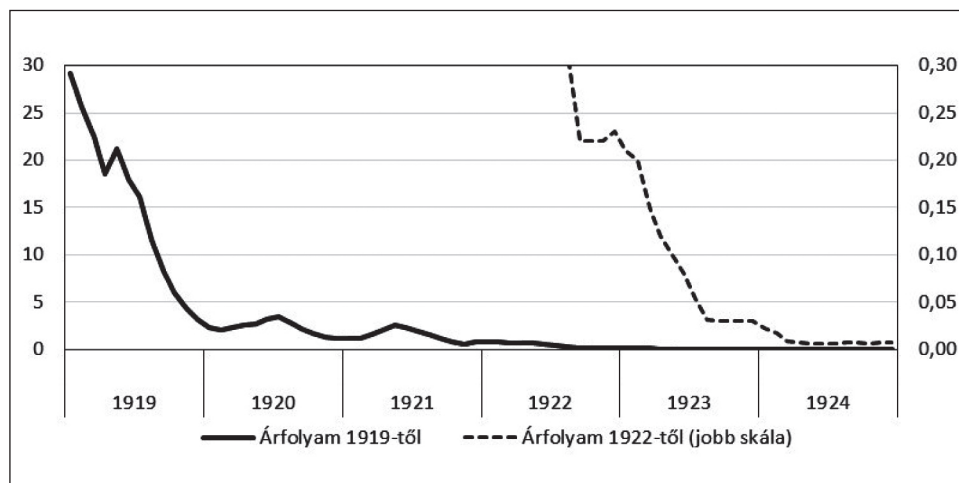
3. A békekötéstől a pénzügyi stabilizációig

A háború után a magyar kormány a szétzilálódott gazdaságú és a megszálló román csapatok által kifosztott ország működésének fenntartására a pénzkibocsátást választotta (formálisan kölcsönfelvétel formájában eleinte az Osztrák-Magyar Banktól, 1921-től a nemzeti bank helyébe lépő Magyar Királyi Állami Jegyintézetől). Ez a korona drasztikus leértékelődéséhez vezetett (2. ábra), amit egy nagy népszövetségi kölcsön ígérete mellett, azt megelőzően, nagybankoktól felvett 20 milliónyi svájci frank és egy, Bank of England-től felvett 4 milliónyi fontsterling kölcsön segítségével sikerült stabilizálni 1924-ben. Ebben az évben került

sor a kölcsön folyósítására, ám pénznem-cserére csak 1926-ban, mivel arra csak a 2 évre tervezett stabilizálást követően terveztek sort keríteni, azt azonban jóval korábban sikerült végrehajtani.

2. ábra. A magyar korona árfolyamának alakulása, svájci centime-ban kifejezve az I. világháború utáni időszakban (saját szerkesztés)

Figure 2: Changes in the exchange rate of Hungarian crown to Swiss centime after the World War I.

Forrás: Tomka B. 1996, 72. o.

Megjegyzés: 1913-ban 100 korona 105 svájci frankot ért.

A stabilizációban jelentős szerepe volt az 1925. január 1-től hatályos vámrendszernak, amely szilárd piacvédelmet biztosított a magyar ipari, ezen belül is első-sorban a könnyűipari termékeknek. Az 1926-ban bevezetett, árfolyamában az angol fontsterlinghez kötött pengő 12.500 (papír)koronával volt egyenértékű, miközben egy aranykorona (vagyis 1913-as papírkorona) 14.443 papírkoronával – ilyen mértékű volt tehát a pénzromlás a háború kezdetétől a stabilizációig. (1. táblázat)

1. táblázat. A két világháború közötti magyar jelzáloghitelezésben jelentősebb szerepet játszó devizák aranytartalma, illetve az aranyparitáson alapuló árfolyamok

Table 1. The gold-contents and the exchange rates based on gold-parity for some currencies which had considerable role in the hungarian mortgage lending in interwar period

	1 devizaegység aranytartalma (g)	Pengőben kifejezett árfolyam, aranyparitáson számítva
Dollár	1,505	5,72
Fontsterling	7,322	27,83
Svájci frank	0,293	1,11
Korona (1926-ig)	0,305	1,16
Pengő (1926-tól)	0,263	1,00

Forrás: <http://artortenet.hu/index.php/paritasok/itemlist/category/107-1926-46-pengo>

Megjegyzés: az aranykorona csak „érdekességgként”, a pengő elődjeként szerepel

A világháború előtt a magyarországi hitelintézetek összesített eszközállományának legnagyobb részarányú komponense a jelzáloghitelállomány volt. A pénzromlás/pénzbőség időszakában történt előtörlesztések következtében azonban a földbirtokok jelzálogterhe a háború előtti 3,5 milliárd aranykoronáról a '20-as évek elejére 0,5 millió aranykoronára csökkent,³ azaz lényegében megsemmisült. Ugyanakkor, a háború alatt az ekkor befolyt előtörlesztéseket nem lehetett az ellenségnek minősülő országok felé forrás-visszafizetésre fordítani, azt követően pedig már drasztikusan elszakadtak a forrásdevizák árfolyamai a koronától. A stabilizációig a jelzáloghitelek és korona alapú záloglevelek állománya elenyészővé zsugorodott a bankok eszköz-, illetve forrásállományában. (1926-ra intézményenként néhány ezer pengőre.) Míg tehát a külföldi források kihitelezéséből létrejött eszközállomány elértéktelenedett, a kötelezettségek egy része, ha veszített is valamennyit aranyban kifejezett értékéből, még mindig számottevő maradt. 1923-ban, illetve 1924-ben a magyarországi pénzintézetek által kibocsátott, külföldön lévő záloglevelek és községi kötvények állománya névértéken, 858,9, illetve 848,1 millió aranykoronát tett ki⁴ - ennyit kellett volna visszavásárolniuk a háború után padlón lévő, egykori kibocsátóknak.⁵

A háború előtti külföldi források nagy része osztrák, vagy német területről érkezett – ezek ugyanúgy elértéktelenedtek, mint a hitelek. A nagyobb részben Franciaországból, kisebb részben további nyugati országokból (pl. Svájc) érkezett források azonban nagy részben megőrizték értéküket. Ezek visszafizetésére (a záloglevelek

törlesztésére, visszavásárlására) irányuló tárgyalások a hitelezők képviselői és az egyes magyar bankok között (bankonként külön-külön) folytak, és különböző tartalmú megállapodások születtek. A magyar bankok, a tőketartozások töredékének törlesztésére vállaltak kötelezettséget, azt is évekre elnyújtva; ezek a törlesztések a transzfermoratórium után eleve problematikusakká váltak. A Magyar Állam a Magyar Jelzálog-hitelintézet kamatfizetési kötelezettségeit vállalta át, évi 3,4 millió francia frank értékben. Tőketörlesztésre 1959-től került volna sor. Még ez a megállapodás is (amelynek teljesítése természetesen csak az 1931-es transzfermoratóriumig tartott) hatalmas terhet rakott a Magyar Állam vállára, amit a tőkepiacokra való visszatérés lehetőségének reményében vállalt fel.

A további külföldi forrásokat igénylő magyar pénzintézeteknek kimondottan jól jött a világszintű gazdasági, ebből következően pedig pénzügyi erő alapján történő átrendeződés. A törlesztési problémák miatti bizalomvesztésnek köszönhetően Franciaországból valószínűleg nehezebben lehetett volna forráshoz jutni, mint a háború előtt. Szerencsére azonban egy új, pénzbüszséggel bíró pénzügyi hatalom, az Amerikai Egyesült Államok emelkedett fel, megerősödve a háború után,⁶ amelynek pénzintézetei viszonylag szívesen adtak kölcsön, vásároltak fel zálogleveleket egy stabil devizával rendelkező országnak/országból. Ha kisebb mértékben is, de szintén lehetett forráshoz jutni a pénzügyi központ státuszához ragaszkodó Londonból is.

4. A pénzügyi stabilitás évei: 1926-1931

A mezőgazdasági hitel megszerzését könnyítő egyes rendelkezésekről szóló 1925. évi XV. törvénycikk 1. §-a kimondta, hogy „a fennálló jogszabályok szerint záloglevelek kibocsátására jogosult intézeteken felül (1876:XXXVI. tc.) a pénzügyminiszter engedélyével zálogleveleket bocsáthat ki hitel- és pénzintézetekből, mint tagokból alakult szövetkezet is.” E felhatalmazás alapján kezdeményezte a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (a továbbiakban: PMKB), a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület (a továbbiakban: PHETE) és a Magyar Általános Hitelbank (a továbbiakban: MÁH) a Magyar Pénzügyintézeteknek Záloglevélkibocsátó Szövetkezete (a továbbiakban: PMZSZ) megalakítását. A megalakulás – említett bankok vezetői által előkészített – feltételeiről, 15 millió aranydollár alapú záloglevél kibocsátásáról, illetve a European Mortgage and Investment Corporation-nel kötendő megállapodásról. A PMZSZ fölött, annak tagjain kívül, az állam is ellenőrzést gyakorolt azáltal, hogy azt a pénzügyminiszter által kinevezett kormánybiztos és annak helyettese felügyelte, akiknek joguk volt vétót emelni, amely esetben az ügyről a pénzügyminiszter döntött. A PMZSZ végül csak 1926-ban és 1927-ben bocsátott ki dollár alapú záloglevelet 7,5%-os kamatszelvénnyel, 6,1, illetve 1,25 millió dollár értékben, amit a bostoni székhelyű partner 94,25%, illetve 97%-os árfolyamon vett át. (Összesen tehát 7,35 millió dollár értékben, az eredetileg előirányzott keretösszeg kevesebb, mint felében történt végül kibocsátás.)

Az amerikai átvevő partner a záloglevelek fedezetével saját kötvényeket bocsátott ki, ugyanilyen mértékű kamatszervényekkel, amit a bostoni tőzsdére is bevezettek – vagyis már akkor ismert volt a 2008-as válságban majdan szerepet játszó Asset Backed Security (ABS) konstrukció, a kötvények fedezete mellett történő újabb kötvények kibocsátása. (Ennek létjogosultságát némileg az adhatta, hogy egy amerikai cég által kibocsátott kötvény iránt nagyobb volt a bizalom az amerikai piacon, a kibocsátó pedig így tudott plusz forrást szerezni a magyar papírok átvételéhez.) A pénzügyi válság kirobbanásakor a cég beszüntette a működését.

5 pénzügyi tagintézmény szövetkezeteként alakult meg 1927-ben a Magyar Jelzáloghiteleknek Szövetkezete (a továbbiakban: MJSZ), amely szintén a European Mortgage and Investment Corporationnel kötött megállapodást, összesen 13 millió aranydollar névértékű záloglevél átadásáról. Ez két részletben meg is valósult, 1927-ben 7 millió dollár, 1928-ban 6 millió dollár névértékben. A záloglevelek szintén 35 éves futamidejűek voltak, de csak 7%-os kamatszervényűek. Míg a PMZSZ földbirtokra adott hitelek fedezete mellett bocsátotta ki zálogleveleit, amely kölcsönök a becsérték 25%-át nem haladhatták meg, addig az MJSZ elsősorban városi ingatlanokra nyújtott kölcsönök fedezete mellett, de a portfólió maximum 20%-ában lehettek olyan mezőgazdasági birtokokra nyújtott hitelek, amelyek nem haladták meg a becsérték 40%-át. Az átvételi árfolyamok 93,5%, majd 92% voltak. Önmagukban az átvételi árfolyamok alapján megállapítható, hogy a diszkontáláshoz használt kamatrátá 1926-hoz képest 1927-re csökkent, majd 1928-ra ismét emelkedett. A szerző modellszámításai szerint a 7%-os szelvényhozamú záloglevél 93,5%-os árfolyamon történő átvétele valamivel alacsonyabb implicit kamatot jelent (7,63%), mint a 7,5%-os záloglevél 97%-os árfolyamon történő átvétele (7,79%). (Mindkét tranzakcióra 1927-ben került sor. Az eredmények az sugallják, hogy a városi ingatlanok fedezete mellett nyújtott hitelek alapján kibocsátott záloglevelek iránt valamivel magasabb volt a bizalom. A konkrét implicit kamatszintek ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a kamatszervényeknél valamivel magasabb diszkont kamatráták is jelentős árfolyamcsökkenést eredményeznek.) A European Mortgage and Investment Corporation ezek alapján is bocsátott ki saját kötvényeket, ugyanilyen mértékű kamatszervényekkel.

2. táblázat. A külföldi forrásszerzési célú, jelentősebb magyarországi pénzintézeti záloglevél és községi kötvénykibocsátások a pénzügyi stabilizáció és a transzfermoratórium között

Table 2. The considerable issues of mortgage bonds and local authority bonds between the financial stabilization (1924) and the moratorium for repayment foreign exchange (1931), with purpose to raising liabilities from abroad

Intézmény neve	Kibocsátás éve	Kamat-szelvény	Deviza-nem	Névérték (millió)		Futam-idő (év)
				devizában	pengőben	
Záloglevelek						
Magyar Pénzintézeteknek Záloglevélkibocsátó Szövetkezete	1926	7,50%	Dollár	6,10	34,88	35
	1927	7,50%	Dollár	1,25	7,15	35
Magyar Jelzáloghiteleknek Szövetkezete	1927	7,00%	Dollár	7,00	40,02	35
	1928	7,00%	Dollár	6,00	34,31	35
Belvárosi Takarékpénztár	1926	7,50%	Font	0,50	13,91	35
	1928	7,00%	Dollár	1,75	10,01	25
Magyar Általános Takarékpénztár	1928	7,50%	Font	0,50	13,91	35
	1930	7,50%	Font	0,25	6,96	35
Magyar Földhitelintézet	1926	7,50%	Font	1,00	27,83	35
	1926	7,50%	Dollár	3,00	17,15	35
	1927	7,50%	Font	0,50	13,91	34
	1928	7,50%	Font	0,50	13,91	33
	1928	7,50%	Font	0,65	18,14	33
	1928	7,50%	Dollár	3,00	17,15	33,5
	1929	7,50%	Font	0,79	21,98	45
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1931	7,00%	CHF	15,00	16,70	20
Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület	1931	7,00%	CHF	15,00	16,70	20
Angol-Magyar Bank	1927	7,50%	Dollár	1,50	8,58	35
	1928	7,50%	Font	0,10	2,78	35
Magyar Olasz Bank	1927	7,50%	Dollár	1,00	5,72	5
	1928	7,50%	Dollár	2,70	15,44	35
Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége	1927	7,50%	Dollár	0,16	0,91	35
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	1927	7,50%	Dollár	1,50	8,58	35
	1929	7,50%	Font	0,07	1,95	34
Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete	1928	7,00%	Dollár	2,00	11,44	35
Budapest Székesfőváros Községi Takarékpénztár	1929	7,50%	Font	0,50	13,91	45
Országos Központi Hitelszövetkezet	1927	7,00%	Dollár	3,00	17,15	10
Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet	1928	7,00%	Dollár	5,00	28,59	20

Intézmény neve	Kibocsátás éve	Kamat-szelvény	Deviza-nem	Névérték (millió)		Futam-idő (év)
				devizában	pengőben	
Községi kötvények						
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1927	7,00%	Font	0,05	1,39	25
	1929	6,50%	Font	0,31	8,55	40
	1930	7,00%	Pengő	2,00	2,00	25
Belvárosi Takarékpénztár	1927	7,50%	Font	0,04	0,99	35
	1927	7,00%	Pengő	1,00	1,00	35
Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank	1928	7,00%	Dollár	3,20	18,30	35
Magyar Olasz Bank	1929	7,50%	Dollár	2,00	11,44	35

Forrás: Botos (2002) 150. oldal

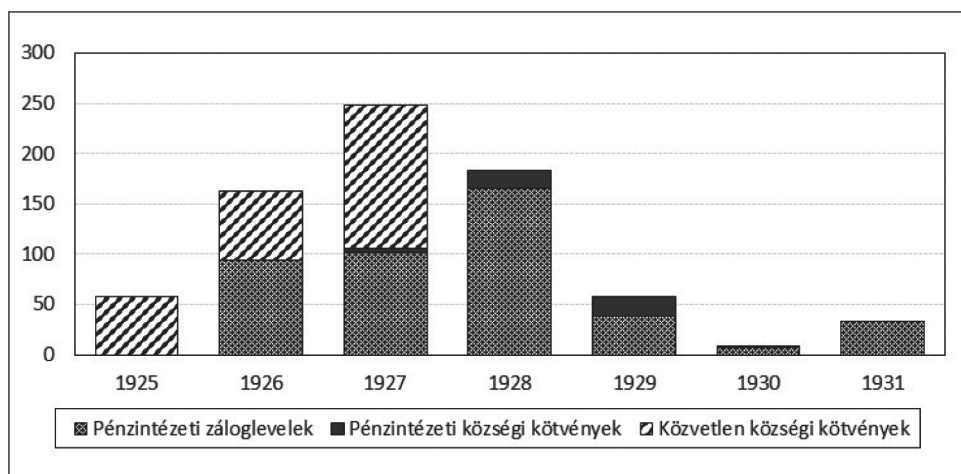
A 3. ábra kapcsán megjegyezzük, hogy közvetlen községi kötvényeket városok, illetve vármegyék egy-egy társulása bocsátott ki. A kibocsátásban közreműködött egy (vagy több) bank, amely ezért jutalékot kapott, de a kölcsönfelvevők hitelkockázatát nem vállalta. 1925-ben 39 (más források szerint⁷ 48) város bocsátott ki 10 millió USD névértékben kötvényt, 1926-ban 33 város 6 millió USD névértéken. Mindkét ügylet esetében a PMKB látta el a közvetítői/trustee feladatokat, a kötvényeket pedig mindkét esetben a new-yorki Speyer and Company bankház vette át. A kibocsátás jogszabályi alapját az 1925. évi XXII. törvénycikk biztosította, amely megengedte a városoknak maximum 88 millió pengő értékig kötvénykölcsön felvételét a kormány által meghatározott beruházási célokra; az összeghatárt az 1926. évi XV. törvénycikk 18. §-a 128 millió pengőre emelte. 1926-ban a vármegyék is követték a példát az 1926. évi XV. törvénycikk 19. §-ának felhatalmazása alapján: útépitési, közegészségügyi, közigazgatási és szociális célú beruházásokra bocsátottak ki angol font alapú kötvényeket, amelyek fedezetéül a vármegyék teljes vagyona szolgált.⁸ A vármegyei kibocsátás trustee-je a MÁH lett, a kötvényeket pedig három londoni bankház vette át. 1927-ben Budapest önmagában is bocsátott ki ilyen kötvényt.

1925-től 1931-ig a hitelintézetek jelentősebb, külföldi kibocsátású záloglevelei 440 millió pengőt, községi kötvényei 44 milliót, a városok és vármegyék közvetlen községi kötvény kibocsátásai 268 millió pengőt tettek ki. Ez összesen 752 millió pengő volt, amiből 493 millió pengő (66%) volt dollárban denominálva, 223 millió (30%) pedig fontban. A 2. táblázat adatai alapján ezek után az értékpapírok után összesen (vagyis 1931-től, mikor már az összes felsorolt ki volt bocsátva) évi 55,6 millió pengő kamatot kellett fizetni, ami az állomány 7,4%-a volt. (A névértéknél alacsonyabb átvételi árfolyamok miatt e papírok tényleges hozamai ennél

magasabbak voltak. Mivel a kibocsátások zöme 1928-ig lezajlott, a kamatfizetési kötelezettségek már 1929-ben 45,7 millió pengőt tettek ki.)

3. ábra: A külföldi forrásszerzési célú, jelentős magyarországi pénzintézeti záloglevél és községi kötvénykibocsátások a pénzügyi stabilizáció és a transzfermoratórium között (millió pengő) (saját szerkesztés)

Figure 3: The considerable issues of Mortgage bonds and local authority bonds between the financial stabilization (1924) and the moratorium for repayment foreign exchange (1931), with purpose to raising liabilities from abroad (millions Pengő)

Forrás: Botos, 139-149. oldal

Az MNB összeállította az 1931. augusztus 31-én forgalomban lévő, hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok állományát, típus és tulajdonos szerint (3. táblázat). Ebből megállapítható, hogy az értékpapírok 83%-a volt külföldi kézben, ugyanakkor ez az arány a községi kötvények esetében 96-97%-os volt, ami azt sugallja, e papírok iránt nagyobb volt külföldön a bizalom, mint a banki záloglevelek iránt. Ha azt feltételezzük, hogy a teljes kötvényállomány után átlagosan ugyanakkora arányú kamatot kellett fizetni, mint amennyit a 2. táblázat alapján számítottunk, akkor a külföldi tulajdonban lévő 860 millió pengős állomány után (csak) a kamatfizetési kötelezettség 63,6 millió pengő volt.

A pengő bevezetését követően 1931-ig a Magyar Földhitelintézet – összesen 135 kisebb pénzintézet közvetítésével – 3.054 darab kölcsönt nyújtott, pengő alapon, földbirtok fedezete mellett, összesen 126,6 millió pengő értékben; ebből 85,9 milliónyit angol fontsterlingre, 40,7 milliónyit amerikai dollárra szóló záloglevelek alapján. Ez a földbirtok fedezete mellett nyújtott kölcsönállomány 30%-át jelentette, amelynek fedezetéül 889,2 ezer magyar hold termőterület került lekötésre.⁹

3. táblázat. 1931. augusztus 31-én forgalomban lévő záloglevelek, kötvények és községi kötvények állománya

Table 3. Stock of bonds, mortgage bonds and local authority bonds in circulation at 31 august 1931

	Összes címlet	Külföldi tulajdonban		Belföldi tulajdonban	
		Érték	Arány	Érték	Arány
Budapest, a városok és vármegyék kötvényei	489,4	474,5	97%	14,9	3%
Pénzüntézetek községi kötvényei	55,7	53,5	96%	2,2	4%
Pénzüntézetek záloglevelei, kötvényei	485,8	331,5	68%	154,3	32%
Összesen	1 030,9	859,5	83%	171,4	17%

Forrás: Botos (2002) 150. oldal

A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete a stabilizációt követően tőkefeltöltésre szorult, ezért az állam részéről 1927-ben 3, 1928-ban további 6 millió pengő tőkeinjekcióhoz jutott. 1929-ig 3.627 jelzáloggal fedezett kölcsönügylet keretében 34,6 millió pengőt folyósított. Míg tehát a hagyományosan a nagybirtokot hitelező Magyar Földhitelintézet átlagos ügyletmérete 41,4 ezer pengő volt, addig a kis és középbirtokosokat hitelező Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetéé 9,6 ezer pengő. Kevésbé életképes, de az állam számára stratégiaileg fontos célokat megvalósító üzleti modellje szükségessé tette az állami segítséget, illetve indokolta az állam eziránti hajlandóságát. (Kihelyezett hiteleinek 96%-a mögött a fedezetek 100 katasztrális holdnál kisebbek voltak.)

A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségét szintén az állam, közelebbről a Földművelésügyi Minisztérium tőkésítette fel, az intézet pedig elsősorban a birtokrendezések és parcellázások lebonyolításában vett részt. A válságig több, mint 10 millió pengőnyi jelzálogkölcsönt nyújtott, amihez forrást dollárra szóló záloglevelek és kötvények kibocsátása révén szerzett.

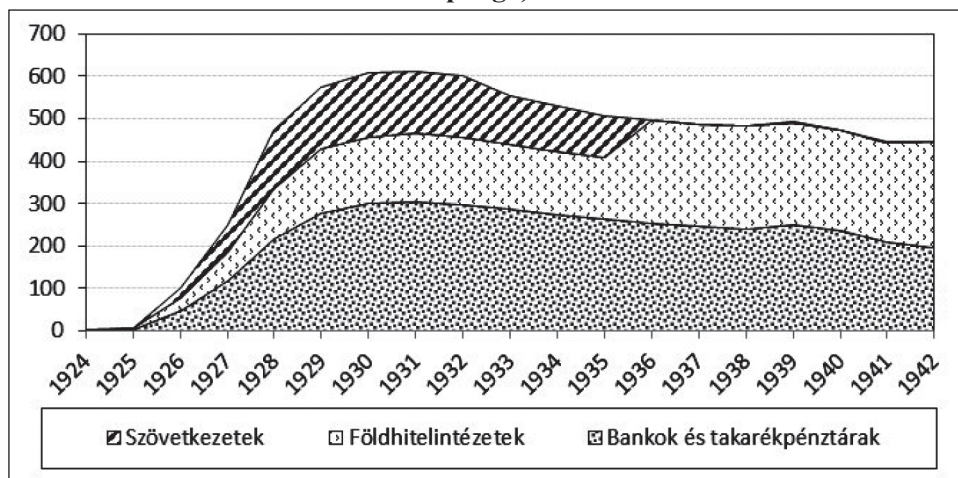
Az Országos Központi Hitelszövetkezethez kapcsolódik egy, napjainkban már igencsak ismerősnek tűnő, akkoriban viszont még újdonságnak számító jogi konstrukció: miután amerikai partnere csak akkor vette át a zálogleveleket, ha az azok kibocsátásának alapjául szolgáló jelzálogkölcsönök csak az adott sorozat kizárólagos biztosítékát képeznék, ennek lehetőségét teremtetten meg az 1927. évi VIII. törvénycikk. Az értékesített kötvények alapján összesen 3 ezer kölcsönt folyósított ki, 35,1 millió pengő értékben (vagyis egy kölcsön átlagértéke 11,7 ezer pengő volt).

Mint az a 4. ábráról leolvasható, az első világháború utáni magyar jelzáloghitel állomány 1931-ben érte el csúcserékét, 611,7 millió pengő értékben. Ha figyelembe vesszük, hogy a pengő bevezetésekor 0,87 aranykoronát ért (és ezt az érté-

ket állandónak tekintjük az 1931-ig eltelt időszakban), ez az állomány 529,4 millió aranykoronának felel meg, ami egy nyolcada az 1914-es állomány értékének. Igaz, ez az állomány elvben hét, gyakorlatilag négy év alatt épült fel (1926-29), egy harmad akkora területű országban.

4. ábra: A jelzáloggal fedezett kölcsönök állománya az év végén (millió pengő) (saját szerkesztés)

Figure 4: The ammount of mortgage loans at the end of years (millions pengő)

Adatok forrása: Statisztikai évkönyvek, 1925-1944

Megjegyzés: 1936-ban a statisztikai adatgyűjtés megváltozott. Ettől az évtől kezdve a földhitelintézetek kihelyezéseit az Országos Földhitelintézet részeként az Országos Központi Hitelszövetkezet és az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet adataival együtt dolgozták fel. A szövetkezetek kategóriába csak a független – köteléken kívüli hitelszövetkezetek tartoztak.

5. A válság és a kezelésére tett kísérlet

A világgazdasági válság az 1929. októberi New Yorki-i tőzsdekrachhál kezdődött, majd, ahogy az a válságokkal lenni szokott, begyűrűzött – a világ számos egyéb országa mellett – Magyarországra is. Miután számos magyar gazdasági szereplőnek származott nagy mennyiségű forrása az Egyesült Államokból, igen érzékenyen érintette a magyar gazdaságot, hogy az egyesült államokbeli szereplők igyekeztek azokat kivonni. Ez ugyan már a válság előtt megkezdődött, de különösen a Creditanstalt 1931-es csődjé után öltött komoly mértéket, olyannyira, hogy állami beavatkozás vált szükségessé. Bár július 14-15-16-ra a magyar kormány is bankszünnapot rendelt el, illetve betétkivételi korlátozások léptek életbe, ez

utóbbiak augusztus 14-től feloldásra kerültek. Magyarországon végül nem került sor olyan bankostromokra (bank run), mint Bukarestben, Szófiában, Athénban, vagy épp a német városokban. Ehhez azért szükség volt arra is, hogy mikor közismertté vált a bécsi Creditanstalt fizetéseképtelensége, a Pénzügyi Központ a Magyar Általános Hitelbank segítségére siessen a szükséges mértékű likviditási célú kölcsönrel – közismert volt ugyanis a két intézmény kötődése, mindketten az ún. Rothschild-bankház tagjai lévén. Ez a segítség persze nemzetgazdasági érdek volt elsősorban: ha ugyanis a Magyar Általános Hitelbanknak likviditási gondjai mutatkoztak volna, vagyis nem tudja kielégíteni a betéti igényeket,¹⁰ ez a pánik könnyen tovagyűrűzhetett volna, és ha más bankoknak is a segítségére kell sietni, az sokkal nagyobb összeg mozgósítását igényelte volna.

Az árak a világ különböző országaiban eltérő mértékben ugyan, de mindegyik csökkentek. Azok közül az országok közül, amelyekről hiteles információkkal rendelkezünk, Japánban csökkentek a leginkább, 28%-kal. (Ez a maximális árcsökkenés mértéke, később jellemzően megtörtént a korrekció.) A legmagasabb a maximális áresést Németországban mérték: 70%-ot. A nyersanyagok világpiaci árának csökkenése körülbelül megfelel az angol font 40%-os értékcsökkenésének. (Miután Nagy Britannia nem kapta meg külföldi adósaitól a hitelei utáni kamatot, ő maga is kénytelen volt letérni az aranyalapról.) (Nagy, 10) A mezőgazdasági termékek világszintű áresése igen rosszul érintette a magyar gazdaságot, az exportbevételeket, így a teljes fizetési egyenleget. Miután az 1920-as évek végén Magyarország exportjának mintegy 70%-át mezőgazdasági termékek tették ki, a válság európai eszkalálódása nagyon érzékenyen érintette az országot. A túlermelési válság elsősorban a mezőgazdasági termékek árát csökkentette drasztikusan: míg 1928-ban egy mázsa búza átlagosan 30 pengő (fölött) volt, 1934-re 10 pengő alá süllyedt. Ráadásul Magyarország hagyományos kereskedelmi partnerei (Ausztria, Csehszlovákia, Olaszország, az említett belföldi áreséseivel amúgy is küzdő Németország) protekcionista gazdaságpolitikához folyamodtak, ami a kereslet csökkentésével tovább csökkentette (az árakat és) a magyar mezőgazdaság bevételeit. Popovics Sándor a Magyar Nemzeti Bank elnökeként meg tudta akadályozni, hogy a válság kezelése céljából a pengő drasztikus leértékelésre kerüljön – egyes értékelések szerint ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a válság 1938-ig, a győri program¹¹ beindulásáig elhúzódt.

A magyarországi földbirtokok jelentősen eladósodtak a válság előtt; a közvetlenül a pénzügyeztetektől kapott hitelek túl (amelyeket kortárs becslések szerint csak igen kis mértékben fordítottak valódi birtokfejlesztésre, meliorációra) gyakran kapták a mezőgazdasági gépeket és a műtrágyát is hitelbe, mivel a pénzbőség korában a pénzügyi szférában helyezték ki a termékek előállításához és forgalmazásához hiteleiket, akik, a forgalom növelésének céljából, azokat tovább is adták vevőiknek.

A Magyar Nemzeti Bank először hitelfelvétellel próbálkozott (a Reichsbanktól és a bázei Nemzetközi Fizetések Bankjától (Bank for International Settlements – BIS)), ám a lehetőségei hamar kimerültek, ezt követően pedig szignifikánsan

leapadtak a devizatartalékai, ide értve a nemesfém-tartalékokat is. A bankjegyek ércfedezete a stabilizáció óta először csökkent 40% alá, 1931 júliusára 28%-ra esett vissza. Likviditási gondjai azért terjedtek át hamar a bankrendszerre, mert jellemzően az MNB visszleszámította a bankok által, hitelek fejében kapott váltókat. A bankok pedig ekkoriban főleg váltóra hiteleztek.

A kormány 1931. december 22-én elrendelte a transzfermoratóriumot, amely a népszövetségi kölcsön kivételével megtiltotta minden tartozás törlesztőrészeitnek külföldre utalását. Létrejött a Külföldi Hitelezők Alapja, amelynek kezelése a hitelezők képviselőivel együttműködve történt – ide kerültek befizetésre pengőben azok az összegek, amelyeket devizában át kellett volna utalni. A külföldi hitelezők képviselőivel végül 1937-ben sikerült megegyezni.

A '30-as években született azon jogszabályok csoportját, amelyek valamilyen bajba került társadalmi réteg, csoport megsegítésének céljából születtek, a korabeli magyar szakirodalom és köznyelv szükségjognak vagy válságjognak nevezte. Ezek a jogszabályok a polgári jog, a magánjog szabályaira való teljes tekintet nélkül nyúltak bele meglévő, korábbi szerződéseken is alapuló jogviszonyokba. Érvényes szerződések lényeges rendelkezéseit módosították, jellemzően adósok („gazdaadósok”) fizetési kötelezettségeit („gazdatartozások”) csökkentették, esetleg elhalasztották, felfüggesztették.

A gazdatartozásokról szóló rendeletek egyik kodifikátora, dr. Tunyoghi Szűcs Kálmán a következőképpen indokolta ezen rendeletek szükségességét: „A gazdatartozások fizetése és rendje tárgyában 1931. év óta kiadott különleges rendelkezések célja nem egyoldalú adósvédelem. Közgazdasági és nemzeti veszélyeket kellett elhárítaniuk. Védekezni kellett, hogy a gazdasági válság ellenére a fizetési forgalom meg ne bénuljon, a hitelforgalomra szánt pénztőketömeges árverések útján ingatlanokban meg ne kövesüljön, a hivatásos gazdák önálló létalapjukat: a tulajdon földbirtokot tömegesen el ne veszítsék s ezáltal a létező jogi és termelési rend meg ne rendüljön.”¹²

Valójában a rendelkezések igazi célja az egyoldalú gazdaadós védelem volt. Kiváltságos réteggé tették a gazdaadósokat, érdekeiket az ország többi lakójának érdeke fölé emelték, miközben a gazdasági válság nem csak a mezőgazdaságot sújtotta, és pl. a csődbe ment iparvállalatok elbocsátott dolgozóit távolról sem védtek ilyen intézkedések. Ahogy vannak még napjainkból is ismerős vonásai a két világháború közötti jelzaloghitelezéshez kapcsolódó rendelkezéseknek, a gazdaadósokban sem nehéz észrevenni az elmúlt évtized devizaadósait.

Mivel a földnek nincs „saját joga” értéke, ezt a földjáradék határozza meg, vagyis mennyi hasznot lehet évente elérni azon a földdarabon, jellemzően mezőgazdasági termeléssel. Ha tehát a mezőgazdasági termékek árai esnek, a föld ára is esik. Miután az emberek tudatában élő árak „ragadósak”, a földek tulajdonosai nem sok késztetést éreztek arra, hogy a korábbi évekenél jóval alacsonyabban adjanak el a birtokaikból, ezzel könnyítve esetleg a helyzetükön. Jellemző a kor „gazdavédelmi” hangulatára, hogy a jogszabályok is erősen gátolták, hogy a föld-

birtok vásárlói emiatt jövőbeni pénzügyi kötelezettségeket vállaljanak, nem lehetett például váltóhitelből finanszírozni a birtokvásárlást, ami jelentősen csökkentette a föld iránti keresletet (és ezáltal annak árát is). Ez az intézkedés a konjunktúra időszakában kedvezőtlennek tűnt a pénzintézetek számára, a válság időszakában viszont jól jött, hogy ezáltal kevesebb rossz, vélhetően előbb-utóbb bedőlő hitel gazdagítja a portfóliójukat.

A Magyarországon 1931-ben eszkalálódott pénzügyi válság nyomán jelentkező jelentős fizetési nehézségekre adott egyfajta válaszként, az 1936. évi XIV. törvény-cikk kimondta az Országos Földhitelintézet megalakulását, amely 1936. június 23-án jött létre a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége egyesülésével, állami tulajdonban. (Miután a két egyesülő intézményt is az állam tőkésítette fel korábban, ez nem jelentett érdemi tulajdonosváltást.) Az Országos Földhitelintézet átvette a Magyar Földhitelintézet eszközállományát is, bár az intézmény formálisan megmaradt, mert nem történt megállapodás a külföldi hitelezőkkel az általuk nyújtott kölcsönök átruházásáról. Az Országos Földhitelintézet viszonylag sikeresen kezelte a megörökölt hitelállományt, 1943. december 31-én 63,6 milliós jelzálogkölcsön-állománnyal szemben 62,0 millió pengő névértékű záloglevél állomány állt szemben. Bár 1931-et követően tilos volt a nemteljesítő adósok birtokait elárverezni, ami tovább rontotta a fizetési morált, jelentős veszteségeket okozva a bankoknak, ez a tilalom 1938-ban feloldásra került, nem utolsósorban azért, mert ekkorra már megerősödtek úgy anyagilag a birtokok tulajdonosai a háborús konjunktúrának köszönhetően, hogy jóval nagyobb arányban voltak fizetőképesek, mint pár évvel korábban.

6. Összegzés

Az első világháború utáni inflációt 1924-ben lezáró pénzügyi stabilizációt követően ismét elkezdődött a világ pénzügyi centrumát képező országokból történő (külföldi) forrásbevonás, részben közvetlen hitelek, részben kibocsátott záloglevelek révén. Ez megnövelte az ország kiszolgáltatottságát, ami már 1929-ben jelentkezett, mikor az amerikai hitelezők igyekeztek minél több tőkét hazavonzani, először még a további tőzsdei befektetésekhez, később a tűzoltáshoz. A források bevonása és reálgazdasági szereplőknek (elsősorban nagybirtokosoknak) történő továbbhitelezése nem segítette elő érdemben az ország gazdasági fejlődését, így az 1929-es válság Magyarországon egy gyengén fejlett, mezőgazdaságon alapuló gazdaságot talált. A válság során elsősorban a mezőgazdasági alapanyagok árai estek, így Magyarországnak drasztikusan leestek a devizabevételei. Mivel az országnak a Monarchiától örökölt államadósság, a népszövetségi kölcsön és az 1925-ben kezdődött rohamos reálgazdasági eladósodás következtében egyre növekvő adósságszolgálatot kellett teljesítenie, megkerülhetetlen volt a devizabevételek és kifizetési kötelezettségek közötti szakadék kezelése. Ezt a Magyar Nemzeti Bank kezdetben kölcsönfelvétellel igyekezett orvosolni, de ezek a lehe-

tőségek hamar befagytak, így a magyar kormány rákényszerült a transzfermoratórium bevezetésére. Ez lényegében egy, a külföld felé való államcsőddel volt egyenértékű, ami lehetetlenné tett bármiféle további forrásbevonást. A jelzáloghitelezési üzletág, belső tőkehiány miatt, a háború végéig (a hiperinflációig) már csak a meglévő állomány kezeléséről szolt, új hitelek nyújtására érdemi mértékben nem volt lehetőség, vagyis a tevékenység 1931-ben lényegében véget ért.

A devizában történő adósságszolgálat ellehetetlenüléséből nem feltétlenül következően, a kormány szükségesnek érezte az adós gazdák védelmét is a nekik hitelező bankokkal szemben, jelentősen megnehezítve, sok esetben ellehetetlenítve a jelzálogkölcsök fedezetül szolgáló birtokok elkobzását. Ezzel egyrészt közvetlenül is kárt okoztak a bankoknak, másrészt az intézkedések tovább rontották a fizetési morált, amit közvetett károkozásnak tekinthetünk. Ez az első példa a modern magyar gazdaságtörténetben, mikor állami intézkedések révén kiemelésre került egy réteg, amelyik megvédésre kerül attól, hogy vállalnia kelljen korábbi kockázatvállalásának negatív következményeit, helyt kellene állnia a teljes, felvett adósságáért. (Addig ilyenre inkább csak implicit módon került sor, pl. az első világháború okozta infláció következtében, nem közvetlen állami intézkedésekkel.) A válság súlyosan érintette az ipart is, számos dolgozó vált munkanélkülivé, az ő megsegítésükre azonban a kormány nem tett érdemi lépéseket. Ezt gazdaságilag magyarázza, bár erkölcsileg némileg vitatható meggondolás, hogy a gazdaadósokat is a bankok rovására segítette meg az állam, a „mentőakció” nem igényelt komolyabb állami anyagi eszközöket. Ilyen lehetőség más rétegek megsegítésére a jogállam még súlyosabb megsértése nélkül nem állt rendelkezésre.

Az 1938-as győri program meghirdetését követően gazdasági konjunktúráról beszélhetünk, ami elsősorban a gazdavédelmi intézkedések feloldását tette lehetővé. Bár a külföldi adósok képviselőivel is történt valamiféle megegyezés, érdemi adósságvisszafizetésre a háború utánig nem került sor. Anyagilag a társadalom egy vékony szelete nyert azzal, hogy a felvett adósság egy részét nem kellett visszafizetni – nagy kérdés ennek erkölcsi megítélése. A háború utáni események pedig minden nyereséget rövid távúvá minősítettek át: a hiperinfláció mindenféle pénzbeli nyereséget nullázott, a „földreform” pedig az esetleg reáliákban megnyilvánuló hasznokat.

JEGYZETEK / NOTES

1. Tomka Béla (1996): A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836-1947), Gondolat. Budapest. p. 132, 62. oldal.
2. Szádeczky-Kardoss Tibor (1928): A magyarországi pénzintézetek fejlődése, Budapest, R. Gergely Bookseller, p. 212, 39. oldal.
3. Tomka (1996) 78. oldal.
4. A M. kir. Kormány 1923-1925. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Budapest, 1928, 195-196. oldal, idézi Botos János (2002): A magyarországi jelzálog-hitelezés másfél évszázada, p. 252, 70. oldal.
5. Ennek a helyzetnek némileg analógiája a közelmúltból, igaz, még sokkal drasztikusabb számokkal: a 3 legnagyobb izlandi bank hitelállománya a 2008-as válság eszkalálódásakor az izlandi GDP tízszeresére rúgott, elsősorban az Egyesült Királyságban és Hollandiában gyűjtött betétekből finanszírozva azt. Az izlandi állam aztán hagyta csődbe menni ezeket a bankokat, mivel tulajdonképpen nem volt más választása. A betéteket a saját államaik kártalanították, amelyek ezeket az összegeket követelik az izlandi államtól – egyelőre nem sok reménnyel. Az analógia annyiból viszont nem áll fenn, hogy míg az izlandi bankok felelősnek mondhatók a kialakult helyzetért, a csődjükért, a magyarországi bankokat a háború, illetve a fiskális politika (vagyis: önhibájukon kívüli körülmények) sodorta lényegében fizetésképtelen helyzetbe.
6. Míg Nagy-Britannia 4 éven keresztül állt hadban, az Egyesült Államok csak alig több, mint egy évig (1917 októberétől). A háborús tehertertelek mértékeit jelzi, hogy az USA le sem tért az aranystandardról, és a paritást sem változtatta meg. A háború végére Nagy-Britannia közel 5 milliárd dollárral tartozott az USA-nak. (Eichengreen, Barry – Mehl, Arnauld – Chițu, Livia: A világ valutarendszere. Múlt, jelen és jövő. Pallas Athéné Könyvkiadó. Budapest. p. 270. (47-48. o.))
7. Berend T. Iván – Ránki György (1966): Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919 – 1929, Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 498. 172. oldal
8. Botos (2002), 148-149. oldalak.
9. Botos (2002), 56. oldal.
10. Egy bankostrom során jelentkező betétkifizetési igényeket egy normálisan működő bank soha nem tudja kielégíteni, mivel a betétek töredékét tartja csak a pénztárában. Honnan tudná a betéti kamatokat kitermelni, ha nem hitelezné ki, vagy fektetné be magasabb kamattal / hozammal?
11. Az Imrédy Béla által kidolgozott és Darányi Kálmán miniszterelnök által 1938. március 5-én, Győrben bejelentett 1 milliárd pengős, elvben hadseregfejlesztési program, valójában gazdasági akcióterv évében a magyar bankjegyforgalom 863 millió pengő volt. Maga a program tehát hatalmas tőkeinjekciót jelentett a gazdaságnak (még ha az 1 milliárdos kiadást 5 évre is tervezték), amelyhez a forrást a magyar állam lényegében a Magyar Nemzeti Bank fedezetlen bankjegykibocsátásai révén szerezte meg. A Magyar Nemzeti Bank számára előírt ércfedezeti tartalék kötelező minimális szintje először 24%-ra csökkent, 1938-ban pedig teljesen eltörlésre került.

12. dr. Tunyoghi Szűcs Kálmán: A gazdatartozásokról szóló hatályos rendeletek összeállítása (szerk.), Tébe kiadóvállalata M. Sz. Budapest, é.n. Tébe Könyvtár 87. szám (idézi: Nagy (1972), 29. oldal)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván – Ránki György (1966): Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919 – 1929, Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 498.
- Berend T. Iván – Ránki György (1974): Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről. Magvető. Budapest. p. 669.
- Botos János (1991): A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Láng Kiadó. Budapest. p. 150.
- Botos János (2002): A magyarországi jelzálog-hitelezés másfél évszázada. Szaktudás Kiadó Ház. p 252.
- Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között: a félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. p. 387.
- Eichengreen, Barry – Mehl, Arnauld – Chițu, Livia: A világ valutarendszere. Múlt, jelen és jövő. Pallas Athéné Könyvkiadó. Budapest. p. 270.
- A M. kir. kormány 1923-1925. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Budapest, 1928, 195-196. oldal
- Nagy László József (1972): A záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló törlesztési kölcsön és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon. 8. rész: A szükségjogi intézkedések éve. Magyar Nemzeti Bank. Budapest p. 188.
- Popovics Sándor (1926): A pénz sorsa a háborúban. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. p. 157.
- Statisztikai évkönyvek, 1925-1944, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1928: A magyarországi pénzintézetek fejlődése, R. Gergely Bookseller, Budapest, p. 212
- Tallós György (1991): Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből: 1867-1948. Magyar Hitel Bank, Budapest, p. 152.
- Tomka Béla (1996): A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836-1947), Gondolat. Budapest. p. 132
- dr. Tunyoghi Szűcs Kálmán é.n.: A gazdatartozásokról szóló hatályos rendeletek összeállítása (szerk.), Tébe kiadóvállalata M. Sz. Budapest, Tébe Könyvtár 87. szám

SZABÓ Pál^{6*}, SZILÁGYI Ferenc^{7}, GERA Anna^{8***}**

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális
Tudományi Tanszék, Budapest
Eötvös Loránd University Department
of Regional Science, Budapest

**Partium Keresztény Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nagyvárad
Partium Christian University Faculty of Economics
and Social Sciences, Oradea

***Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális
Tudományi Tanszék, Budapest
Eötvös Loránd University Department
of Regional Science, Budapest

**ÉLELMISZER KISKERESKEDELMI LÁNCOK ÉS
HELYI TERMÉKEK KAPCSOLATÁNAK LEHETŐSÉGEI
A POSZTSZOCIALISTA TÉRSÉGBEN**

POSSIBILITIES OF RELATIONSHIP WITH FOOD RETAIL CHAINS AND LOCAL
PRODUCTS IN THE POST SOCIALIST AREA

ABSTRACT

In this study, at first, we present some short, somewhat subjective elements of consumption geography that already affect food consumption and retail. Subsequently, the post-socialist region is characterized from the point of view of consumer geography. Then we collected the features of the food retail chains and the relevant issue of the local produce phenomenon, focusing mainly on Hungary and Romania. In the last chapter, we discuss the interplay between these two phenomena. In the post-socialist area, as a result of the improvement in the general income situation, customer aspects have been reevaluated and demand for domestic products has increased. In addition, with the emergence of a market economy and the expansion of entrepreneurial opportunities, the production and distribution of small-scale local products has increased. However, larger companies were no longer silent, and in response, more and more openly advertised local and domestic products appeared in their offer. An overall positive process has started, since it benefits local social interests (consumer demand, etc.), local and global environmental conditions (short-range transport, etc.) and local and national economic interests (viability of local small producers, etc.). The question

6 * PhD; email: szpkact@caesar.elte.hu

7 ** PhD; email: ferenc.szilagyi@partium.rom

8 *** email: geranna@windowslive.com

remains to what extent is this all profitable (is it worth meeting new needs, is it good marketing for them) and to what extent is the increase in corporate social responsibility.

Kulcsszavak: fogyasztás földrajza, élelmiszer kiskereskedelem, helyi termék, multinacionális vállalat, poszt szocialista térség

Keynotes: geography of consumption, food retail, local products, multinational company, post socialist area

1. Bevezetés

A fogyasztás nem valamilyen egyedülálló és absztrakt jelenség, amelyet pillanatnyi igények vezérelnek, hanem olyan komplex mechanizmus, amely kölcsönhatásban van a társadalmi és térbeli környezetével.¹ E jelenség vizsgálata alapján alakult ki a fogyasztásföldrajz, amely e tanulmány keretét is szolgál. Munkánkban először a diszciplína rövid, némileg szubjektív és már az élelmiszerfogyasztást és kiskereskedelmet is érintő egyes elemeit mutatjuk be, majd rátérünk arra a földrajzi közegre, amely vizsgálatunk helyszíne, a poszt szocialista térség. Áttekintő, fogyasztásszempontú jellemzését követően, „felülről nyitva” az elemzést, az élelmiszer kiskereskedelem és láncainak jegyeit szedjük össze, majd „alulról folytatva”, a helyi termékek jelenségének vonatkozó kérdéskörét járjuk körül, főként Magyarországra és Romániára összpontosítva. Az utolsó fejezetben e két jelenség összeérését, találkozását mutatjuk be.

2. Fogyasztásföldrajz és poszt szocialista térség

A fogyasztás jelenségét tudományos oldalról, mindenkori aktuális paradigmái között, a mikroökonómia, a szociológia, a pszichológia, a marketing, a regionális gazdaságtan, a geográfia és a történelemtudomány is vizsgálja.

A fogyasztó első körben egyetlen személynek tekinthető, akinek a háztartási célú javakkal (termékekkel, szolgáltatásokkal) kapcsolatos viselkedése elemezhető. A fogyasztás pedig egy olyan cselekvés, amely a hiányérzetből származó különböző emberi szükségletek kielégítését célozza.² A közgazdaságtanon belül elsősorban a mikroökonómia vizsgálja ezt, ahol a szükséglet, a jószág, a hasznosság, a telítődés, valamint a jövedelem, az ár, a megtakarítás a meghatározó fogalmak. A fogyasztás azonban nem csak gazdasági tartalmú jelenség és nem csak a társadalmi helyzet, jövedelem függvénye, hanem a cselekményre egyaránt hat a fogyasztó értékrendje, szokásai, érzelmi állapota, kulturális közege és egyéb külső befolyásoló tényezők.³ Emiatt a szociológia és a pszichológia is vizsgálják, olyan fogalmakon keresztül, mint hivatkozott fogyasztás, árufetisizmus, szimbolikus érték, jólét-jóllét stb. A fogyasztói kultúrák közötti különbségek jellemzőinek

megismerése révén a fogyasztóra való hatás lehetőségeit, a fogyasztás befolyásolását pedig a marketing kezdte el kutatni, a fogyasztási igényt kielégítő gazdasági egységek szempontjából.

A fogyasztás jelensége maga egy földrajzi környezetben zajlik, ahol a fogyasztó és a jószág között fizikai távolság áll fent, emiatt a fogyasztás regionális gazdaságtani és földrajzi kérdései is elemzések tárgyává váltak, a telephelyválasztástól kezdve a vonzáskörzet, a fogyasztói mobilitás, a szállítási-közlekedési kérdéseken át a területi dimenziókból származó különbségek (fejlett és elmaradott országok, város és falu stb.) feltárásáig. Mindezeket pedig időben visszatekintve is lehet elemezni, történeti fogyasztási kutatások révén.⁴ A jelenségben, ezeken túl, átfogóan a szakpolitikai döntéshozatal is érintett, hiszen szabályozókkal képes a piacot befolyásolni, illetve feladata lehet az alapellátáshoz való hozzáférés biztosítása a lakosság számára.

Az elmúlt évtizedekben a fogyasztás, mint társadalomtudományi jelenség kutatása jelentősen felértékelődött több új tényező hatására. Ez közvetlenül érinti az élelmiszer kiskereskedelmet is.

A kibontakozott globalizációban a transznacionális kereskedelem és a megváltozó fogyasztás révén a fogyasztás földrajzi terei átalakultak és jelentősen kibővültek. A multinacionális vállalatok hatása a helyi fogyasztási rendszerekre, mind a keresleti, mind a kínálati oldalon meghatározó vált. Az átalakuló kínálat a befogadó országban növelheti a kereskedelem koncentrációját, így számos kis, kevésbé tőkeerős cég megszűnhet, ami a helyi ellátás helyzetét ronthatja.⁵ A jelenséggel szemben többféle fogyasztói, illetve lokális, regionális, akár országos szintű szervezetek válaszreakciói is megjelentek, például a helyi termékek, szolgáltatások preferálása, védelme formájában.

Egy másik, szintén a földrajzi térhez erősen kötődő jelenség, hogy az új digitális lehetőségek, az e-kereskedelem, a webáruházak megreformálták az emberek életmenetét és más fogyasztási közeget teremtettek. Lehetőségünk van folyamatosan információt keresni, a döntésekhez ár összehasonlító oldalak útmutatását tudjuk segítségül hívni, a vásárláshoz ki se kell mozdulnunk otthonról, azaz a vásárlás, a fizetés és a termékhez való hozzáfutás kényelmesebbé és egyszerűbbé vált.⁶ Az előrejelzések szerint az élelmiszerek online forgalma pedig öt éven belül túlszárnyalhatja a hagyományos bolti kereskedelmet (<https://www.nielsen.com>).

A környezetvédelmi szempontok mindeközben felerősödtek, s ezzel a fenntartható fogyasztás iránti igény egyre szélesebb körben terjed el. Már 1992-ben, az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia (Rio de Janeiro,) AGENDA 21 dokumentuma önálló fejezetben vázolja fel egy fenntartható fogyasztási modell alapelveit, céljait és eszközeit, benne a környezetkímélő technológiák alkalmazását, illetve a fenntartható termelési és fogyasztási modelleket ösztönzi.⁷ Mind a keresleti, mind a kínálati oldalon jelen van ez: egyrészt a vásárlók egyre nagyobb része keresi az ilyen termékeket, másrészt megjelennek a környezetbarát csomagolások, sőt terjedőben vannak a csomagolásmentes termékeket árusító üzletek is. A fenntartható fogyasztás

esetében pedig a helyi termékek fogyasztása, a nagy távolságú kereskedelem visszaszorítása kiemelt fontosságú. Ezen és más tényezők hatására a fogyasztók gondolkodása, magatartási mintája megváltozott, tudatos változtatáshoz vezetett.⁸

A 20. század végén egyfajta változás történt a területi szempontú fogyasztáskutatásban. Míg kezdetben a gazdaságföldrajzból származó megközelítések domináltak, és a látványosabb fogyasztói terekre összpontosítottak, ekkortól már inkább a kulturális és gazdasági megközelítések széles skálája jellemző, amelyek a fogyasztás társadalmi szubjektivitásait és térbeli jegyeit vizsgálják. A kutatók feltárták, hogy a fogyasztási területek hogyan jönnek létre és állnak egymással kapcsolatban a globálístól a lokálisig. A fogyasztásföldrajz kutatási témákban az élelmiszer árucikkek vizsgálata dominált, majd idővel egyre több árucikk, szolgáltatás bukkant fel.⁹

Összegzően kiemelhetjük, hogy a fogyasztás különbözőségének jelensége nem csak gazdasági, társadalmi, hanem területi dimenziók szerint is fennáll. A regionális földrajzi sajátosságok kiegészülnek a történelmi múlttal (tér és idő) és megkerülhetetlenek egy földrajzi térség vizsgálatakor. Ezek alapján felmerül, hogy miként értelmezhető az európai posztoszocialista térség a fogyasztás, kifejezetten az élelmiszerfogyasztás kapcsán. (Fókuszunk e térségből az Európai Unióhoz csatlakozott országokon van.)

Európában a 20. század végi rendszerváltozást követően egy új fogyasztásföldrajzi térség jelent meg, a posztoszocialista országok köre. Az elmúlt időszak részben hasonlóvá tette őket a „nyugathoz”, részben megmaradt, illetve kialakult egyfajta sajátos karakterük. Ez megfigyelhető az élelmiszer kiskereskedelem és fogyasztás terén is.

Az élelmiszer kulcskérdése ennek a századnak is, mivel globális szinten, az ENSZ jelentése szerint, 2018-ban mintegy 820 millió ember éhezett, azaz nem volt elégséges táplálék, amelyhez hozzáfért volna, és már három éve folyamatosan nőtt a számuk. Európában azonban ez a lakosság kevesebb, mint 2,5%-a volt, bár országszinten a keleti és délkeleti perifériákon egyes országokban a 2,5-5%-ot is elérhette. Ennek ellenére az élelmiszerkérdésben a kontinensen hangsúlyosabb az élelmiszerek eredete, kereskedelme, ára. Ez közösen működik, mivel az Európai Unióban közösségi szakpolitika az agrárpolitika, az integrációs költségvetés közel 40%-ából, többek között azért, hogy a mintegy 500 millió lakójának egészséges, tápláló és megfizethető élelmiszert biztosítson.

Lényeges vonás, hogy a lakossági kereslet alapját jelentő jövedelemben a posztoszocialista országoknak nem sikerült még a felzárkózás: a háztartások nettó átlagjövedelmét nézve a 2018. évi országos ranglistán (euró, Eurostat) az EU országai között csak az adatsor második felében vannak jelen (a 11 posztoszocialista tagállam értékei az EU átlagának 19 és 76%-a között szóródnak), a régi tagállamok közül mindössze Portugália és Görögország jelenik meg közöttük. Ugyanakkor az árak nem magasak e makrotérségben: az Eurostat adatai szerint a posztoszocialista országokban az átlagos élelmiszerárak az EU átlagértéke alatt maradnak, 62 és 97% közöttiek. Körülben Portugália, Spanyolország és az Egyesült Királyság jele-

nik meg mindössze. Ilyen és még más tényezőkből eredően a 2017. évi háztartási kiadások megoszlását (%) tekintve (Eurostat adatok alapján), az élelmiszer részesedésének listáján a legmagasabb értékeket itt találjuk (24,7 és 13% közöttiek), csak Olaszország, Portugália és Görögország keveredik közéjük. Ennek hátterét mutatja, ahogy az élelmiszerek vásárlásánál egy 2005-ös Eurobarometer felmérés adatait feldolgozó tanulmány¹⁰ is rögzíti: az európaiak fogyasztási döntéseinek két legbefolyásosabb tényezője a minőség és az ár, ám míg a régi EU tagállamok esetében az előző, addig az új tagoknál az utóbbi a fontosabb, valamint utóbbiaknál a minőséget megelőzte még a külső megjelenés is. A két országcsoport összevetésénél az is megjelent, hogy az új tagállamok esetében a választást meghatározó tényezőknél az ízt nagyobb, az egészséget pedig kisebb arányban jelölték meg a válaszadók a régi tagállamokhoz viszonyítva. Ugyanakkor az új gondolatok, módszerek stb. térhódítása, esetünkben a nyugatról keletre áramlása, ezen a téren is megfigyelhető. Például mind Magyarországon, mind Romániában megjelentek már az első csomagolásmentes boltok.

3. Az élelmiszer kiskereskedelem és a kiskereskedelmi láncok

Áttérve a kínálati oldalra, megállapítható, hogy egy EU tagállamnál vannak területi specialitások. Ilyen egyrészt az áruk áramlásának szabadságából eredően az integráción belüli országok termékeinek érdemi jelenléte és versenyképes ára. Lényeges ugyanakkor, hogy a létezik a közös jogi szabályozás (EU előírások) például a termékek előállítására, minőségére és forgalmazására, valamint például a kereskedelmi tevékenység állami támogatásának korlátozására. Ezek a megszorítások az integrációba belépett posztszocialista EU országokban is életbe léptek.

Lassan három évtizede piacgazdaság működik ezen országokban, ennek azonban egy keleti, kiszolgáltatottabb verziója, amelyben a külföldi, főként nyugat-európai cégek nagy fokú jelenléte figyelhető meg a kiskereskedelemben, szemben a gyengébb, illetve lassan erősödő hazai cégekkel. Az élelmiszer kiskereskedelmi hálózatok tekintetében is realizálódott: ha az európai országok helyi tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelmi láncainak számát az adott ország 10 legnagyobb lánc vonatkozásában nézzük, akkor e térség országainak java alacsony értékkel bír (1-6 darab között szóródnak az értékek, és a 15 legalacsonyabb értékű ország közül 11 posztszocialista, „karöltve” alacsony népességszámú nyugati országokkal). Más oldalról nézve, a 30 vezető európai kiskereskedelmi cég közül egy sem posztszocialista országbeli gyökerű (<https://www.thebalancesmb.com>). Magyarország esetében például a tíz legnagyobb éves bruttó forgalmú lánc közül hét külföldi, és súlyuk (boltok száma, forgalom) az elmúlt években fokozatosan nő, részben a három hazai cég rovására.¹¹ Románia esetében még gyengébb a szerepük, mindössze két hazai cég jelent meg a 2018. évi ugyanezen listán.

A kiskereskedelmi láncok esetében ugyanakkor feltűnő, hogy posztszocialista országokként el-elter, hogy mely multinacionális cégek hol jelentek meg. Az előbb

említett top listát nézve a Lidl&Kaufland elég sok (10) országban jelen van, míg csak pár országban tevékenykedik például a Metro (5), a Tesco (4), az Aldi, illetve Auchan (3), a Carrefour (2). Váltakozó, hogy melyik cég melyik országban van jelen, például Magyarország és Románia összevetésében ez azt jelenti, hogy a tíz legnagyobb forgalmú cég közül mindkét országban jelen van a Lidl, Metro, Auchan és a Penny Market, míg csak Magyarországon van a TESCO, Spar, Aldi, míg csak Romániában a Kaufland, Carrefour, Profi és Cora.

A multinacionális vállalatok beszerzési politikájának jellemzője a profit-maximalizálás, ezért a nyers-, alap-, illetve értékesítési anyagok és áruk beszerzésénél az árminimum keresése a cél. Emiatt a multikat befogadó országokban nő az élelmiszerek és alapanyagok importja. Az élelmiszerimport növekedése viszont kedvezőtlenül hat a helyi mezőgazdasági és élelmiszeripari termelőkre, feldolgozókra. A versenyhatás következtében kedvező szelekció is kialakulhat a befogadó ország élelmiszergazdaságában. E politika míg kiszolgáltatottá teszi a befogadó ország kisebb élelmiszeripari feldolgozóit, különösen a mezőgazdaságban működő (főként a friss árubeszállító) kisebb cégeket, addig a nagy termelőknek nem rossz ez az értékesítési lehetőség, mert nem kell sok vevővel bajlódniuk és nagyobb volumen biztosít, ezáltal a disztribúciós költség is csökken.¹² Azaz a multinacionális cégek, profitorientációjuk miatt, nagy tételben vásárolnak néhány helyről és több ország üzleteiben terítik az árukat. Ezzel az uniformizálódást erősítik, országtól, térségtől függetlenül próbálják ugyanazon termék fogyasztására rávenni a fogyasztót. Nem áll érdekükben a helyi kistermelőktől való felvásárlás. Ugyanakkor a fogyasztási szokások, ahogy utaltunk rá, megváltoztak. A vásárlók tudatosabbá váltak, és az áron, minőségen, akár környezeti szempontú vásárláson túl, egyre többen keresik a helyi, regionális termékeket, a hazájuk termelőinek, cégeinek termékeit.

4. Helyi termékek, helyi fogyasztási igények

A helyi termék előállítás nem újkeletű, mivel a kezdetektől minden terület a saját maga által előállított terméket fogyasztotta, a térségek önellátásra voltak berendezkedve. A kereskedelem kibontakozása, majd a bolti kiskereskedelem kialakulása, elterjedése révén a nem helyi áruk is a fogyasztás tárgyai lettek. A globalizáció hatására ezek a folyamatok felgyorsultak, kiteljesedtek, és kezdtek a tradicionális termékek eltűnni. A globalizációval szemben kibontakozott lokalizáció viszont magával hozta a helyi termékek újbóli felfedezését és felértékelődését.¹³

A szocialista útra lépett országok esetében ez a folyamat más formát öltött. Az élelmiszertermelést a hazai állami nagyvállalatok és baráti országok hasonló cégei dominálták, a népesség ellátása döntően erre hagyatkozott. A vidéki terekben emellett az önellátás még működött (háztáji), de általában érdemi kiskereskedelmi szintre már nem lépett fel e termékek forgalmazása. Ráadásul visszaszorulóban volt a vidéki lakosok saját termelésű fogyasztása és ezzel egyidejűleg gyors ütemben emelkedett az élelmiszerek szövetkezeti, állami bolti értékesítése. Ezzel jelen-

tősen uniformizálódott az élelmiszerellátás, a helyi termékek gyakorta a saját családi konyhákba szorultak vissza.

A szocialista rendszer elfedte az országok közötti társadalmi, gazdasági különbségeket, mesterséges területi munkamegosztást hozott létre, a rendszerváltozással viszont „felszabadultak” az erőforrások, a régi jelenségek és jellemzőik demokratikus és piacgazdasági viszonyok közé kerültek. A társadalomban kialakuló és szabad utat kapó vállalkozói szabadság, valamint a települések, térségek részéről fellépő új szabad fejlődési utak keresése rányomta bélyegét az élelmiszerelőállításra is. Valahol már a rendszerváltozás előtt, valahol után elkezdett kibontakozni a magán, kis-termelői vagy kisüzemi élelmiszerek előállítása, majd kiskereskedelme, vagy saját, vagy közvetítői értékesítéssel (piacok, termelői piacok, kiskereskedelmi üzletek). Ez a termékkör a szakirodalomban és a köztudatban helyi termékek néven terjedt el.

G. Fekete Éva (2009, 5) szerint a helyi termék fogalmának megközelítése két irányból lehetséges: „egyrésztől a termék helyhez kötöttségét és tájjellegét hangsúlyozva helyi terméknek tekintjük a helyben megtermelt vagy összegyűjtött alapanyagokból, helyben kialakult eljárások (receptek) alkalmazásával, többnyire kisüzemi keretek között előállított, esetleg csomagolásukban is helyi anyagokat, helyi kulturális elemeket felhasználó - ily módon a hely sajátosságait megjelenítő - termékeket... Másrésztől a helyi munkaerővel a helyi kb. 50 km sugarú körön belüli lakossági igényeket kielégítő termékek sorolhatók ebbe a körbe.” A helyi termékek jellemzően élelmiszerek és kézműves technikával előállított használati tárgyak. A lényeges elem ezen a téren a helyi termelés és értékesítés felértékelődése: „a külső behozatal kiváltása, a helyi erőforrások megőrizve hasznosítása, a hozzáadott érték helyi munkaerő általi növelése, a szállítási költségek csökkentése, az egészséges, ellenőrzött eredetű közvetlenül az ismert termelőtől vásárolt termékek fogyasztási szerkezetünkben való növekedése, a helyi kulturális elemek megőrzése, a térségi összetartozás erősítése.”¹⁴

A helyi termékek fejlődési lépcsőfokait Czapp-Domokos-Gera (2019) foglalták össze. Kezdetleges szinten pár termékről van szó, nincs egységes, ismert márka, 1-2 ember foglalkozik vele, nincs állandó vevőkör, csak alkalmi vásárlók vannak. A következő lépcsőfokon már több termelő jelenik meg, szűk körben kezd ismert márka lenni, kialakul egy állandó helyi vevőkör, turistákkal kiegészülve. A fejlett állapotban már több termelő és alkalmazott van, szélesebb körben ismertté vált márka jön létre, kiterjedtebb állandó vevői kör van és megjelenik a webáruház is. Az utolsó lépcsőfok amikor ezeken túl már országszerte ismertté válik a helyi termék és akár megjelenik az üzletláncokban. A témánk szempontjából ez az utolsó lépcsőfok a fontos: feltűnnek-e az élelmiszerkiskereskedelmi láncok üzleteiben a helyi termékek. Ehhez azonban meg kell felelniük az EU előírásainak.¹⁵

A termékekre azonban nem csak előírások és szabványok vonatkoznak az Európai Unióban, hanem a helyi termékek kiemelése és márkavédelme kialakult. Az Európai Unió szellemi tulajdoni hivatala, az EUIPO, évente mintegy 135 ezer védjegyet vesz nyilvántartásba, amelyek minden tagállamban érvényesek és oltalmat

élveznek. A továbbra is létező nemzeti és regionális védjegyeken túl ez a forma az EU szintjére emelhet termékeket: az élelmiszerek, italok esetében bevezettek egy külön minősítést, ahol három különböző logó létezik, amely a földrajzi eredethez kapcsolódik: az oltalom alatt álló eredetmegjelölés, az oltalom alatt álló földrajzi jelzés és a hagyományos különleges termék. Az első olyan élelmiszereket jelöl, amelyeket teljes mértékben egy meghatározott régióban, elismert helyi szaktudással, helyi összetevőkből állítanak elő, és amelyek minőségi jellemzői földrajzi eredetükhöz kötődnek. A második olyan élelmiszereket jelöl, amelyek esetében az előállításnak legalább egy szakasza abban a régióban történt, ahova minőségük és hírnevük kötődik. A harmadik pedig olyan európai minőségi élelmiszer, amelyet hagyományos recept szerint állítottak elő. A posztoszocialista országok esetében számuk még nem olyan sok, a három kategóriában 48 termékkel bíró Lengyelországtól a 11 termékig bíró Romániáig, illetve a 7 termékes Lett-, illetve 1 termékes Észtorszáig terjed a sor (Magyarország 16-tal rendelkezik), ugyanakkor például Olaszország 343, Franciaország 289, de az ezeknél kisebb népességű Spanyolország is 231, Görögország 116 termékkel rendelkezik.

5. Kapcsolódás a két jelenség között

A lakosok sokszor az idővel való spórolás és kényelmi szempontok miatt vásárolnak nagyobb áruházakban, ahol több termék is gyorsan, egyszerűen beszerezhető. Ugyanakkor itt nem jutnak hozzá, vagy csak kisebb mértékben a helyi termékekhez. (Az élelmiszer-kiskereskedelem globalizációjának legfőbb kárvallottjai a helyi kisbeszállítók.) Ezekért a termékekért elmenni egy-egy piacra nehézkes lehet, másrészt a netes rendelés (webáruház) akár körülményessé válhat (mikor érkezik a termék stb.). Ezekre lenne egyfajta megoldás, a vásárlók számára, ha a nagyobb üzletláncok esetében is be tudnának regionálisan épülni az élelmiszerüzletek kínálatába helyi termékek. Ugyanakkor ilyen esetben a „befogadó” cég több komoly elvárásának kell megfelelniük (az előbbieken leírt helyi termék lépcsőfokainak utolsó elemeként jelenhet ez meg). Egy sikeres beszállító megfelelő mennyiségben, megfelelő minőségben, megfelelő időben és megfelelő áron értékesít.¹⁶ Ezen túl a termékük más országokba is eljuthat, ami újabb kihívást jelenthet (pl. a csomagolásnál). Ennek kapcsán azonban már nem minden kisebb cég lépi meg, vagy tudja meglépni az utolsó lépcsőfokot, s így inkább megmarad saját értékesítési formájában és szűkebb fogyasztási körzetben. Erre is többféle megoldás van (ld. pl. Györe et al. 2009). Kérdés az is persze, hogy fel tudja-e, akarja-e vállalni egy multinacionális cég azt, hogy országonként vagy akár országrészenként egyedi kínálatot is teremtsen. Fogyasztói igény van rá, de kérdés, hogy elegendő súlyú ez a hatékonyság és a generális profitorientáció tükrében. Más utat jelenthet, ha a multinacionális cégekkel szemben egyre inkább elsorvadó posztoszocialista országbeli üzletek, üzletláncok próbálnák ezen termékínálatukat erősíteni, és így megcélozni egyfajta vevőkört.

Külön szálát jelent e témában, hogy Kelet-Közép-Európában a történelmi folyamatok eredményeként a nemzeti kötődés erős, ami akár a hazai termékek kiemelt fogyasztása révén is megnyilvánulhat. Ez azonban alacsony jövedelmi szint és olcsóbb import tömegtermékek esetén felülíródhat. A helyi kötődés már változóbb lehet, de mindenképp realizálódik szintén idővel a helyi termékek fogyasztása esetében.

2019. karácsonya előtt a SPAR cég egyes budapesti és vidéki üzleteiben megkezdte a Magyar Máltai Szeretetszolgálat élelmiszereinek, konkrétan helyi termékeknek forgalmazását, amelyek a jótékonyági szervezet pátyi és gyulai műhelyeiben készültek. Ez az a hír, amely – bár a cég és a szervezet már régóta együttműködik adománygyűjtésben, így nem egy újdonság a kapcsolódás – mutatja, hogy lokálisan lehet mozgástere alkalmanként még a multinacionális cégek egyes üzleteinek, üzletcsoportjainak, másrésről pedig a helyi termékeknek lehet alkalmanként lehetősége felkerülni ilyen üzletek polcaira is.

A másik változás, hogy egyre több üzletlánc próbál figyelmet fordítani a vásárlók nemzeti érzésére is. Megjelentek azok a megkülönböztetések egyes termékeken, jelölések a polcokon, amelyek feltűntetik a vásárló számára, hogy hazai cég állítja elő a terméket. Ennek jó példája a Lidl, amely mindkét vizsgált országban megkülönböztető jelzést vezetett be: Magyarországon a „Hazánk kincsei”, Romániában „Camara Noastra - Pofta de Romania” logó alatt tehet több hazai terméket megvásárolni.

A Hazánk Kincsei márkát a hagyományos magyar ízvilágú termékek, közel 40 darab, testesítik meg, és a Lidl Magyarország saját fejlesztéseként 2017 augusztusában került bevezetésre. A Hazánk Kincsei márka esetében meghatározó a magyar származás, gyártás és eredet. A termékek beszállítói csaknem az ország minden tájáról biztosítják a termékek utánpótlását. A Lidl álláspontja szerint: „A Hazánk Kincsei márka megkönnyíti a vásárlók választását és biztosítja, hogy a vásárlók magyar termékeket vegyenek le a polcokról. A termékek csomagolása is egyedi, amely a magyar népmesék világát idézi...” (www.lidl.hu) Romániában hasonló szemléletben, hazai, szintén közel 40 termék, hazai beszállítóktól van jelen a Lidl kínálatában (www.lidl.ro). Romániai példa még, hogy a Kaufland üzletlánc esetében szintén külön megjelölésre kerülnek a polcokon, nem csak az árun, hogy romániai termékek vannak felkínálva vásárlásra.

Az előbbi részben leírt EU védjegyes forma kedvező termék az élelmiszer kiskereskedelmi láncoknak, mivel egyrészt hordozza a hazai termék jelleget, másrészt általában megfigyelhető nagyüzemi előállítás miatt érdemi mennyiségben vásárolható és teríthető hálózaton belül. A transznacionális jelleg pedig az ilyen címkés termékek európai bolthálózatban való terítésével megvalósul. Nem minden hálózat él ezzel a lehetőséggel.

Románia esetében ez az egész téma még összetettebb, mivel a jelentős magyar kisebbség is jelen van a „piacon”, mint helyi magyar termékek előállítója, valamint mint fogyasztó is, sőt, magyar érdekeltségű üzletek, illetve helyi termékeket

árusító magyar boltok (pl. Erdélyi Magyar Gazdák) is jelen vannak. Ebből eredően több romániai nagy üzletlánc boltjaiban találunk helyi magyar (erdélyi, partiumi stb.) termékeket, illetve valahol külön sarkot rendeztek be a magyar termékeknek, magyar feliratokkal. Ezen túl egyes üzletláncok boltjai (amely városokban számottevő a magyarok aránya) külön magyar feliratokkal is ellátják a termékcsoportok polcait, ami komoly gesztus, mivel a román feliratokat is értik a helyi magyar lakosok. Mindezek mutatják a piaci szempontok, profitorientáció és a helyi viszonyok közötti kapcsolatok fontosságát.

A helyi termékek pozícióját erősíti, hogy a 2010-es évek közepén több európai uniós tagállam fogyasztói is panaszkodtak arra, hogy egyes termékeket más minőségben kínálnak nekik odahaza, mint más tagállamokban, holott a márkanév azonos, és a csomagolás is egyforma vagy nagyon hasonló. A fogyasztóknak a termékek összetételével kapcsolatos félrevezetése az illetékes hatóságok egyedi értékelése alapján az Európai Unió joga által tiltott tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatnak minősíthető, egy új szabály ugyanakkor elismeri, hogy a cégek az azonos márkanévű termékeiket jogos és objektív szempontok alapján hozzáigazíthatják az egyes földrajzi területek piacaihoz. A Bizottság közlése szerint a Bizottság Közös Kutatóközpontja által elvégzett 2019-es vizsgálat nem talált arra utaló jelet, hogy a termékek közötti különbségek területi alapon jól követhető mintázatot mutatnának (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/QANDA_19_3333).

6. Zárószó

A változó élelmiszerfogyasztási igények újabb változásokat indítottak el az elmúlt években a kiskereskedelmi piacon. Ezek közül a területi kérdéskörhöz közel áll a helyi, regionális és hazai termékek változó viszonya a multinacionális élelmiszer kiskereskedelmi láncokhoz, kifejezetten tágabb térségünkben. Kelet-Közép-Európában a rendszerváltozás után új fogyasztói tér alakult ki, amely több elemében eltér a nyugat-európaiától. Ennek érintett fontos dimenziói a vásárlói döntések szempontjainak különbözősége, a korábbi uniformizálódás miatti szerényebb lokális termékínálat és a nyugati multinacionális élelmiszer kiskereskedelmi cégek térhódítása. Ugyanakkor idővel, többek között az általános jövedelmi helyzet javulása miatt, ártértékelődtek a vásárlói szempontok és a hazai termékek iránti kereslet fokozódott. Emellett a piacgazdaság kibontakozásával, a vállalkozói lehetőségek bővülésével a kis volumenű helyi termékek előállítása és forgalmazása fellendült. Mindemellett már nem mehettek el szótlánul a nagyobb cégek sem, válaszreakcióként egyre több esetben figyelhető meg a nyíltan hirdetett helyi és hazai termékek megjelenése kínálatukban. A jelenség sokoldalú, szövevényes belső üzleti viszonyaira üzleti okok miatt kevésbé gyűjthetők egzakt információk, csak a logikus eszmefuttatások maradnak, ugyanakkor a különböző közvetett információkból lehet megállapításokat tenni. Ami ezekből kirajzolódik, hogy megindult egy összességében pozitívnak ítélt folyamat, mivel mind a lokális társadalmi érdekek (fogyasztói igény stb.), mind

a lokális és globális környezeti viszonyok (kis hatótávolságú szállítás stb.), mind a helyi és nemzetgazdasági érdekek (helyi kistermelők életképessége stb.) előnyére válik. Kérdésként az marad, hogy ez az egész mennyiben profitorientált (új igények kielégítése megéri-e, jó marketing számukra) és mennyiben a cégek társadalmi felelősségvállalásának fokozódása?

JEGYZETEK / NOTES

1. Kozák Ákos (2010): A településtípus és a regionalitás összefüggései a fogyasztással és fogyasztói életstílussal. *Tér és Társadalom* 2010/4. szám. pp. 143-219.
2. Székely Mózes (2011): A fogyasztói magatartás alapjai. In: Csutora Mónika-Hofmeister Tóth Á. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései*. Szöveggyűjtemény Corvinus Egyetem. Budapest. pp. 29-52.
3. Hetesi Erzsébet (2004): A fogyasztás szociológiája. In: Czagány, László, Garai, László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. JATEPress Kiadó, Szeged. pp. 267-281.
4. Gyáni Gábor (2008): A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. *Historiográfiai vázlat. Múltunk - politikatörténeti folyóirat* 2008/3. szám. pp. 4-16.
5. Györe D.–Juhász A.–Kartali J.–König G.–Kürthy Gy.–Kürti A.–Stauder M. (2009): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem struktúrája, különös tekintettel a kistermelők értékesítési lehetőségeire. *Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest*.
6. Fehér András (2018): A digitális élelmiszer-fogyasztó jellemzői. *Közép-Európai Közlemények*. 2018/3. szám. pp. 93-104.
7. Valkó László (2003): *Fenntartható/környezetbarát fogyasztás és a magyar lakosság környezeti tudata*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet, Budapest.
8. Töröcsik Mária (2011): *Fogyasztói magatartás. Insight, trendek, vásárlók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
9. Mansvelt, Juliana (2005): *Geographies of Consumption*. SAGE Publications Ltd.
10. Gáti Annamária (2009): *Tudatos fogyasztás. Az élelmiszervásárlás és a fogyasztói szokások változása*. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés, Budapest.
11. Szabó Pál-Kabai Gergeky-Fekete Károly (2019): A magyarországi kiskereskedelmi élelmiszerellátás főbb jellemzői és az aprófalvak ellátási problémái, lehetőségei a 21. században. *Tér-Gazdaság-Ember*. 2019/2-3. szám. pp. 205-229.
12. Györe D.–Juhász A.–Kartali J.–König G.–Kürthy Gy.–Kürti A.–Stauder M. (2009)
13. Burka Nikolett Zsuzsanna (2017): A hidegen sajtolt tökmagolaj, mint helyi termék szerepe a térségi fejlődési folyamatokban. *E-Conom* 2017/2. szám. pp. 32-45.
14. G. Fekete Éva (2009): *Helyi termékek előállítása és értékesítése a Zala Termálparkjában*. Kutatási zárótanulmány.
15. Czapp Nikolett-Domokos Csenge-Gera Anna (2019): *Helyi termék, mint a periférikus térségek identitásképző és településmarketing eszköze*. In: *Közzáz diáktudós. Verseny*,

- életmód, identitás. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. pp. 125-137.
16. Györe D.–Juhász A.–Kartali J.–König G.–Kürthy Gy.–Kürti A.–Stauder M. (2009)

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Burka Nikolett Zsuzsanna (2017): A hidegen sajtolt tökmagolaj, mint helyi termék szerepe a térségi fejlődési folyamatokban. E-Conom 2017/2. szám. pp. 32-45.
- Czapp Nikolett-Domokos Csenge-Gera Anna (2019): Helyi termék, mint a periférikus térségek identitásképző és településmarketing eszköze. In: Közgáz diáktudós. Verseny, életmód, identitás. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. pp. 125-137.
- Fehér András (2018): A digitális élelmiszer-fogyasztó jellemzői. Közép-Európai Közlemények. 2018/3. szám. pp. 93-104.
- G. Fekete Éva (2009): Helyi termékek előállítása és értékesítése a Zala Termárvölgyében. Kutatási zárótanulmány.
- Gáti Annamária (2009): Tudatos fogyasztás. Az élelmiszervásárlás és a fogyasztói szokások változása. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés, Budapest.
- Gyáni Gábor (2008): A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. Múltunk - politikatörténeti folyóirat 2008/3. pp. 4-16.
- Györe D.–Juhász A.–Kartali J.–König G.–Kürthy Gy.–Kürti A.–Stauder M. (2009): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem struktúrája, különös tekintettel a kistermelők értékesítési lehetőségeire. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Hetesi Erzsébet (2004): A fogyasztás szociológiája. In: Czagány, László, Garai, László (szerk.): A szociális identitás, az információ és a piac. JATEPress Kiadó, Szeged. pp. 267-281.
- Kozák Ákos (2010): A településtípus és a regionalitás összefüggései a fogyasztással és fogyasztói életstílussal. Tér és Társadalom 2010/4. szám. pp. 143–219. old.
- Mansvelt, Juliana (2005): Geographies of Consumption. SAGE Publications Ltd.
- Szabó Pál-Kabai Gergeky-Fekete Károly (2019): A magyarországi kiskereskedelmi élelmiszerellátás főbb jellemzői és az aprófalvak ellátási problémái, lehetőségei a 21. században. Tér-Gazdaság-Ember. 2019/2-3. szám. pp. 205-229.
- Székely Mózes (2011): A fogyasztói magatartás alapjai. In: Csutora Mónika-Hofmeister Tóth Á. (szerk.): Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései. Szöveggyűjtemény
- Corvinus Egyetem. Budapest. pp. 29-52.
- Töröcsik Mária (2011): Fogyasztói magatartás. Insight, trendek, vásárlók. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Valkó László (2003): Fenntartható/környezetbarát fogyasztás és a magyar lakosság környezeti tudata. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet, Budapest.

BÁNKUTI Gyöngyi⁹

Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar,
Módszertani Intézet, Kaposvár
Kaposvár University, Faculty of Economical Sciences,
Institute of Methodology, Kaposvár

**KÍSÉRLETI ÚJ TÍPUSÚ MATEMATIKA OKTATÁS
A KAPOSVÁRI EGYETEMEN¹⁰**

NEW STYLE PILOT CALCULUS COURSE AT KAPOSVÁR UNIVERSITY

ABSTRACT

This publication is about an educational experiment in connection with teaching Calculus for first-year students of “Finance” and “Commerce and Marketing” of Kaposvár University in the framework of an EFOP project. Such experiments are more common in tertiary and secondary education, less at the university level. The literature review was about two fields. Studying the Hungarian educational experiences, statistics and the possible educational techniques, methodologies, worldwide. Based on them we wanted to plan the implementation of the pilot course, to find which methodologies are proper, achievable for us, match our situation, support our goals. We invited second-, third-year students to be mentors to help the students not only in the professional problems but support the cooperative learning process, the communication, team building, creativity, mentality change of the students. Our main goal was wider than to teach mathematical algorithms more efficient but improve the creativity, problem-solving skills, the braveness of the students to face new challenges. To use the internet in English and use the information, techniques with critics. In the course implementation part, a very detailed explanation of the pilot course takes place, with pictures, examples. In conclusion, the advantages and the problematic parts of the educational experiment are listed.

Summarized, we can state, nowadays because of the changed mentality of the students and the newly available techniques, such educational experiences are important to establish new, efficient ways of teaching not only mathematics but improve the general problem-solving skill of the students. We consider, maybe we took only a small, but important step, but definitely in the right direction!

Kulcsszavak: Oktatási kísérlet, Kalkulus,- Analízis pilot oktatása, Interrogatív előadás, kooperatív oktatási technika, Komputer algebrai program használat

9 PhD.; email: bankuti.gyongyi@ke.hu

10 A publikáció az EFOP-3.6.1-16-2016-00007-es azonosítószámú „Intelligens szakosodási program a Kaposvári Egyetemen” című program támogatásával készült

az oktatásban, Geogebra, Online kalkulátorok, Probléma megoldás, Hallgatói mentalitásváltoztatás,

Keeynotes: Teaching experiences, Teaching Calculus, Analysis, Interrogative teaching technique, Cooperative teaching technique, *Computer Algebra* Systems (CAS) in Mathematical Classrooms, Online calculators, problem solving, Changing mentality of the students,

1. Bevezetés

A Kaposvári Egyetem „Intelligens szakosodási program a Kaposvári Egyetemen” pályázati támogatás keretében zajló „Kísérleti kooperatív közösségi matematikaoktatás és elemzése” projektjének keretében előkészítő kutatás és kísérleti oktatás zajlott a kalkulus tárgy keretében a 2018-19-es tanév őszi félévében. Jelen publikációban ezen kurzus eredményeit kívánjuk összesíteni, publicitást adni nekik.

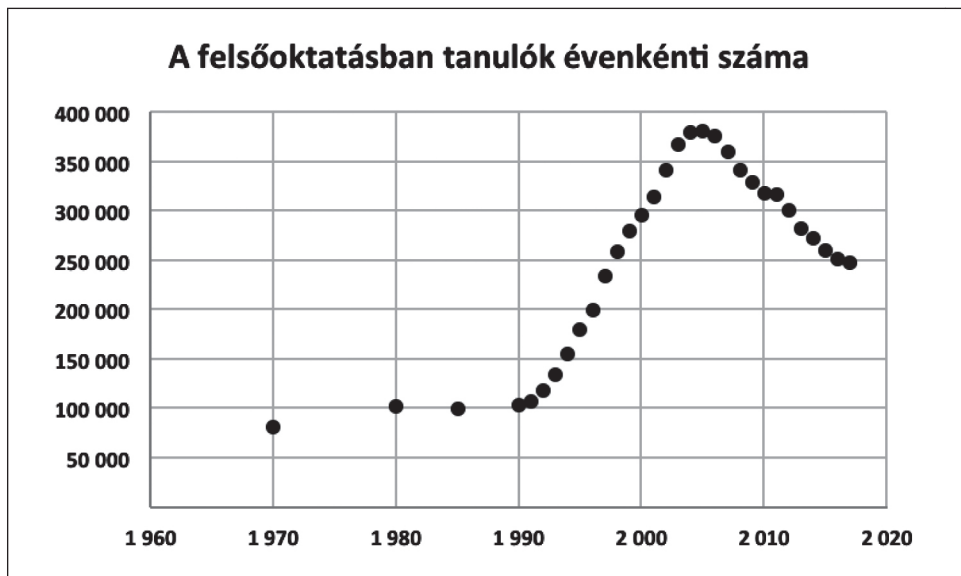
2. Helyzetelemzés, irodalomkutatás a magyarországi tapasztalatokról

Sokat halljuk, a médiában is, hogy gond van általában az oktatásunkkal, és azon belül a matematikaoktatással. Külföldi jógyakorlatokat is szokás példaként említeni. Azonban mind ezek általában a közoktatásra, az általános és a középiskolára korlátozódnak. Nemcsak általános nézet, hogy egyetemen már felnőtt emberek tanulnak, akiknek oktatásában a módszertan nem olyan fontos, de a követelményekben is ez tükröződik. A szabályok szerint egyetemi oktatóknak nem szükséges pedagógiai végzettséggel rendelkeznie. Felmérések szerint az egyetemi oktatók felének nincs pedagógiai végzettsége.¹ Azonban napjainkban több változás is zajlott. Nemcsak olyan új technológiák láttak napvilágot, melyek integrálása az oktatásba értő kezeket és gyakorlati kísérleteket igényel, hanem a felsőoktatásba kerülők összetétele is megváltozott. Ennek oka főképp a felvettek számának jelentős növekedése, melyet az 1. ábra mutat.

Látható, hogy a felsőoktatásban tanulók száma a rendszerváltás előtti szinthez képest 2006-ra majdnem megnégyszereződött, ahonnan napjainkra körülbelül két és félszeresére csökkent. A fizetős hallgatók a minimális pontszámok elérésével, vagyis minimális előképzettséggel a mai napig bekerülhetnek.

Elsődleges célunk volt Magyarországi, közelmúltban zajlott Kalkulus pilotoktatási tapasztalatokat valamint statisztikákat és azokból levont következtetéseket megismerni. Ilyeneket leginkább a Budapesti Gazdasági Egyetem publikációi között találtunk, melyeket oktatásunk és hallgatóink felkészültségének hasonlósága miatt relevánsnak is ítéltünk. Sok azonos képzés zajlik, náluk azonban nagyobb hallgatói létszámmal, mely statisztikailag jobban elemezhető.

1. ábra: A felsőoktatásban tanulók évenkénti száma 1970/71-től 2017/18-ig
Figure 1: Number of students studying in higher education in Hungary from 1970/71 – 2017/18

Forrás: Az oktatási hivatal www.oktatas.hu weboldalának adatai alapján saját szerkesztés https://www.oktatas.hu/felsooktataskozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozzetetele/felsooktatasi_statistikak

A hasonló hallgatói felkészültséget a felvételi ponthatárok hasonlóságával támaszthatjuk alá, mely ugyan a minimális, nem az átlagos felvételi pontokat jelenti, de azért jellemző. Utolsósorban azért ezen publikációkat használtuk, mivel részükről voltak elérhetőek nemcsak kérdőíves információszerezés statisztikái, hanem oktatási kísérletek leírása, következtetések is és számos publikáció állításai összeesengtek saját tapasztalatainkkal meglátásainkkal. Egy 2018-as publikációjuk szerint: „Ettől a tanévtől karunkon megszűnt az államilag finanszírozott hallgatói státusz, ami azt jelenti, hogy a felvételi ponthatárt le kellett szállítanunk ahhoz, hogy a főiskola, illetve a kar finanszírozható legyen. Ebből adódóan, a hallgatói összetétel igen vegyes, és ahogy az első matematika vizsgák eredményei, illetve aláírás megtagadási arányok jelzik, valóban radikális módszertani megújodásra van szükség a sikeres munkához”²² Úgy véljük, különösen hallgatóinknak, de oktatóinknak is kedvezőbb lenne, munkánkat sokkal hatékonyabban, kevesebb konfliktussal tudnánk végezni, ha a bemeneti oldalon valódi tudásszűrés, régebbi nevén felvételi működne.”²³ Írták

Egy doktori értekezés szerint a legtöbb felsőoktatási intézmény ezt tapasztalta, ezért indultak el akkoriban a felzárkóztató, szintrehozó matematika kurzusok: „Magyarországon, 2009 őszén a Budapesti Műszaki Egyetem kezdeményezésé-

ben lezajlott egy reprezentatív felmérés, melyben több felsőoktatási intézmény is bekapcsolódott. „Az eredmény lehangoló” volt, mondták a szervezők. A felsőoktatási intézmények arra a következtetésre jutottak, hogy felzárkóztató, szintemelő, fejlesztő kurzusokat szükséges indítaniuk. Alátámasztja azt a véleményünket, hogy a matematikai alapok elsajátítása nem zárul le a középfokú oktatás befejeztével, áthúzódik a felsőoktatásba. Az egyetemeken, főiskolán matematikát oktatóknak a szakdidaktikában valamilyen szinten jártasnak kell lenniük.”⁷⁴

Az új eszközök bevezetése területen az alábbi megjegyzés miatt igyekeztünk körültekintően megtervezni kurzusunkat. „A hallgatók örülnének az élményalapú oktatásnak, és az életszerű feladatoknak, a tanári támogatásnak, de az IT eszközök alkalmazásában bizonytalanok, inkább elutasítóak. A csoportmunkát ezekből a tantárgyakból nem kedvelik.”⁷⁵

Fenti állítások alátámasztották kutatásunk, oktatási kísérletünk létjogosultságát, hogy fontos a matematika oktatás megújítása, szakdidaktikai megtervezése. A helyzetelemzés állításait saját tapasztalataink is alátámasztották, kivéve az IT eszközök elutasítását, melyet mi nem tapasztaltunk, pedig évek óta Maple-el illetve Geogebra-val dolgoztunk. Fenti tapasztalat körültekintővé tett bennünket, további szakirodalom kutatásra, újabb módszerek felkutatására és a legmegfelelőbbek kiválasztására ösztönzött bennünket, mivel kooperatívan, csoport munkában, – teljes félévben fix kooperatív csoportokkal – még nem dolgoztunk a hallgatókkal.

3. Irodalomkutatás az oktatási módszerekről

Párhuzamosan a magyar helyzet, gyakorlat tapasztalatainak megismerésével hallgatók bevonásával is kutattuk az új módszereket, nemcsak a módszertanra, de a technikákra, (online gyakoroltatók, online kurzusok) is fókuszálva. Az előző fejezetben részletezett okok miatt kiemelten kezeltük a kooperatív oktatási technikák megismerését, a megfelelő kiválasztását. Alaposságunkat ezen a területen a BGE tapasztalatain kívül az is indokolta, hogy ebben volt a legkevesebb tapasztalatunk, ez egyetemi szinten - sajnos – főleg a matematikaoktatásban nem eléggé elterjedt. Ezért nemcsak nagyszámú szakirodalmat tekintettünk át, de külső szakértőt is bevontunk a kooperativitás tervezésébe, kivitelezésébe szaktanácsadóként. Legnagyobb haszonnal, alapossággal éppen az ő saját, illetve másokkal közösen írt kézikönyveit, publikációit forgattuk, vettük alapul.^{6,7,8} Ezek mellett a matematika oktatására potenciálisan alkalmas technikákat kerestünk és alkalmazhatóságukat elemeztük. Hat elterjedt, releváns módszert választottunk ki vizsgálatunk tárgyaként. Az első ötöt Slavin összegző műve⁹ tekintette említésre méltónak. Ebben a „Student-Teams Achievement Division (STAD) módszer”¹⁰ mellett a Team-Games-Tournament (TGT)¹¹ a Cooperative Integrált Reading and Composition (CIRC),¹² és a Team Assisted Individualization (TAI),¹³ valamint a JIGSAW¹⁴ módszereket ismertük meg.” Ezek mellett a „Probléma-alapú tanulás” (PBL)¹⁵ módszertanát tartottuk még vizsgálatra érdemesnek.

Sajnos azonban a komplex technikákat (nemcsak a szűk időkeretek miatt) nem találtuk (teljes módszertani részletességgel történő megvalósítással) egyetemi keretek között is megvalósíthatónak. Helyette apró technikákból válogattunk. Ezek egyike a „kooperatív előadás”. Ennek technikája a leendő előadást összefoglaló kérdések előzetes megjelenítése és óra végén csoportokban történő szóbeli megválaszolása. Úgy, hogy a hallgatók nem tudják az ő csoportjuk, melyik kérdést fogja kapni. Ezért az egész előadást figyelemmel kell hallgatniuk. Ez is az „előhívásos módszer”¹⁶ egyik formája, mely a legfrissebb kutatások szerint jobban segíti a hosszabbtávú memorizálást, mint pl. a tananyag otthoni, többszöri átolvasása, az ismételt információ bevitel. Az óra végi (pl. Kahoot alapú rövid számonkérés helyett) azért a szóbeli válaszadást választottuk, mert azt tapasztaltuk, hogy még a jó eredményt produkáló hallgatóknak is nehézséget okoz matematikáról beszélni. Oktatásunk matematikából az írásbeli számonkérést preferálja, ritkán kell a hallgatóknak szóban megnyilatkozni. Másrészt mivel ezt csoport létszámunk lehetővé tette.

Második fő irányként a számítógépes programok és online kalkulátorok megismerését, kiválasztását tűztük ki célul. Ebben szerencsére már jelentős tapasztalata volt csapatunknak, mivel - a magyar tapasztalatok részben említett - felzárkóztató, szintrehozó kurzusok gyakorlatába intézményünk évtizede bekapcsolódott. A számítógépes programok közül úgy döntöttünk továbbra is a – jól bevált - Excel és Geogebra programokat fogjuk továbbra is az oktatásban használni.¹⁷

Online kalkulátort számosat, minden témakörhöz számos kielégítően jót, találunk. Ezek ismertetése szétfeszítené jelen publikáció kereteit. Azonban nem találunk olyat, amely minden témakörhöz alkalmas és legjobb lett volna. Sőt, azonos típuson belül is, a problémák bonyolultságától, specialitásától függően, egyes kalkulátorok egyes feladatokra használhatóbb megoldást adtak, mint a másik kalkulátor. Ezért úgy döntöttünk, minden témakörnél néhányat megmutatunk, majd szabadon eldönthetik a hallgatók melyiket kívánják használni. Intelligens matematikai gyakoroltatót magyar nyelven egyet találtunk - az Akriel-t.¹⁸ (Egyik projektbe bevont hallgatónk „találta”.) 2. ábra. Bátorkodtunk felvenni a kapcsolatot a készítőivel, akiktől kaptunk is ingyenes kipróbálási lehetőséget nemcsak a projekt megvalósítóknak tesztelés céljából, de a pilot kurzus hallgatóinak is felhasználási céllal! Tanári jogosultsággal látható a tanulók által megoldott feladatok statisztikája. A gyakoroltató filozófiája, hogy beépített feladatok, megoldások helyett véletlen szám generátorral képződik az adott típushoz a (végtelen sok) konkrét feladat, melyek részletes megoldása is generálódik! Ezt megfelelőnek ítéltük hallgatóink középiskolai algebrai hiányosságainak, (mint pl. műveleti sorrend, exponenciális, logaritmikus műveletek, egyenlet megoldások, ...) pótlására. Nemcsak gyakoroltatásra, hanem az elmélet megértésének segítésére is alkalmas a program. Az algebrai műveleteket piktogramokkal jelöli. Kérhető a feladatmegoldás részletes „levezetése”, magyarázatokkal kiegészített lépések.

2. ábra Akriel intelligens algebrai gyakoroltató (magyar)
Picture 2. Akriel.io (Hungarian) intelligent algebraic practice platform

Forrás: <https://akriel.io/hu-HU/learn>

Mobil telefonon is elérhető, így „hulladék időben” (buszon, várakozások közben) is „játszhatnak” vele a hallgatók. A témakörök az általános iskola 5. osztályától a középiskola 11. évfolyamáig jelenleg már 124 ismeretkört fednek le. 2017-ben különdíjjal, 2018-ban Minőségi díjjal jutalmazták az év honlapja versenyeken.

Angolul léteznek hasonlóak, pl. az IXL Math¹⁹ (sokkal több témakörrel), mely azonban csak ellenőrzi a megoldásunkat, nem adja a megoldás részletes levezetését.

A releváns online kurzusok közül a megelőző évben már az oktatásban is használt Mateking²⁰ kurzust találtuk továbbra is a legjobbnak, az alábbi okokból. Nagyon gyakorlatias, a hallgatók igényéhez alkalmazkodó, vicces. Nagyon rövid, a példa megoldásra fókuszáló kis „epizódokból” áll. A hallgatók úgy csak azt tartalmazza, amire szükségük van a zh-k megírásához - nincs benne elméleti rész. Az analízis I. kurzus tartalmazta a számunkra releváns kalkulus témaköröket. Nem videós technikával készült, hanem (unikális vektoros technikával) „animált power point jellegűen”. Ez alatt az értendő, hogy klikkelésre jelenik meg az újabb információ a képernyőn. Az animáció vissza is léptethető. Azóta már elkészült az a kiegészítés, hogy minden egyes klikkeléskor elindul a releváns tartalom rövid hanganyaga, mely újabb klikkeléskor – függetlenül attól, hogy az előző befejeződött-e - átugrik a következő/előző releváns hanganyag részre – attól függően, hogy előre vagy visszaléptettünk. Ez lehetővé teszi, hogy a hallgatók saját tempójukban haladjanak, visszalépjenek. Nem kell videót lassítani, megállítani, keresgetni a témaváltási pontokat. Mobiltelefonon és tableten is elérhető ez az online tananyag, mely négyszer nyerte el az év honlapja címet.

Csapatunk fókuszált angol nyelvű online kurzusokra, (Pl. Khan Academy²¹) illetve Graphing Calculator applikációkra is (pl. Photomath²²) megismerési és összehasonlítási céllal, de ezeket oktatásunkba nem kívántuk bevonni. Első évfolyamon az egyetemi tanulási stílusra is nehézséget jelent átállni, ezt nem kívántuk még nyelvi nehézséggel is terhelni.

4. A pilotkurzus megvalósítása

Pilot kurzusunkban számos a reguláris oktatásban csak részben elterjedt technikát alkalmaztunk. Technikailag mindez szerencsés, magas óraszámú, hármas megosztásban került megvalósításra. Minden csoportunk számára kötelező két óra eladás és két óra gyakorlat a kalkulus tárgyból. További 3 órában fakultatívan választható a „Számítógépes matematika” óra. Ezt – projektünk megvalósításának érdekében – az összes pénzügy számvitel, illetve kereskedelem és marketing szakos hallgató választotta, így 24 fős, 5 csoport alkotására alkalmas létszám jött össze. Mindkét órát összevontan tartottuk számukra, a 2. ábrán látható számítógépes tanteremben. Az ismeretkörök megegyeztek a kalkulus, (analízis, matematika¹, bevezetés a matematikába, gazdasági matematika 1. nevéken szereplő) tárgy szokásos témaköreivel, úgy, mint, sorozatok, sorok, függvények, differenciál-, és integrálszámítás és alkalmazásai, kétváltozós függvények témakörökkel. Értékelést a hallgató természetesen két tárgyból kapott. Kalkulusból vizsga-, számítógépes matematika tárgyból gyakorlati jegyet. A vizsgajegy a két zárthelyi dolgozat átlagának 1/3 és a vizsgadolgozat 2/3 arányú átlagából képződött. A házi feladatok (Moodle rendszerben történő) beadása, feltöltése pedig az aláírás feltétele volt. Ezen követelményekkel az év közbeni folyamatos tanulást kívántuk elősegíteni. Számítógépes matematika tárgyból csoportos értékelést terveztünk.

Főként, de nemcsak az előadáson, a frontális oktatásban kapott szerepet, az interrogatív, előadási technika, ahol az előadó kérdései mentén zajlott az elmélet ismertetése illetve a feladatok megoldása is. A kurzust vezető tanár negyedszázados tapasztalattal rendelkezik ezen a területen. Képes volt gondoskodni a hallgatók előzetes ismeretei alapján feltett kérdések megfogalmazásáról, mindig az előzőkre épülő az előadás fonalát követő következő kérdés szint kialakítására. Így a „dolgok valós időben születtek”, közös erőfeszítés eredményeként. A felmerülő kérdések többségében „szöveget ütöttek” a hallgatók fejében, rájuk fókuszáltak. Így a válaszok is mélyebb nyomot hagytak bennük, mintha csak egy száraz elmélet ismertetése zajlott volna. Ha pedig valamelyik hallgatótársuknak érdemi javaslata, más forrásból származó ismerete volt (pl. már tanulta, hallotta valahol az adott témát, ismeretkör) és azt ő mondta el, az is (a szóhasználat stílus miatt is) segített nemcsak jelentősen a megértésben, de a memorizálásban is.

Szintén az elhangzottakra történő fókuszálásra, értő figyelemmel történő részvételre igyekeztünk sarkallni a hallgatókat a kooperatív előadási technikával, mely a kutatások szerint a hosszabb távú memorizálást is segíti. A kérdések a falra kerültek, (3. ábra) mivel a táblára és a projektorra az előadáshoz volt szükség. A hallgatók megértették, hogy mindenkinek minden apró részletre kiterjedő figyelemmel kellett az előadást hallgatnia, mivel ebben a technikában csak a végén derül ki, hogy egy adott csoportnak, egyénnek mely kérdésre kell válaszolnia.

3. ábra A kurzusnak helyt adó számítógépes tanterem, az óra végi kérdésekkel a falon

Picture 3: Classroom of the Pilot Course, Computer Lab of KU, with the questions on the wall

Forrás: saját fénykép

A tananyagok, linkek, házi feladatok az intézmény Moodle elearning rendszerébe kerültek feltöltésre.²³

A gyakorlatokon a példa megoldások bemutatása táblán krétával zajlott, mivel célunk volt, hogy a hagyományos, más egyetemeken is elvárt a kézi technikákat is lássák, megismerjék a hallgatók. Azonban az esetek többségében, ellenőrzésre, vizualizációra a számítógépes matematika órán használt programokat, és, vagy online kalkulátorokat is használtunk. Hasonlóan az előadásokon. A gyakorlati óra elején mutatták be a hallgatók az előző gyakorlaton feladott házi feladatok megoldását, „nem a jó, hanem a saját megoldást!” Ezekből az oktató előre fel tudott készülni, mivel a Moodle-ba már előzetesen fel kellett tölteni a megoldásokat a hallgatóknak (scennelve, vagy pl. telefonjukkal lefényképezve a füzetük lapjait). Így (a zárthelyi helyett) itt kerültek felszínre a félreértések, hiányosságok. Ezekből az oktató „matematikai anti-gyöngyszem gyűjtemény”-nek nevezett kollekciót is készített, mely játékosan, humorosan figyelmeztette a hallgatókat a típus hibákra. A házi feladatok ellenőrzése az egyéni tanulásnak adott egy nagyon jó személyes kontaktussal zajló ellenőrzési, megerősítési lehetőséget.

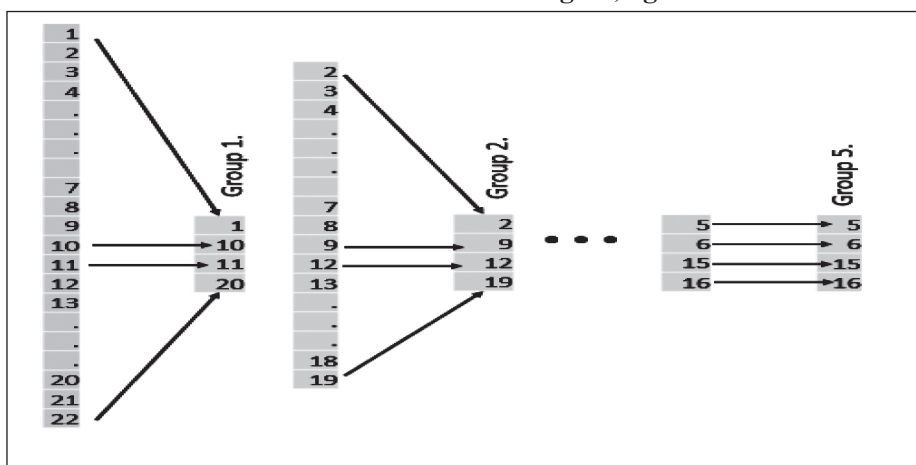
A számítógépes matematika órát több mint egy évtizede hármas céllal hozta létre intézményünk. Egyrészt az előismeretek pótlására. Amely szakon (pénzügy számvitel) a vizsgára bocsátás feltétele a szintfelmérő legalább 80%-os szinten történő teljesítése ott az ennek ismételt megírására történő felkészítés mindig hangsúlyos cél.²⁴ Másodsor, többletgyakorlási korrepetálási lehetőségként, folyamatosan követve a kalkulus tárgy témáit. Harmadszor a számítógépes programokkal történő problémamegoldás, vizualizáció megismertetésére. Ezek közül hagyományosan az Excelt és a Geogebra-t szoktuk használni. A sorozatok, sorok témakörnél, a természetes számokhoz rendelt valós értékek vizualizációjára kiválóan alkalmas

az Excel. Azonban amikor rendelkezésre állt más eszköz, akkor is igyekeztünk megmutatni az Excel hogyan használható, mivel a gazdasági életben még nagyon sokszor ezt használják nyilvántartásokhoz, pénzügyi,- de akár termelési folyamatok menedzseléséhez is. Mélyebb ismerete előnyt jelenthet a munkaerő piacon. A Geogebra-t, ahogy – évek óta létező Geogebra Intézetünk keretében eddig is, - szintén folyamatosan használtuk.

A számítógépes matematika órán a hallgatók csoportokban dolgoztak, házi feladataikat is csoportosan kapták. A csoportokat didaktikai céllal, inhomogén módon alakítottuk ki, a 4. ábrán látható technikával. Mindig a legjobb és a legrosszabb teljesítményt nyújtó tanuló és a két átlagos alkotott egy 4 fős csoportot. Őket törölve folytattuk az algoritmust. A hallgatókat az első órán írt „szintfelmérő” eredményei szerint tudtuk sorrendbe rakni. (4. ábra)

4. Ábra Az inhomogén csoportképzési technika

Figure 4. Method of group creation: Best + worst + two medium, then delete them from the database and again, again etc.

Forrás: szakirodalom alapján saját szerkesztés

A csoportokhoz felsőbb éves diák mentorok kerültek kijelölésre, - a projektből történt javadalmazással, így ők számon kérhetők is voltak. Feladatuk a szakmai segítségnyújtás mellett a csoport közösségek kialakulásának segítése volt.

Terveinkben hangsúlyt fektettünk a csoportmunka és a kooperatív technika közti különbségre mégsem ítéltük sikeresnek ezt a területet – melynek részleteit a következő fejezetben fejtünk ki.

A hallgatók előképzettségi hiányosságainak pótlására, egyéni tanulásuk segítésére - együttműködés keretében kapott ingyenes – Akriel és Mateking használati lehetőségeket kaptak a hallgatók. Az Analízis-beli „Rémes előzmények” mellett a Matekingen javasoltuk a „Középiskolai matek” tárgy megvásárlását is.

A hallgatók fantáziáját talán a szorgalmi feladat rendszer mozgatta meg leginkább, mivel ezekkel eggyel jobb zárhelyi dolgozat jegyeket szerezhettek a kalkulus tárgyból. Ezt kihívásnak, kreativitásuk kibontakozási lehetőségének érezték. Ennek nagyon örültünk, hogy sikerült fantáziájukat megmozgatni aktivitásukat elérni. Ezen a területen a legpozitívabb tapasztalatot az „Augmented Reality” „beillesztett valóság” feladattal kapcsolatosan tapasztaltuk. Egyik – a hagyományos matematikában nem jeleskedett - hallgató önállóan letöltötte az alkalmazást (Apple) telefonjára és az 5. ábrán látható képeket, videót készített.

**5. ábra Szorgalmi feladatok a, Edzőteremben készült beillesztett valóság kép
b. Vicces beillesztett valóság kép (Rippl-Rónai József kaposvári szobránál)
c. Képkocka egy a telefonon készített videóból**

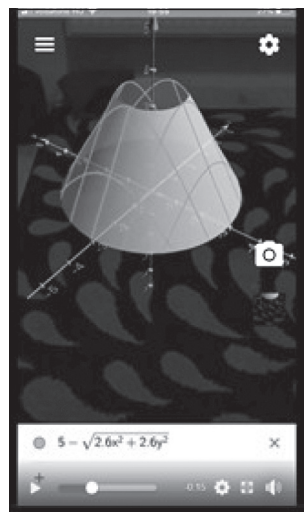
Picture 5. Advanced homework assignments a. Geogebra Augmented Reality picture in a gym; b. Funny AR picture at a famous open air sculpture in the city of Kaposvár; c. A shooting from the video about inserting AR to “real” reality

a.

b.

c.

Forrás: Hallgatói munka

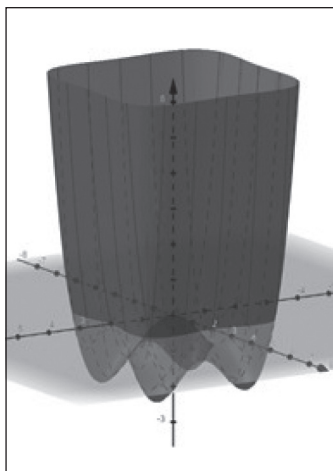
A hallgató Power Point alapú előadásban mutatta meg hogyan zajlik a programtelepítés, hogyan illeszti a valóságba a függvények képét, mit lát a telefonján, hogyan lehet a telefonnal történő mozgás hatására a nézőpontot változtatni, és ezt videóként rögzíteni.²⁵

Máskor pl. az Excel Solver lineáris egyenletrendszer megoldására történő alkalmazását kapták számukra teljesen új feladatul a hallgatók vagy pl. egy e-hez tartó sorozat határértékének meghatározását és bizonyításának prezentálását. Utóbbi csak neten történő kereséssel volt megadható és együttműködésben sikerült is.

Az 6. a. ábra egy szintén szorgalmi feladat, egy kétváltozós függvény – Geogebra-val készült – képét ábrázolja.

6. ábra a. A kétdimenziós szorgalmi feladat függvény Geogebra-val készült képe

Picture 6. a. Three-dimensional graph of the function for the advanced homework

Forrás: Saját szerkesztés, Hallgatói munka

A nehéz szorgalmi feladatok megoldása a hallgató társak elismerését váltották ki, mely úgy gondoljuk szintén a vágyott énkép megerősödést, további feladatok önálló megoldásának megerősödését erősítette. Kezdték a hallgatók másképp tekinteni a matematika órára, úgy hogy ott számukra is teremhet sikerélmény.

5. A pilot oktatás tanulságai

Hallgatóink szintfelmérő eredményei nem tértek el a korábbi évek eredményeitől.²⁶ Most is – mint általában – elsőre, amikor még nem ismerték a kérdéseket nagyon kevesen értek el 80%-ot. Mindig meglepetésként éri őket a kérdések típusai. Azonban – mivel a gyakorlatnak megfelelően másodszorra is ugyanazon kérdéstípusok szerepeltek - másodszorra már minden pénzügy számvitel szakos elérte a kívánt eredményt. (Kivéve a két angolai.) A kereskedelem és marketing szakosok ugyan nem, de náluk ez nem is volt vizsgára bocsátási kritérium.

Az Akriel és Mateking lehetőségekkel kapcsolatosan tapasztalatunk volt, hogy a hallgatók örültek az ingyenességnek, szimpatikus volt számukra mindkét alkalmazás. Eleinte használták is őket, de mivel a későbbiekben ezeknek nem volt számonkérése, (már nem kellett a szintfelmérőt ismételniük sem), nem használták őket rendszeresen.

Az Excel fontosságát elfogadták ugyan a hallgatók, de előképzettségüktől, Excelhez fűződő viszonyuktól függően élvezték vagy nem szerették és voltak sikeresek vagy sikertelenek benne.

A klasszikus matematikai programcsomagok (Matlab, Maple, Mathematica) használatát mellőztük. Ennek oka egyrészt magas árak, melyet nem főként úgy értünk, hogy egyetemünk számára drága, hanem hogy az egyetemet elhagyva hallgatóink számára elérhetetlenné válik, ami előnytelen. Másrészt nem matematikusokat képzünk, számukra a gazdasági életben használt Excel vagy az ingyenesen elérhető online kalkulátorok, programok használatának készsége fontosabb, mint a matematikai programoké.

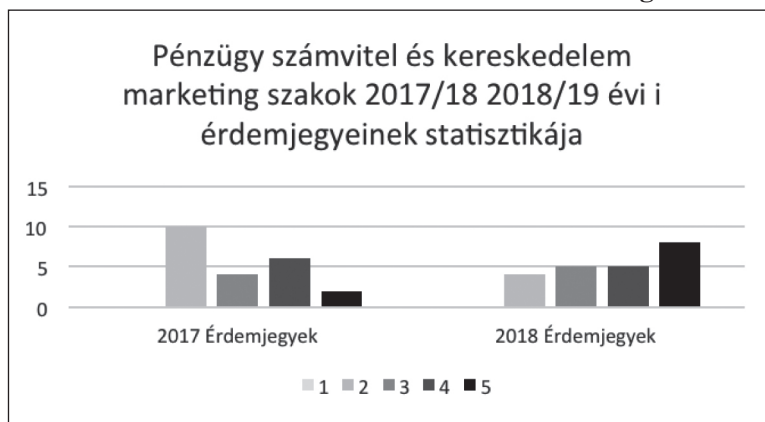
A nemcsak ingyenes, de szabad forráskódú, osztrák eredetű, és számos magyar kutató által jelenleg is fejlesztett Geogebra programot évek óta használjuk az oktatásban, mivel évek óta működik Geogebra Intézetünk. A használat mikéntjének részletezése szétfeszítené ezen publikáció kereteit. Ebben a témában számos publikáció született.^{27, 28} Azonban sok esetben az online kalkulátorok „többet tudnak”, a feladatokra relevánsabb válaszokat adnak. Pl. függvény vizsgálatnál a Geogebra csak a függvény grafikonját szolgáltatja, míg az online kalkulátorok a teljes függvény vizsgálati lépéseket is részletezik – ugyan angolul, de azok eredményeit tudták értelmezni, hasznosítani a hallgatók. Ezt, hogy hallgatóink képesek voltak online kalkulátorokat használni, nagy eredménynek, sikernek ítéljük. Ezzel példát adtunk számukra, megtapasztalhatták, hogy (alacsony) nyelvtudásuk (mégis) elégséges az internet, a számítógép, matematikai példa megoldásra történő használatára! A csoportokban az angolul tudók felértékelődtek, ami reméljük pozitív tendenciát okoz majd a nyelvtanulásban, nyelvhasználatban. Néhány hallgató projektünk keretében, témánként összegyűjtötte a releváns online kalkulátorokat, mely gyűjtemény elérhető egyetemünk honlapján!

Az előre is aggályosnak látszó kooperativitás sajnos - a körütekintő tervezés ellenére is - ténylegesen problémásnak bizonyult. Sikeres eleme volt a kooperatív előadási technika. (Az előadáshoz kapcsolódó kérdések óra végi megválaszolása.) Azonban a számítógépes matematika órára tervezett „csak minden résztvevő aktivitásának esetén befejezhető csoport feladat” tervek nem bizonyultak megvalósíthatónak. Tervünk az volt, hogy a számítógépes matematika órán a csoport egyik tagjának kézi számítással, a másinak Excellel, a harmadiknak Geogebra-val a negyediknek online kalkulátorral kell majd megoldani ugyanazon feladatot. A gyakorlatban rájöttünk, hogy nem lehet minden típusú feladatot minden technikával megoldani. Kézi számításhoz egyszerűnek, (pl. kerek számokkal operálónak) kell lennie a feladatnak. Ha csak olyat adunk nem lát a hallgató példát bonyolultabbra, speciális esetekre. A házi feladatokban – még a mentorok segítségével - sem tudtuk ellenőrizni mely részfeladat kinek a munkája volt. Az „igavonók” megcsinálták „potyautas” társaik feladatait is - majd panaszkodtak rájuk. Ha a „potyautasok” nem aktivizálták magukat, akkor a csoport nem adta be a feladatot. Elsősők révén és az irányított, inhomogén csoportok okán, fizikai okokból, (máshol laktak más-

felé jártak a csoporttagok) főként a facebook-on tartották a kapcsolatot. Kivétel néhány anti-kommunikatív társukat, aki nem is volt hajlandó se facebook-ot használni, se a csoport munkában részt venni. Volt, aki egyénileg, függetlenül a csoporttól beadta a csoportos házi feladatot! Amikor végre rájöttek, hogy főként a házi feladatokra kapják csoporttagok a gyakorlati jegyet akkor gyorsan pótolták a feladatokat, de az esetek többségében az egyéni teljesítmény itt is rejtve maradt. Az alacsony sikerszint okát nemcsak a hallgatók, de az oktató kooperatív technikák alkalmazásának rutintalanságában, félévközi túlterheltségében a hallgatók tudásának, helyzetének jelentős inhomogenitásában is látjuk. Matematikát emelt szinten tanult, vagy felsőfokú szakképzését éppen befejező szorgalmas diákok mellett egy (a modul rendszer miatt a számítógépes matematikát visszahallgató, de a Kalkulus tárgyra nem járó) felsőbb éves hallgató, valamint korábban érettségizett, matematikából gyenge, továbbá két, (az oktatásba 3 héttel később becsatlakozó, csak egy évig magyarul tanuló, de a matematikai szakszavakat alig ismerő) angolai diák is részt vett a kísérletben. Ezek mellett egyéni tanrendes, pl. sportolók is voltak. Hátrányt jelentett az is, hogy felkért szakértőnknek nem volt a matematika kooperatív oktatásának területén gyakorlata – mivel nem szakterülete a matematika.

Hallgatóink félév végi kalkulus jegyeit összehasonlítottuk a megelőző évi kalkulus jegyekkel.

7. ábra A 2017-es és 2018-as évek kalkulus jegyeinek összehasonlítása a pénzügy, számvitel illetve a kereskedelem és marketing szakok tekintetében.
Figure 7. Comparison of the marks with the previous year's one for students of Finance and Commerce and Marketing

Megállapítható, hogy egyértelműen, szignifikánsan jobb eredmények születtek.²⁹ 7. ábra. A 2017-ben az érdemjegyek átlaga 3.00 volt 1,07-es szórással 3-as medián értékkel, míg 2018-ban 3,77 1,15-ös szórással és 4-es medián értékkel. Az oktató személye részben azonos volt, a módszertanban volt eltérés. A hallgatók előképzettsége is, - melyet a szintfelmérőkkel mértünk - hasonló volt.

A legpozitívabb tapasztalatot a szorgalmi feladatokkal szereztük. Kísérletünkkel nemcsak a matematika oktatását kívántuk hatékonyabbá tenni, hanem hallgatóink mentalitását, probléma megoldáshoz, új feladatokhoz kihívásokhoz való hozzáállását módosítani. Valljuk, hogy a jelenlegi információkhoz való gyors és könnyű hozzáférést biztosító környezetben a legfontosabb képesség az újra való nyitottság, az önbizalom ahhoz, hogy egy új feladat megoldásához hozzá merjen valaki fogni. Ezt éreztük a szorgalmi feladatok megoldásánál, melyen több esetben nem a klasszikus értelemben vett matematikai feladatok voltak. Úgy gondoljuk kurzusunk éppen ezen a könnyen megfogalmazható, de nehezen aprópénzre váltható, kivitelezhető, fejleszthető képesség területén jelentett jelentős előrelépést a hallgatók életében! Ez volt egyik fő célunk. Az internet által szolgáltatott információkhoz, megoldásokhoz történő kritikus hozzáállás kialakítása. Erre hozzuk példaként hallgatóink megjegyzését, aki megállapították, hogy „egy kalkulátor eredménye nem eredmény”! Rászoktak arra, hogy legalább kettővel, vagy két technikával oldjanak meg egy problémát, és csak ha összecseng a két eredmény, akkor fogadják el! Ezáltal az algoritmusok korlátosságának tulajdonságára tudtunk indirekt módon rávezetni őket!

Megállapíthatjuk, hogy szükséges, hasznos és eredményes egyetemi oktatást is didaktikailag megtervezni, az új módszertant és technikákat alkalmazni.

E többes rendszer, az előadás, a példamegoldás bemutatása, a házi feladatok, azok programmal, online kalkulátorral történő ellenőrzésének lehetősége, majd órán történő megbeszélése, mely kiegészülhetett a Moodle-ba feltöltött anyagok, online kurzusok, intelligens gyakoroltató, videók tanulmányozásával olyan teljes eszköztárat ad a hallgatók kezébe, hogy a minimális előképzettséggel rendelkezők is jó jeggyel tudják abszolválni a kurzust.

A kurzus és a projekt járulékos haszna volt, hogy intézetünk még nyitottabbá vált a hallgatók számára szervezett játékos, fél-szakmai programok szervezésére.³⁰

6. Összefoglalás

Pilot kurzusunk egyértelműen nagy tapasztalatot jelentett intézetünknek, intézményünknek. Az irodalomkutatásban megismertük a hazai statisztikákat, jogyorkorlatokat, a kurzustervezésben az elérhető technikákat, eszközöket. Az oktató a projekt által felbátorítva érezte magát ezen új eszközök (pl. online kalkulátorok) oktatásba történő bevonására. Erre más hazai felsőoktatási intézményben még nem láttunk (publikált) példát. Ezekhez a számonkérés még részletesebb kidolgozása további kihívás számunkra, de azt gondoljuk a szakma számára is.

Mivel a kísérlet nagyon kicsi csoporttal, kontrolcsoport nélkül zajlott, így szignifikáns összehasonlító vizsgálatra nem volt lehetőség. A projekt azonban lehetőséget jelentett innovatív oktatási technikák kipróbálására, nagyobb létszámú, kisebb csoportokra osztható létszámmal dolgozhattunk, heti 7 órában. Azt gondoljuk ez az az óra keret, mely a kitűzött mentalitásváltoztatás, a számítógép és az internet – angol nyelven is történő – használatának gyakorlatát elősegíti. Ezesetben marad

idő arra, hogy ne csak száraz matematikai módszereket oktassunk – mely szükséges, de nem elégséges – hanem a problémamegoldást, önálló gondolkodást is gyakoroltathassuk hallgatóinkkal.

Ezen a területen valós tapasztalatokat szerezhettünk, mely publikációnk terjedelméből is láthatóan úgy érezzük sokoldalú, jelentős.

JEGYZETEK/ NOTES

1. Györfyné Kukoda, A. (2012). Gyerek vagy felnőtt az egyetemi hallgató? Pedagógus vagy andragógus legyen a felsőoktató?. *Iskolakultúra*, 12(11), 48-56. 64. oldal
2. Végh, Á. (2012). A matematika tárgy hallgatói eredményei és a számonkérési rendszer értékelése. In P. Tóth, & J. Duchon (Szerk.). *Kutatások és innovatív megoldások a szakképzésben és a szakmai tanárképzésben*, old.: pp. 152.-161. II. Trefort Ágoston Szakmai Tanárképzési Konferencia Tanulmánykötet. ISBN-978-615-5018-39-8. Letöltés dátuma: 2019.. 10 29, 152. oldal. Forrás: http://trefort.tmpk.uni-obuda.hu/sites/default/files/Toth_Peter-Duchon_Jeno-Kutatasok.es_innovativ.megoldasok.a.szakkepzesben.es_a.szakmai.tanarkepzesben.pdf#page=157
3. Végh, Á. (2013). Közgazdász hallgatók matematikai ismereteinek felmérése. In P. Tóth (Szerk.), *Empirikus kutatások a szakmai pedagógusképzésben*, old.: pp. 159-177. , 19 p. Székesfehérvár.
4. Klingné Takács, A. (2013). A matematikai analízis alapjainak és alkalmazásainak számítógéppel segített oktatása a Kaposvári Egyetemen. Egyetemi Doktori (PhD) értekezés, Matematika és Számítástudományok Doktori Iskola Debrecen, Debrecen. 21. oldal
5. Erdélyi, É., & Végh, Á. (dátum nélk.). Nehéz, vagy nem nehéz, esetleg egyre nehezebb a matematika a gazdasági képzésen, és miért., III. Kárpát-medencei Oktatási Konferencia. Nagyvárad, június.
6. Arató, F. (Szerk.). (2011). *Kooperatív tanulásszervezés a felsőoktatásban*. Pécs: PTE BTK.
7. Arató, F. (2015). Deconstructing exclusion: a post-structuralist approach to inclusion. In: F.
8. Arató, F., & Varga, A. (2008). *Együtt – tanulók kézikönyve.*, (Z. Kerber, Szerk.) Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhazsnú Társaság
9. Slavin, Robert E. *Education for all*. CRC Press, 1996. ISBN 9026514727. – ISBN 9026514735 16. oldal
10. Slavin, R. E., & Cooper, R. (1999). Improving intergroup relations: Lessons learned from cooperative learning programs. *Journal of Social Issues*, 22(5/6), 1725-1729.
11. Slavin, R. E., Leavey, M. B., & Madden, N. A. (1984). Combining cooperative learning and individualized instruction: Effects on student mathematics achievement, attitudes, and behaviors. *The Elementary School Journal*, 84(4), 409-422.
12. Stevens, R., Madden, N., Slavin, R., & Famish, A. (1987). Cooperative integrated reading and composition: Two field experiments. *Reading Research Quarterly*, 22. Volume., pp. 443-445.

13. Slavin, R. E., Leavey, M. B., & Madden, N. A. (1984). Combining cooperative learning and individualized instruction: Effects on student mathematics achievement, attitudes, and behaviors. *The Elementary School Journal*, 84(4), 409-422.
14. Aronson, E., Blaney, N., Stephan, C., Sikes, J., & Snapp, M. (1978). *The jigsaw classroom*. Beverly Hills CA: Sage Publication.
15. Davidson, N. (1990). *Cooperative Learning in Mathematics: A Handbook for Teachers*. 2725 Sand Hill Rd. Menlo Park CA 94025: Addison-Wesley Publishing Company, Inc., Addison-Wesley Innovative Division.
16. Bernáth, L. (2017). *Tanulás és emlékezés (Pedagógusok pszichológiai kézikönyve. kötet).* (É. Szabó, & K. Kollár, szerk.) Budapest: Usiris Kiadó.
17. Klingné Takács, A. (2010). Why and for what are excel and geogebra used in teaching calculus?, (old.: pp. 81 - 86). Forrás: file:///D:/2019/Publikációk/Gulyás%20konferencia/Hivatkozashoz/2010-0019_11_kotet_ecs_szendro-soos_proceedings.pdf
18. Akriel. (2019). Letöltés dátuma: 2019. 03 01, forrás: <https://akriel.io/hu-HU/learn>
19. IXL Math Online matematikai gyakoroltató. Óvodától a Prekalkulus szintig. A használatát ellenőrzi. <https://www.ixl.com/math/>
20. Mateking. (2018). Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: www.mateking.hu
21. Khan Academy MOOC (Massive Open Online Course) online kurzus szolgáltató. Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: <https://www.khanacademy.org/>
22. Photomath, kamerás matematikai feladatmegoldó applikáció. Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: <https://www.photomath.net/en/>
23. Stettner, E., & Klingné Takács, A. (2014). *Analízis lépésről lépésre interaktív anyag*. Letöltés dátuma: 2019. 03 01, forrás: <https://docplayer.hu/15142316-Analízis-lepesrol-lepesre.html>
24. Klingné Takács, A. (2013). *A matematikai analízis alapjainak és alkalmazásainak számítógéppel segített oktatása a Kaposvári Egyetemen*. Egyetemi Doktori (PhD) értekezés, Matematika és Számítástudományok Doktori Iskola Debrecen, Debrecen.
25. A szerző itt különlegességgént meg kívánja jegyezni, hogy éppen ezen bemutatókor érkezett a helyi média az órára, így ez regionális publicitást is kapott!
26. Klingné Takács, A. (2013). *A matematikai analízis alapjainak és alkalmazásainak számítógéppel segített oktatása a Kaposvári Egyetemen*. Egyetemi Doktori (PhD) értekezés, Matematika és Számítástudományok Doktori Iskola Debrecen, Debrecen.
27. Klingné Takács, A. (2010). Why and for what are excel and geogebra used in teaching calculus?, (old.: pp. 81 - 86). Forrás: file:///D:/2019/Publikációk/Gulyás%20konferencia/Hivatkozashoz/2010-0019_11_kotet_ecs_szendro-soos_proceedings.pdf
28. Klingné Takács, A. (2013). Maple or geogebra education of calculus? In K. Szendrő, & M. Soós (Szerk.), *Proceedings of the 4th International Conference of Economic Sciences*, old.: pp. 81-86. Kaposvár. Forrás: https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop422b/2010-0019_11_kotet_ecs_szendro-soos_proceedings/szendro-soos_proceedings_498_498.html
29. Az egyetemi gólyatáborban felsőbb éves hallgatókkal játékos matematikai kvízt szerveztünk, ahol Akriel és Mateking „kódokat” ingyenes használati jogot nyerhettek a csapatok, egyének. Ezáltal ezen alkalmazásoknak is szélesebb publicitást tudtunk

adni mivel nemcsak kalkulus csoportjaink, de az egész egyetem hallgatói vettek részt ebben. Azt gondoljuk céljaink megvalósításban ezen nem órai keretek között zajló rendezvények is fontosak.

30. A 2019-es évben nem jött létre a pilot kurzusban tapasztalt mentalitás változás, melyet meglátásunk szerint az alacsonyabb óraszám okozott, ugyanis ebben az évben nem választották a kereskedelem és marketing szakos hallgatók a számítógépes matematika tárgyat.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Akriel. (2019). Letöltés dátuma: 2019. 01 09., forrás: <https://akriel.io/hu-HU/learn>
- Arató, F. (Szerk.). (2011). Kooperatív tanulásszervezés a felsőoktatásban. Pécs: PTE BTK.
- Arató, F. (2015). Deconstructing exclusion: a post-structuralist approach to inclusion. In: F. Arató, F., & Varga, A. (2008). Együtt – tanulók kézikönyve., (Z. Kerber, Szerk.) Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság.
- Aronson, E., Blaney, N., Stephan, C., Sikes, J., & Snapp, M. (1978). The jigsaw classroom. Beverly Hills CA: Sage Publication.
- Bernáth, L. (2017). Tanulás és emlékezés (Pedagógusok pszichológiai kézikönyve. kötet). (É. Szabó, & K. Kollár, szerk.) Budapest: Usiris Kiadó.
- Davidson, N. (1990). Cooperative Learning in Mathematics: A Handbook for Teachers. 2725 Sand Hill Rd. Menlo Park CA 94025: Addison-Wesley Publishing Company, Inc., Addison-Wesley Innovative Division.
- Erdélyi, É., & Végh, Á. (dátum nélk.). Nehéz, vagy nem nehéz, esetleg egyre nehezebb a matematika a gazdasági képzésen, és miért., III. Kárpát-medencei Oktatási Konferencia. Nagyvárad, június.
- Györfyné Kukoda, A. (2012). Gyerek vagy felnőtt az egyetemi hallgató? Pedagógus vagy andragógus legyen a felsőoktató?. Iskolakultúra, 12(11), 48-56.
- A SJE Nemzetközi Tudományos Konferenciája – Medzinárodná vedecká konferencia UJS
- Hricova, D., & Pcolinska, L. (2016). Is there a relationship between knowledge and communication competences of students? In M. Flégl, M. Houška, & I. Krejčí (Szerk.), Czech University of Life Sciences Prague. Proceedings of the 13th International Conference Efficiency and Responsibility in Education, old.: 211-219. Prague Czech Republic: Proceedings of the 13th International Conference Efficiency and Responsibility in Education. Letöltés dátuma: 2019. 03 01, forrás: <file:///D:/2019/Publikációk/ERIE/Régebbi%20anyagok/erie-2016.pdf>
- IXL Math online matematika gyakoroltató <https://www.ixl.com/math/>
- Jármai, M. E., & Végh, Á. (2018). Neveljen-e vagy oktasson az egyetemi oktató., III. Kárpát-medencei Oktatási Konferencia. Nagyvárad.
- Ágnes, JÁRMAI Erzsébet Mária-VÉGH. "Motivációról a felsőoktatásban–az oktatói és tanulási motiváció kapcsolata."
- Khan Academy MOOC (Massive Open Online Course) online kurzus szolgáltató Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: <https://www.khanacademy.org/>

- Klingné Takács, A. (2013). A matematikai analízis alapjainak és alkalmazásainak számítógéppel segített oktatása a Kaposvári Egyetemen. Egyetemi Doktori (PhD) értekezés, Matematika és Számítástudományok Doktori Iskola Debrecen, . Debrecen.
- Klingné Takács, A. (2010). Why and for what are excel and geogebra used in teaching calculus?, (old.: pp. 81 - 86). Forrás: file:///D:/2019/Publikációk/Gulyás%20konferencia/Hivatkozashoz/2010-0019_11_kotet_ecs_szendro-soos_proceedings.pdf
- Klingné Takács, A. (2013). Maple or geogebra education of calculus? In K. Szendrő , & M. Soós (Szerk.), Proceedings of the 4th International Conference of Economic Sciences, old.: pp. 81-86. Kaposvár. Forrás: https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop422b/2010-0019_11_kotet_ecs_szendro-soos_proceedings/szendro-soos_proceedings_498_498.html
- Mateking. (2018). Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: www.mateking.hu
- Photomath, kamerás matematikai feladatmegoldó applikáció. Letöltés dátuma: 2019. 01. 08, forrás: <https://www.photomath.net/en/>
- Šánová, P., Kvasničková-Stanislavská, L., Kvasnička, R., & Laputková, A. (2018). Utilization and Effectiveness of LMS Moodle Tools in selected Study Programme. In J. Fejfar, M. Fejfarová, M. Flégl, M. Houška, J. Husák, I. Krejč, & H. Urbancová (Szerk.). 2018, old.: 387-393. Prague Czech Republic: Proceedings of the 15th International Conference Efficiency and Responsibility in Education,.
- Slavin, R. E., & Cooper, R. (1999). Improving intergroup relations: Lessons learned from cooperative learning programs. *Journal of Social Issues*, 22(5/6), 1725-1729.
- Slavin, R. E., Leavey, M. B., & Madden, N. A. (1984). Combining cooperative learning and individualized instruction: Effects on student mathematics achievement, attitudes, and behaviors. *The Elementary School Journal*, 84(4), 409-422.
- Stettner, E., & Klingné Takács, A. (2014). Analízis lépésről lépésre interaktív anyag. Letöltés dátuma: 2019. 03 01, forrás: <https://docplayer.hu/15142316-Analizis-lepesrol-lepesre.html>
- Stevens, R., Madden, N., Slavin, R., & Famish, A. (1987). Cooperative integrated reading and composition: Two field experiments. *Reading Research Quarterly*, 22. Volume, pp. 443-445.
- Végh, Á. (2012). A matematika tárgy hallgatói eredményei és a számonkérési rendszer értékelése. In P. Tóth, & J. Duchon (Szerk.). *Kutatások és innovatív megoldások a szakképzésben és a szakmai tanárképzésben*, old.: pp. 152.-161. II. Trefort Ágoston Szakmai Tanárképzési Konferencia Tanulmánykötet. ISBN-978-615-5018-39-8. Letöltés dátuma: 2019.. 10 29, forrás: http://trefort.tmpk.uni-obuda.hu/sites/default/files/Toth_Peter-Duchon_Jeno-Kutatasok.es_innovativ.megoldasok.a.szakkepzesben.es_a.szakmai.tanarkepzesben.pdf#page=157
- Végh, Á. (2013). Közgazdász hallgatók matematikai ismereteinek felmérése. In P. Tóth (Szerk.), *Empirikus kutatások a szakmai pedagógusképzésben*, old.: pp. 159-177., 19 p. Székesfehérvár.

SZERDAHELYI Zoltán^{11*} - BÁCSNÉ BÁBA Éva^{12}**

*Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar, Hajdúböszörmény

**Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Debrecen

**FIZIKAI AKTIVITÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK ELEMZÉSE
A DEBRECENI EGYETEM GYERMEKNEVELÉSI ÉS
GYÓGYPEDAGÓGIAI KARÁNAK HALLGATÓI KÖRÉBEN^{13***}**

ANALYSING THE FACTORS INFLUENCING PHYSICAL ACTIVITY OF
UNIVERSITY STUDENTS AT THE UNIVERSITY OF DEBRECEN, FACULTY OF
EDUCATION FOR CHILDREN AND SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

ABSTRACT

The assessment of physical activity has become a much-researched field of domestic and international scientific life. The drive behind the increase of interest is the emerging negative consequences that physical inactivity cause. In the development of various types of diseases including coronary, tumour, locomotor or psychic disorders, one of the key risk factors is the low level of physical activity. Emphasizing the relation between physical activity and a healthy fitness is a constantly discussed matter among health and sports experts as well as political decision makers. Students of the Faculty of Education for Children and Special Educational Needs at the University of Debrecen are going to work in fields where they will play a key role in educating young children for a healthy way of life – they will become nursery school teachers, infant and child development specialists or special needs teachers. In the process of mapping students' motives concerning physical activity, we can learn not only about the order of motive factors but the analysis of factors influencing the different age groups

Kulcsszavak: fizikai aktivitás, szabadidősport, egészséges életmód, egyetemi hallgatók, motiváció

Key words: physical activity, pastime sporting, healthy way of life, university students, motivation

11 * email: szerdahelyi.zoltan@ped.unideb.hu

12 ** PhD; email: bacsne.baba.eva@econ.unideb.hu

13 *** A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

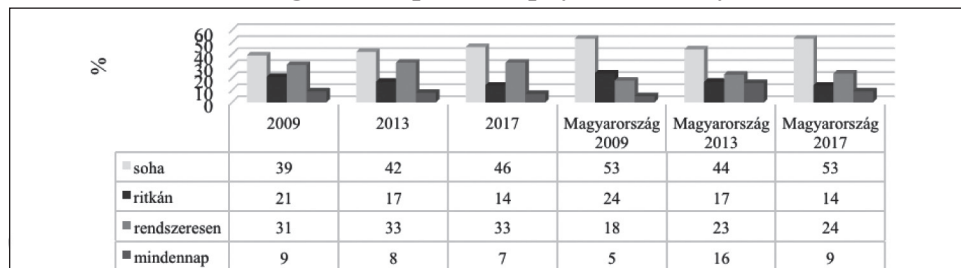
1. Bevezetés

A fizikai aktivitás vizsgálata az elmúlt években a hazai és a nemzetközi tudományos élet egyik sokat kutatott területévé vált¹. Az érdeklődés növekedésének hátterében a fizikai inaktivitás negatív következményeinek felismerése áll². A különböző típusú betegségek (szív- és érrendszeri, daganatos, mozgásszervi, pszichés) kialakulásában az egyik fő kockázati tényező a fizikai aktivitás alacsony szintje³. Az aktivitás növelése, a szabadidősport jelentőségének hangsúlyozása⁴, és az ezzel kapcsolatos állami támogatások rendszerének kibővítése folyamatban van. Az egészséges életmód mind az egyén, mind az állam számára pozitív hasznot hajt⁵. Ez az érdekegyezés hatékonyabbá teheti a politikai döntéshozók, a sportszakemberek (elméleti és gyakorlati), valamint az egyén együttműködését. A vizsgálatom alanyai (Debreceni Egyetem Gyermekevelési és Gyógyypedagógiai Karának hallgatói) olyan területeken fognak dolgozni (óvodapedagógusok, csecsemő- és kisgyermeknevelők és gyógyypedagógusok), ahol a gyermekek egészséges életmódra nevelése kulcsfontosságú kompetenciákat alakít ki, és erősít meg. A hallgatók fizikai aktivitással⁶ kapcsolatos motívumainak feltérképezése során a motivációs tényezők közti sorrenden kívül a különböző életkori csoportokat befolyásoló tényezők elemzését is megismerhetjük.

2. Európai körkép - magyar körkép

A fizikai aktivitással foglalkozó tudományos munkák⁷ szinte kivétel nélkül arra hívják fel a figyelmet, hogy a „civilizációs betegségek” ellensúlyozása mind az egyén, mind az állam részéről egyre nagyobb erőfeszítéseket kíván. Az elmúlt években ugyan nőtt az inaktivitás negatív következményeit feltáró és ismertető tanulmányok⁸, szakkönyvek⁹, konferenciák, előadások száma, de az egészségügyi mutatók¹⁰ továbbra is lesújtó képet mutatnak. Az egészség megőrzése¹¹ illetve helyreállítása az állam oldalán az egészségügyi kiadások csökkenéséhez, a munkaadói oldalon a teljesértékű munkavégzésre fordítható idő növekedéséhez, munkavállalói oldalon pedig a testi-lelki-szellemi harmónia megteremtéséhez vezethet¹². Az egészség több definíciójával találkozhatunk a szakirodalomban¹³. A legáltalánosabb meghatározás szerint: „Az egészség a teljes testi, szellemi és szociális jólét állapota, nem pusztán a betegség vagy fogyatékoság hiánya.”¹⁴ A pragmatikus értelmezés szerint az egyén számára elégséges funkcionalitásban rejlik az egészség. A sokféle értelmezés egyik közös nevezője, hogy a mozgás hozzájárul az egészség megőrzéséhez. Bábosik István megállapítása már gazdasági dimenziókat is érint: „A rendszeres mozgás az egészség legfőbb, s egyszersmind a legolcsóbb biztosítója”¹⁵. Az Európai Unióban már több alkalommal is elvégezték a lakosság sporttal és fizikai aktivitással kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálatát¹⁶. A legfrissebb adatokból kitűnik, hogy a magyar eredmények elmaradnak az uniós átlagtól, de a rendszeresen és a mindennap sportolók aránya növekedett az elmúlt évtizedben (1. ábra).

1. ábra: Sport és fizikai aktivitás
Diagram 1: Sport and physical activity

Forrás: Eurobarometer 2009, 2013, 2017 alapján saját szerkesztés

Ismert tény, hogy a fizikai aktivitás pozitív hatásai akkor érhetik el a maximumot, ha az gyermekkortól kezdve az életmód részévé válik. Az általam vizsgált egyetemi hallgatókra nagy felelősség hárul munkájuk során, hogy a szülőkkel együttműködve mennyire tudják megerősíteni a gyermekekben az egészséges életmód alappilléreit, így a rendszeres testmozgás igényét.

2. ábra: A motiváció összetevői
Diagram 2: Components of motivation

	HABITUÁLIS (általános érdeklődés)	AKTUÁLIS (egy adott céllal kapcsolatos érdeklődés)
BELSŐ (akaraterő)	időben hosszan fennmarad	periodikusan jellemző
KÜLSŐ (család, edző, társas kapcsolatok)	fenntartható, segítséggel	szórványosan jellemző

Forrás: Nagy 2011 alapján, saját szerkesztés

Ezen a nehéz úton, melyen újabb és újabb akadályokat gördít elénk a „civilizációs betegségek” kimeríthetetlen tárháza, az egyik első lépés a hallgatók és a fizikai aktivitás viszonyának feltérképezése. Az aktivitás motívumainak¹⁷ felismerése, illetve azok egyénre gyakorolt hatásának megismerése pozitív változásokat eredményezhet az inaktivitás visszaszorításáért folytatott küzdelemben¹⁸. Azokat a tényezőket kell megerősíteni, melyek belső késztetésűek, és a hallgatók érdeklődését hosszú távon is fenntartják. A motivációs tényezők rendszerezését¹⁹ könnyíti meg az alábbi mátrix (2. ábra).

3. Minta, módszer

Az adatgyűjtést 2018. április-május hónapban végeztem; a rendelkezésre álló idő rövideje is indokolta az online kérdőívezést. A válaszadók a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógyypedagógiai Karának nappali és levelező tagozatos hallgatói voltak. Mindegyik hallgató aktív státuszú. Az 1318 hallgatóból 357 fő küldte vissza a kitöltött kérdőíveket ($N=357$), ami 27%-os kitöltési arányt jelent. Jellemzően a kiküldés utáni első hétben volt a legmagasabb a kitöltések száma. A félév során általam tartott testnevelés, mozgásfejlesztés, illetve táplálkozás témájú kurzusokon tájékoztattam a hallgatókat a kutatás céljáról, módszereiről. A kutatásomhoz adaptáltam, és a kérdőívembe integráltam a nemzetközileg validált PALMS (Physical Activity and Leisure Motivation Scale) kérdőívek itemjeit. A válaszadók életkora 19-53 év (átlag: 31, 5, S.D.= 9,75). A nemek szerinti megoszlást tekintve a válaszadók 96,9%-a nő, a 3,1%-a férfi. Ez az arány az alapsokaságra is jellemző.

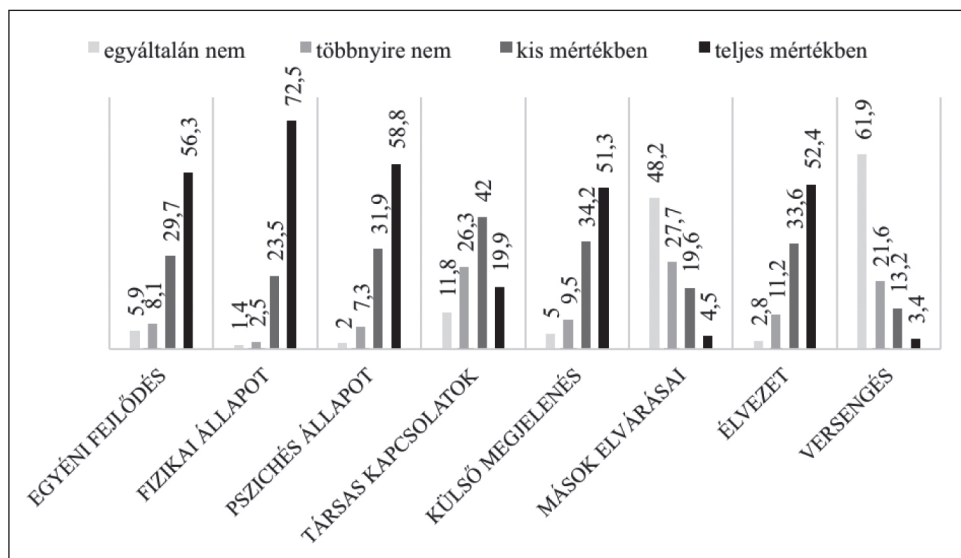
A kérdések a szociodemográfiai adatokon (nem, kor, lakhely, jövedelmi viszonyok) túl vizsgálták az egyén sportmotivációs tényezőit (A PALMS kérdőív alapján meghatározott kategóriák: egyéni fejlődés, fizikai állapot, pszichés állapot, társas kapcsolatok, külső megjelenés, mások elvárásai, élvezet, másokkal való vetélkedés).

A vizsgálat során a leíró statisztikai adatok összehasonlításán alapuló eredményeket használtam fel.

4. Eredmények

A sportmotivációs tényezők esetében megfigyelhető (3. ábra), hogy a fizikai állapot megőrzése és javítása mutatja a legmagasabb értéket (72,5 százalék), de másik négy kategória esetében is (pszichés állapot, egyéni fejlődés, élvezet, külső megjelenés) a megkérdezettek több, mint fele tartotta nagyon fontos motivációs tényezőnek. A társas kapcsolatok (19,9 százalék), a mások elvárásai (4,5 százalék) és a versengés (3,4 százalék) kevésbé játszik fontos szerepet a hallgatók sportmotivációs tényezői között. Meglepő eredményt mutat a legkisebb mértékben motiváló tényezők csoportja. A versengés, a mások elvárásai és a társas kapcsolatok motiválják legkevésbé az egyetemistákat. Mindegyik komponens a külső környezettel mutat szoros kapcsolatot. Érdekes azt látni, hogy azok a hallgatók, akik hivatásul választották az emberekkel való foglalkozást, segítést, azok a fizikai aktivitás terén alapvetően elzárkóznak a külső kapcsolatokról.

3. ábra: A fizikai aktivitást befolyásoló tényezők
Diagram 3: Background factors of the physical activity

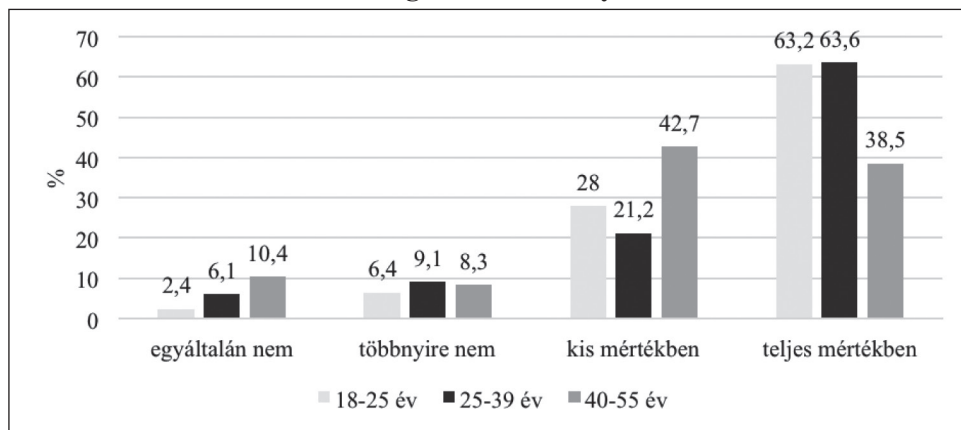

Forrás: saját szerkesztés

Feltételeztem, hogy a vizsgált populáció tagjai között az életkor függvényében eltérés figyelhető meg az egyes motívumok erősségét illetően.

Életkor alapján három csoportot képeztem; az elsőbe a 18-25, a másodikba a 25-39, a harmadikba pedig a 40-55 év közötti hallgató kerültek.

4. ábra: Egyéni fejlődés
Diagram 4: Mastery

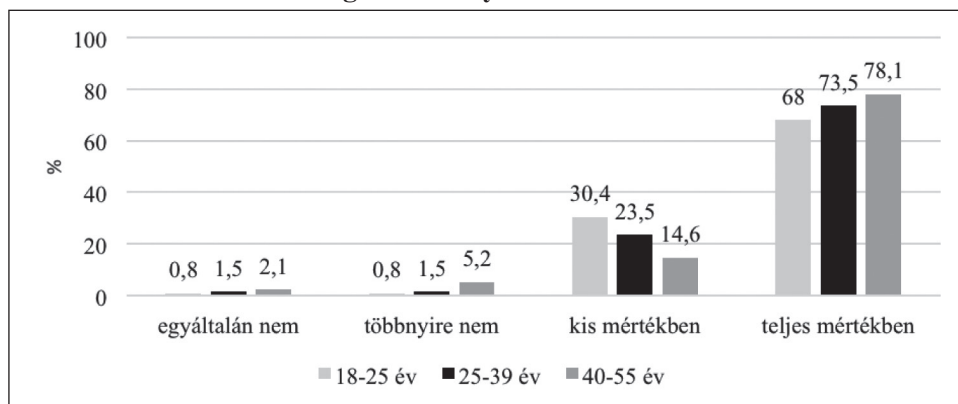

Forrás: saját szerkesztés

A következőkben az itemenkénti összehasonlítás eredményeit mutatom be.

Az egyéni fejlődés alatt a motoros képességek fejlődése iránti igényt, az egyes mozgásformákban való jártasságok és készségek kialakulását értjük. Megfigyelhető (4. ábra), hogy az első (63, 2%) és második (63, 6%) korcsoport esetében milyen magas értéket mutat a „teljes mértékben” kategória, de hasonlóan alakulnak az eredmények, ha az összes pozitív kapcsolatot nézzük (91, 2% és 84, 8%). A harmadik korcsoport esetében is magas a pozitív kapcsolatok aránya, de az erőssége már jelentősen eltér a másik két adatsortól, mivel a „teljes mértékben” kategóriát csupán 38, 5% választotta. A nagy különbséget magyarázhatja, hogy az idősebb korosztály tagjai kevésbé nyitottak az új mozgásformák megismerésére és elsajátítására. Erre utal az „egyáltalán nem” 10, 4%-os eredménye. A fiatalabbak több információhoz jutva, a szabadidőspont új irányzataival is szívesebben ismerkednek.

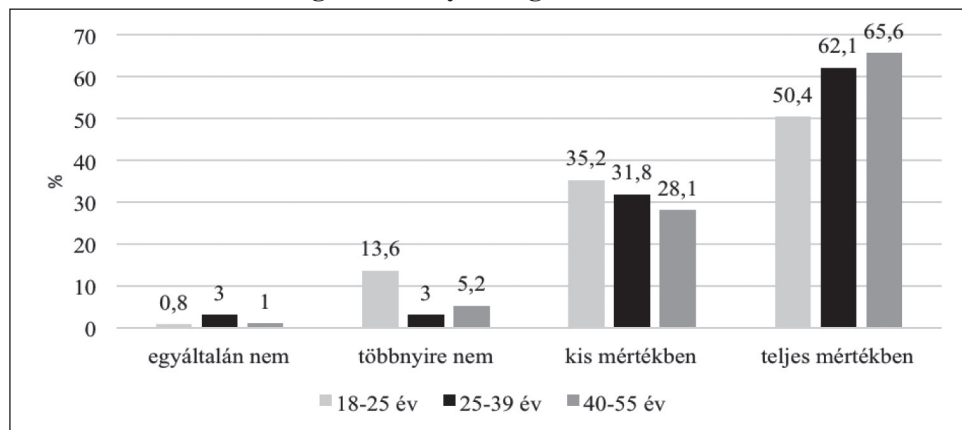
5. ábra: Fizikai állapot
Diagram 5: Physical condition

Forrás: saját szerkesztés

Az előzetes elvárásoknak megfelelően a fizikai állapot javítása és fenntartása a legmotiválóbbr minden korcsoport számára (5. ábra). A pozitív kapcsolatok aránya mindhárom korcsoport esetében 90% fölötti értéket mutat (98, 4%, 97%, 92, 7%). A motoros képességek fejlesztése közül az erő és az állóképesség különböző megnyilvánulási formái kerülhetnek előtérbe. Alapvető elvárása a válaszadóknak, hogy a fizikai aktivitás (különösen a sporttevékenység) pozitív hozadékaként az egyén fizikai teljesítőképesége javuljon. A harmadik korcsoport tagjainak 78, 1%-a gondolja úgy, hogy a fizikai állapot javítása/megtartása teljes mértékben motiválja a fizikai aktivitással kapcsolatban. Lehetséges, hogy ebben az életkorban a szervezetben zajló leépítő folyamatok felerősödésével párhuzamosan ismerik fel sokan a mozgás szerepét, ennek a folyamatnak a lassításában. Érdeemes felidézni itt, és a következő diagram esetében a rekreációval kapcsolatos ismereteinket, annak cél- és feltételrendszerével együtt.

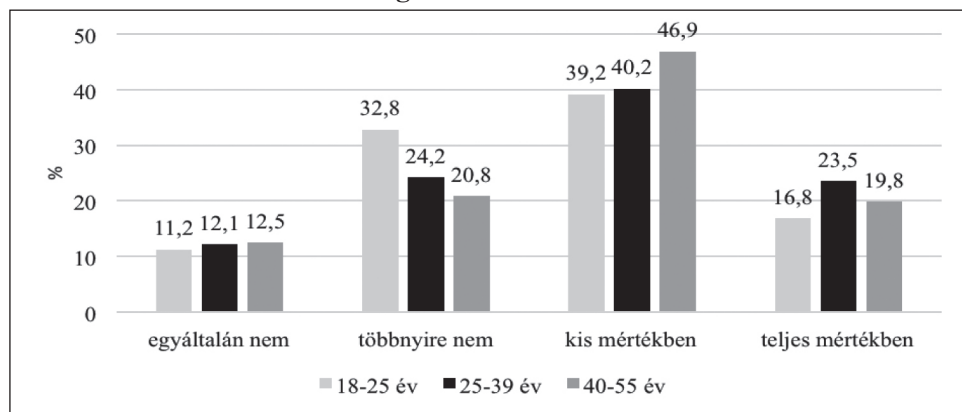
6. ábra: Pszichés állapot
Diagram 6: Psychological condition

Forrás: saját szerkesztés

Ennél a kategóriánál (6. ábra) is magas a pozitív kapcsolatok aránya (85, 6%, 93, 9%, 93, 7%). A második és harmadik korcsoport tagjai hasonlóan fontos tényezőnek tartják a pszichés állapot javítását/megtartását. A két csoport tagjai többnyire aktív munkavállalók, és nagy valószínűséggel önálló családban élnek. Ezek a tényezők is magyarázzák, hogy miért olyan fontos számukra a fizikai aktivitásnak a pszichés állapotra gyakorolt pozitív hatása. A magasabb életkorúak, akik egyben több tapasztalattal rendelkeznek az élet több területén is, nagyobb arányban teszik magukévá az „ép testben, ép lélek” holisztikus szemléletét. Feltűnően magas az első korcsoport tagjainak véleménye, a negatív kapcsolatok magas aránya (14, 4%)

7. ábra: Társas kapcsolatok
Diagram 7: Affiliation

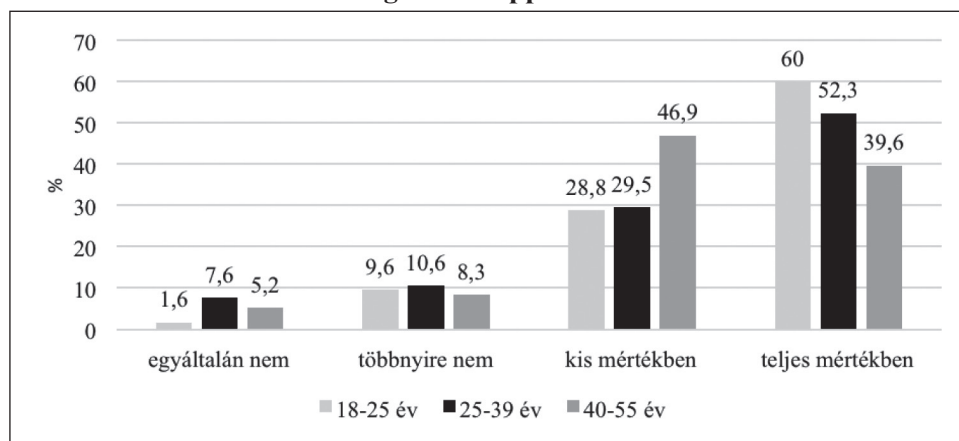

Forrás: saját szerkesztés

Viszonylag kiegyenlített ennek a motivációs tényezőnek (Társas kapcsolatok) a szerepe (7. ábra). A társas kapcsolatok magukban foglalják a meglévő kapcsolatokat (barát, társ), illetve a jövőben létesítendő kapcsolatokat is. A legkevésbé erős a motiváló hatás az első korcsoport esetében, ahol 40% fölötti a negatív kapcsolatok aránya (44%). Pozitív kapcsolatok tekintetében a harmadik korcsoport esetében találjuk a legmagasabb értéket (66, 7%), de a „teljes mértékben” választ a második korcsoport tagjai választották a legtöbben (23, 5%)

8. ábra: Külső megjelenés

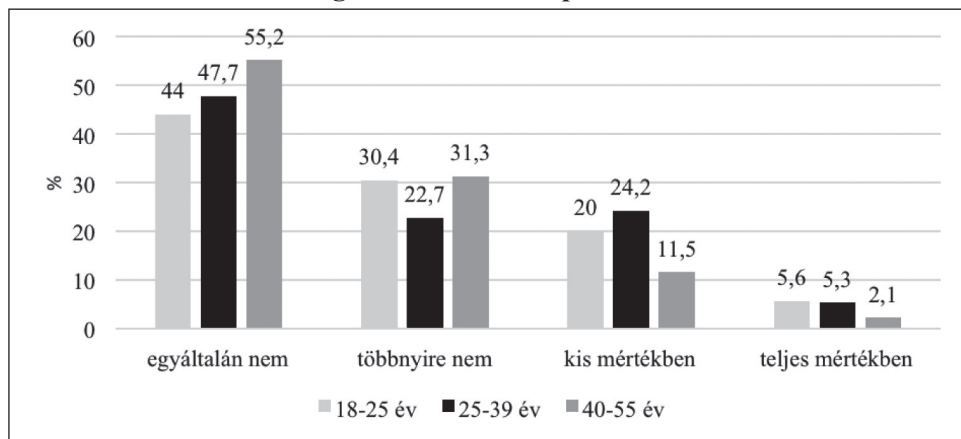
Diagram 8: Appearance

Forrás: saját szerkesztés

A külső megjelenés szerepénél jól látszódik (8. ábra), hogy az életkor növekedésével párhuzamosan ennek a motivációs tényezőnek az ereje csökken (60%, 52, 3%, 39, 6%). Annyira azonban nem csökken a harmadik korcsoport esetében sem, hogy a negatív kapcsolatokat erősítene. Inkább hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg a „teljes mértékben” kategóriáról a „kis mértékben” kategóriájára. Az első és második korcsoport tagjainál egyértelmű a külső megjelenés motiváló hatása. Ez az első korcsoport esetében a legszembetűnőbb, ahol a „teljes mértékben” kategóriába 37, 5-ször többen tartoznak, mint az „egyáltalán nem” kategóriába. Ugyanez az adat a második és harmadik korcsoport esetében: 6, 8 és 7, 6). Összességében elmondható, hogy a pozitív kapcsolatok aránya mindhárom korcsoport esetében 80% fölött van (88, 8%, 81, 8%, 86, 5%). Ezekből az adatokból az is kiderül, hogy a fiatalabbak számára fontosabbak azok a mozgásformák, amelyek előnyösen befolyásolják a külső megjelenést, így próbálva előnyösebb helyzetbe kerülni a társadalmi kommunikáció különböző területein (munkahely, magánélet).

9. ábra: Mások elvárásai
Diagram 9: Others' expectations

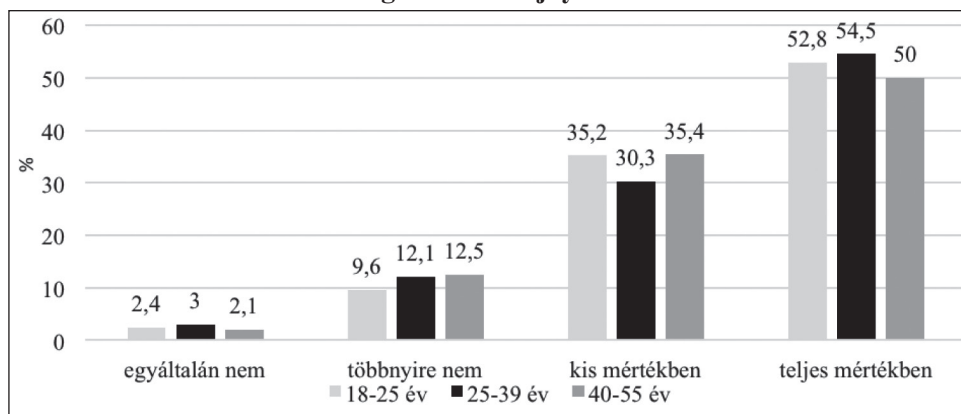
Forrás: saját szerkesztés

Ebből az adatsorból (9. ábra) kiderül, hogy időben minél közelebb helyezkedik el valaki a közoktatáshoz, illetve a szülői házhoz, annál nagyobb a másoknak való megfelelés motiváló ereje. A kötelező testnevelés foglalkozások, illetve a szülők által előírt tanórán kívüli sporttevékenységek hatókörében töltött évek közvetlenül befolyásolják a sportolási szokásainkat. Az első (25,6%) és második korosztály (29,5%) esetében is 20% fölötti értékeket találunk a pozitív kapcsolatokat illetően, míg a harmadik korosztálynál ez jóval alacsonyabb (13,6%). Az azonban egyértelmű, hogy mindegyik korcsoport esetében a negatív kapcsolatok vannak túlsúlyban (74,4%, 70, 4%, 86,5%). A harmadik korcsoport esetében a kiugróan magas érték utalhat arra, hogy esetükben a fizikai aktivitás belső késztetés eredménye. Az ilyen autonóm cselekvések mind időtartamban, mind hatékonyságukat tekintve hozzájárulhatnak a személyiség kibontakozásához, illetve az egészség tartós megőrzéséhez.

A 10. ábra a fizikai aktivitás által nyújtott élmény motiváló hatásának vizsgálatához szolgáltat adatokat. Az utóbbi években megfigyelhető a hangsúly eltolódása a mozgás teljesítményhez kapcsolódó összetevőiről az élményközpontúság felé (pl. fun sportágak). Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a minél jobb teljesítmény elérése nem járul hozzá a mozgás élvezeti értékének növeléséhez. Inkább arról van szó, hogy maga a mozgás végrehajtása (szabadidősport, versenysport) okozza azt az érzést, amikor a motoros cselekvőképességünk megfelel a cselekvési lehetőségeinknek²⁰. Az élményszerűség mellé más motívumok is felsorakoznak, de véleményem szerint a hosszútávú fizikai aktivitás elképzelhetetlen a mozgás örömeinek megélése nélkül. Sokan számoltak be személyes beszélgetések során arról, hogy fiatalkori negatív élmények (testnevelés órák) hogyan gátolták hosszú időn keresztül a fentebb leírt élmény megélését. A diagram adataiból kiderül, hogy mindhárom

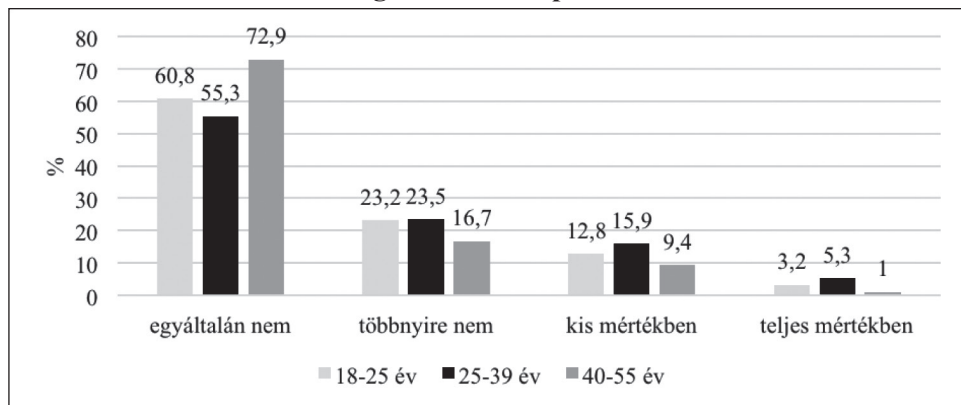
korcsoport számára egyformán fontos a mozgás élményszerűsége, a pozitív kapcsolatok aránya 85-88% körüli. A legmagasabb értéket a 25-39 év közötti korosztálynál figyelhetjük meg. Talán ők rendelkeznek a mozgásos tevékenység feltételei közül a legtöbbel (jövedelem, egészségi állapot, előzetes ismeretek).

10. ábra: Élmény
Diagram 10: Enjoyment

Forrás: saját szerkesztés

11. ábra: Vetélkedés
Diagram 11: Competition

Forrás: saját szerkesztés

A vetélkedés és versengés esetében (11. ábra) a negatív kapcsolatok arányának túlsúlya jellemző. Különösen igaz ez a harmadik korcsoportra, melynek tagjai csaknem 90%-ban elutasítják a kompetitív motívumok szerepét a fizikai aktivitásban. Ez több tényezővel is magyarázható. Ez a korosztály a testnevelés tanításának

abban a klasszikus korszakában részesült a közoktatás valamely intézményében, amikor az uniformizálás, az egyéni különbségek figyelembe vétele nélkül, a teljesítményorientált képzést helyezték a középpontba. Ez a fiatalok egy szűk rétege számára megnyitotta az utat a versenysport és az élsport felé, de a diákság jelentős része számára több évtizednyi elfordulást eredményezett a sportolás világától. Az első és második korcsoport tagjainál is egyértelmű a negatív kapcsolat (78-84%). Érdekes, hogy a második korcsoport esetében 20% fölött van a pozitív kapcsolatok aránya (21,2%), kétszer akkora értéket mutat, mint a harmadik korcsoport (10, 4%). A második korcsoport magas értékei elsősorban az egyén, maga által támasztott követelményeinek való megfelelésre utalhatnak, nem pedig a formális és strukturális versengésre. Az első korcsoport pont a második és harmadik korcsoport között helyezkedik el a pozitív kapcsolatok tekintetében (16%). A második korcsoport adataihoz képest ismét veszít jelentőségéből a versengés szerepe. Ennek legfőbb magyarázatát a testnevelés tanításában bekövetkező paradigmaváltásban találom, melyben a teljesítményorientált szemléletet a fejlődésközpontúság váltotta fel. A vetélkedés háttérbe szorulásának pozitív hatásai mellett azonban ne feledkezzünk meg a versengés személyiségfejlesztő hatásairól sem, hiszen az önismeret, a saját képességeink felmérése/megítélése nagyon nehéz lenne a versenyhelyzetek teljes kiiktatásával.

Következtetés

A legfontosabb következtetésem az, hogy az egyetemi hallgatók jól körülhatárolt motivációs háttérrel rendelkeznek a fizikai aktivitással kapcsolatban. Ezt az elméleti következtetést azonban a gyakorlati munkának kell követnie. A fenti elemzésből is kiderül, hogy nem elég egy egységes egyetemi sportstratégiát megalkotni, hiszen a három korcsoport igényei az egyes motívumok tekintetében jelentős eltérést mutatnak. Példaértékűnek tartom, hogy a Debreceni Egyetem Gyermekeknevelési és Gyógypedagógiai Karán, 2019-ben Természetjárás, illetve Nordic walking kurzusokat is meghirdettünk. Nem elég megismerni a motívumokat, hanem az elkövetkező időszakban olyan kari stratégiát kell alkotni, mellyel a hallgatók minél szélesebb körét lehet bevonni az egyetemi sportéletbe, illetve elérni, hogy minél többen keressék meg azokat a sportolási lehetőségeket, melyek az egyén számára hasznosnak bizonyulnak, és élményszerűségével hozzájárul a mindennapi-, illetve az élethosszig tartó mozgás igényének kialakulásához. A téma interdiszciplinaritásából következik, hogy ezen a területen is szükségeszerű a holisztikus szemlélet elsajátítása, az egészséges életmód kialakításának folyamatában.

JEGYZETEK / NOTES

1. Leo A. Nefiodov (2004): Der Gesundheitsmarkt – die Wachstumslokomotive im 21. Jahrhundert. Sitzung des wissenschaftlichen Beirates der Management Akademie b-w. Ärzte Stuttgart 8.11.2004., Laczkó Tamás-Rétsági Erzsébet (2015): A sport társadalmi aspektusai. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar. Pécs, 227 p.
2. Michael Grossman (1972): The Demand for Health: A Theoretical and Empirical Investigation Columbia University Press for the National Bureau of Economic Research, New York. 135.
3. Lampek Andrea –Kívés Zsuzsanna (2014): Egészségmagatartás. In.: Lampek K. (szerk.) Férfiégészség
4. Laczkó Tamás-Rétsági Erzsébet (2015): A sport társadalmi aspektusai. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar. Pécs, 227 p., Neulinger Ágnes (2009): A szabadidősport iránti érdeklődés Magyarországon – motivációk. In: Magyar Sporttudományi Szemle, 9. (37) p. 25-27.
5. Laczkó Tamás-Melczer Csaba (2015): Az egészségsport alapjai. Pécsi TE. Egészségtud. Kar. Pécs, 200 p.
6. Kovács Klára (2015): A sport mint támogató faktor a felsőoktatásban. Debrecen, CHERD-H
7. Ács Pongrác-Hécz Roland-Paár Dávid-Stocker Miklós (2011): A fittség (m)értéke – A fizikai inaktivitás nemzetgazdasági terhei Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 58: 7-8. p. 689-708., Laczkó Tamás-Rétsági Erzsébet (2015): A sport társadalmi aspektusai. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar. Pécs, 227 p., Nádori László-Bátonyi Viola (2003): Európai Unió és a sport. Budapest: Dialóg Campus, 200 p.
8. Ács Pongrác-Hécz Roland-Paár Dávid-Stocker Miklós (2011): A fittség (m)értéke – A fizikai inaktivitás nemzetgazdasági terhei Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 58: 7-8. p. 689-708.
9. Ács Pongrác (2015): Sport és Gazdaság. Pécsi Tudományegyetem Egészségtud. Kar. Pécs, 593 p
10. World Health Organization (2015): Physical inactivity a leading cause of disease and disability, warns WHO. Retrieved from <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/release23/en/>, Physical activity. Retrieved from <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs385/en/>
11. Palócz Éva (2006): Egészségügy és versenyképesség. (Tanulmány) Budapest: Kopint-Datorg Rt
12. Földesiné Szabó Gyöngyi(2009): Szabadidősport – életmód – sportpolitika. Hazai és nemzetközi tendenciák. In: Salga P. (szerk.) (2009): Útban a sportoló nemzet felé. Elvek és tények a magyar szabadidősportban. Budapest: Nemzeti Szabadidősport Szövetség, p.17-28., Gémes (2008): Sport mint esély.In.:Kopp M. (szerk.) Magyar lelkiállapot 2008, Semmelweis Kiadó, Budapest, 529-537., Gulyás László (2008): A munkakörnyezet kérdésköre. In. Gulyás László szerk. (2008): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó.189-206. old.
13. Ádány Róza (2012): Megelőző orvostan és népegészségtan. Budapest, Medicina 726 p.

14. WHO (1948): Constitution of WHO
15. Bábosik István (2004): Neveléstudomány. Budapest, Osiris Kiadó 616 p.
16. Eurobarometer, Sport and Physical Activity Report 2009, 2013, 2017
17. Christina M. Frederick-Richard M. Ryan (1993): Differences in motivation for sport and exercise and their relations with participation and mental health. *Journal of Sport Behavior*, 16, p. 124–146., Sima Zach (2012): Measuring motivation for physical activity: An exploratory study of PALMS – the Physical Activity and Leisure Motivation Scale. *Athletic Insight*, Volume 4, Number 2. p. 141-154.
18. Szabó Ágnes (2014): Munkahelyi egészségfejlesztés, munkahelyi sport a gyakorlatban. In: Magyar Sporttudományi Szemle, 15. (57) p. 46-54.
19. Nagy Márta (2011): Speciális andragógia. Szent István Egyetem
20. Susan A. Jackson-Csíkszentmihályi Mihály (2001): Sport és flow. Vince Kiadó, Budapest, 181 p.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ács Pongrác-Hécz Roland-Paár Dávid-Stocker Miklós (2011): A fittség (m)értéke – A fizikai inaktivitás nemzetgazdasági terhei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 58: 7-8. p. 689-708.
- Ács Pongrác (2015): Sport és Gazdaság. Pécsi Tudományegyetem Egészségtud. Kar. Pécs, 593 p Bábosik István (2004): Neveléstudomány. Budapest, Osiris Kiadó 616 p
- Ádány Róza (2012): Megelőző orvostan és népegészségtan. Budapest, Medicina 726 p.
- Eurobarometer (2009, 2013, 2017): Sport and Physical Activity Report
- Földesiné Szabó Gyöngyi(2009): Szabadidősport – életmód – sportpolitika. Hazai és nemzetközi tendenciák. In: Salga P. (szerk.) (2009): Útban a sportoló nemzet felé. Elvek és tények a magyar szabadidősportban. Budapest: Nemzeti Szabadidősport Szövetség, p.17-28.In: Salga P. (szerk.) (2009): Útban a sportoló nemzet felé. Elvek és tények a magyar szabadidősportban. Budapest: Nemzeti Szabadidősport Szövetség, p.17-28.
- Frederick, M. Christina – Ryan, M. Richard (1993): Differences in motivation for sport and exercise and their relations with participation and mental health. *Journal of Sport Behavior*, 16, p. 124–146.
- Gémes Katalin (2008): Sport mint esély.In.:Kopp M. (szerk.) Magyar lelkiállapot 2008, Semmelweis Kiadó, Budapest, 529-537.
- Grossman, Michael (1972): The Demand for Health: A Theoretical and Empirical Investigation Columbia University Press for the National Bureau of Economic Research, New York. 135.
- Gulyás László (2008): A munkakörnyezet kérdésköre. In. Gulyás László szerk. (2008): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó.189-206. old.
- Jackson, A. Susan -Csíkszentmihályi Mihály (2001): Sport és flow. Vince Kiadó, Budapest, 181 p.

- Kovács Klára (2015): A sport mint támogató faktor a felsőoktatásban. Debrecen, CHERD-H
- Laczko Tamás-Rétsági Erzsébet (2015): A sport társadalmi aspektusai. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar. Pécs, 227 p.
- Laczko Tamás-Melczér Csaba (2015): Az egészségsport alapjai. Pécsi TE. Egészségtud. Kar. Pécs, p. 200
- Lampek Andrea –Kivés Zsuzsanna (2014): Egészségmagatartás. In.: Lampek K. (szerk.) Férfiégészség
- Nádori László-Bátonyi Viola (2003): Európai Unió és a sport. Budapest: Dialóg Campus, 200 p.
- Nagy Márta (2011): Speciális andragógia. Szent István Egyetem
- Nefiodov, A. Leo (2004): Der Gesundheitsmarkt – die Wachstumslokomotive im 21. Jahrhundert. Sitzung des wissenschaftlichen Beirates der Management Akademie b-w. Ärzte Stuttgart 8.11.2004.
- Neulinger Ágnes (2009): A szabadidősport iránti érdeklődés Magyarországon – motivációk. In: Magyar Sporttudományi Szemle, 9. (37) p. 25-27.
- Palócz Éva (szerk., 2006): Egészségügy és versenyképesség. (Tanulmány) Budapest: Kopint- Datorg Rt.
- Szabó Ágnes (2014): Munkahelyi egészségfejlesztés, munkahelyi sport a gyakorlatban. In: Magyar Sporttudományi Szemle, 15. (57) p. 46-54.
- World Health Organization. (2015a). Physical inactivity a leading cause of disease and disability, warns
- WHO. Retrieved from <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/release23/en/>
- World Health Organization. (2015b). Physical activity. Retrieved from <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs385/en/>
- Zach, Sima (2012): Measuring motivation for physical activity: An exploratory study of PALMS – the Physical Activity and Leisure Motivation Scale. Athletic Insight, Volume 4, Number 2. p. 141-154.

